

Almira 3
shelf 4
6

३५८३

१०८

अथकालमाधवःप्रारभ्यते

का.मा. ॥ श्री गणेशाय नमः ॥ वागीशाद्याः स्रमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यन्मत्वाकृतकृत्याः स्युस्तन्मामिगजान
 नं ॥ १ ॥ सोहं प्राप्यविवेकतीर्थपदवीमान्नायतीर्थपरंमज्जन्सज्जनसंगतीर्थनिपुणः सहनतीर्थश्रयन् ॥ लब्धा
 माकलयन्भावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतोविद्यातीर्थमुपाश्रयन् तद्दिभजे श्रीकंठमव्याहतं ॥ २ ॥ सत्यैकव्रतपा
 लकोद्दिगुणधीस्थयीचतुर्वेदितापंचस्कंधकृतीषडन्वयदृढः सप्तांगसर्वसहः ॥ अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनि
 धिः पुष्पदृशप्रत्ययः स्मार्त्तोद्भूयधुरंधरो विजयते श्रीबुक्कणक्षमापतिः ॥ ३ ॥ व्याख्यायमाधवाचार्यो धर्मान्वा
 राशरानय ॥ तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥ व्यासूढानामिह ननु भृतां जान्हवी तीर्थमेकं विद्या
 तीर्थं प्रकृतिविमलं सद्विवेकोदयानां ॥ सर्वेषां तत्प्रथमसुखदं भारती तीर्थमाहुस्तद्भावा न्नो विपुलमनसो नि
 र्णयेशक्तिरेस्ति ॥ ५ ॥ अर्थो नुक्रम्य ते श्लोकैरिव लो निर्णिनीषितः ॥ तावतैवानुतिष्ठासुर्निःसंदेहं प्रवर्त्ततां
 ॥ ६ ॥ ततो मीमांसुचित्रस्य समाधानाय तत्पुनः ॥ विवरिष्ये यथान्यायं श्रुतिस्मृतिवचोबलात् ॥ पंचप्रकरणा
 न्यत्र ते षूणो ह्यातवत्तारौ ॥ प्रतिपच्छिष्टतिथयो नक्षत्रादिरितिक्रमः ॥ ७ ॥ उपोह्याते कालसत्त्वं तस्य निर्णययोग्य

राम

१

ता ॥ ईश्वरो नित्यकालात्मा चिंतनीयः सकर्मसु ॥ ९ ॥ अन्ये काले बद्धमुख्यत्वमुक्तमेतच्चतुष्टयं ॥ अब्दाय नर्तु-
 मासाश्च पक्षः प्रकरणांतरे ॥ अब्दः पंचविधश्चांद्रो ब्रतादौ तिलकादिके ॥ मुजन्मादिब्रते सौरो गोसत्रादिषु साव-
 नः ॥ त्रयोप्याचार्यसेवादौ विकल्पे ते निजेच्छया ॥ आयुर्द्वये हि नासत्रो बाह्यस्य त्यो धिवत्सरे ॥ चांद्राणां प्रभवादी-
 नां पंचके पंचके युगे ॥ संपरीक्षान्विदित्वैतच्छब्दपूर्वास्तवत्सराः ॥ तिलोयवो वस्त्रधान्यरजतं दीयने ब्रतुः ॥ उग्रे
 कर्मणि शांते च स्तोयने दक्षिणोत्तरे ॥ वसंताद्युतवौ हे धाचांद्राः सौराश्च चांद्रगाः ॥ चैत्राद्यास्त्यमीनाद्या मेषाद्या-
 वा विवस्वतः ॥ तेष्वधानादयस्तद्वत्पणमूर्तिर्ब्रतपूजनं ॥ मासास्तसावनः सौरः चांद्रो नक्षत्रद्वयमी ॥ दर्शितः ॥
 पूर्णिमांतो वा चांद्रो सौविप्रवैश्ययोः ॥ सौरो रासः सावनस्तु यज्ञे ज्योतिषिके परः ॥ माघादिमासभेदेषु तिलदा-
 नादयः स्मृताः ॥ चांद्रो धिमासो संक्रांतः सौतर्भवति चोत्तरे ॥ असंक्रांता वेकवर्षे द्वौ चेत्संसर्प आदिमः ॥ क्षयमासो
 द्विसंक्रांतः स चाहस्यति संतकः ॥ त्रयस्त्याज्या विवाहादौ सेसर्पाहस्यती उभौ ॥ शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते मलमा-
 सो विविच्यते ॥ काभ्यारंभं न त्समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् ॥ आरब्धं मलमासात्पाकं कृच्छ्रसत्रादिकं नुयत् ॥

का.मा.

२

तत्समाप्यं सावनस्यमानस्यानतिलंघनात्॥ आरंभस्य समाप्तेश्च मध्ये स्याच्चेत्प्रालिप्तुचः॥ प्रवृत्तमखिलेका
 म्यंतदानुषेयमेव तु॥ कारीर्यादितु यत्काम्यंतस्थारंभसमापने॥ कार्येकालविलंबस्य प्रतीक्षाया असंभवात्॥
 अनन्यगतिकं नित्यं अग्निहोत्रादिन त्यजेत्॥ गत्यंतरयुतं नित्यं सोमयागादिवर्जयेत्॥ अगतिग्रहणस्त्वनै
 जातेष्टिर्गतिसंयुता॥ ह्यंनैमित्तिकं यस्य व्यवस्थानित्यवन्मता॥ शुद्धमासमृतानां स्यात्प्रालिने प्रथमाब्दिकं॥
 मलमासमृतानां तु मले स्यादाब्दिकांतरं॥ दैवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते॥ तृतीये तु प्रकरणे
 वर्णिता प्रतिपत्तिथिः॥ प्रतिपन्ना मविज्ञेया चंद्रस्य प्रथमा कला॥ शुक्लपक्षे विशे चंद्रं कृष्णपक्षे विनिःसरेत्॥
 शुद्धाविज्ञातिथिः शुद्धाहीना तिथ्या न्यथाहनि॥ उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्तकैः॥ सायं तूत्तरयातद्व
 न्यूनया तु न विध्यते॥ वेध्यापि त्रिमुहूर्तैर्वनन्यूनानां वेधमर्हति॥ शुद्धायां नास्ति संदेहो दैवे पित्र्ये च कर्मणि॥
 उपवासश्चैकभक्तं नक्तं चायाचितं व्रतं॥ दानं च षड्विधं दैवं क्रमादत्र विविच्यते॥ एकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्र्येद्दि
 विधमीर्यते॥ शुक्लपक्षे दशविद्धा कृष्णे विद्धा द्वितीयया॥ उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले मुख्या स्यादापराणिहकी॥ तदभा

राम

२

वेतुसायान्हेव्यापिनीपरिगृह्यतां॥ प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णाः सायमित्यसौ॥ अत्रान्हःपंचधाभागोमु
 रव्योद्विष्यादिभागतः॥ अभावेपिप्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते॥ तिथिदित्रयामतोर्वाक्केतिथ्यंतेपारणंभवेत्
 ॥ यामत्रयोर्ध्वगामिन्यांप्रातरेवहिपारणं॥ बल्युत्सवंचपूर्वेद्युरूपवासवदाचरेत्॥ मुख्यतिथ्यंतरायेतुतिथिशो
 षोपिगृह्यतां॥ शुद्धधिकानुकृष्णापिपूर्वासंपूर्तिसंभवात्॥ ग्रहीतव्यात्वेकभक्तेमध्याह्नाव्यापिनीतिथिः॥
 परेद्युरेवतद्याप्तिः पूर्वद्वर्वादिनद्वये॥ नोभयत्रोभयत्रांशोसाम्यं वैषम्यमित्यमी॥ षट्पक्षास्तेषुचैकैकव्यासौ
 सेवात्रगृह्यतां॥ दिनद्वयेपितद्यासावव्यासौचैकदेशतः॥ समव्यासौचपूर्वैववैषम्येत्वेधिकेष्ट्यतां॥ अन्यांगस्यै
 कभक्तस्यकालस्त्वंग्यनुसारतः॥ उपवासप्रतिनिधेस्थितिः स्यादुपवासवत्॥ प्रदोषव्यापिनीनक्तेतिथिव्याप्ति
 दिनद्वये॥ अव्याप्तिर्वाशवांशोनव्याप्तिः स्यात्सर्वथोत्तरा॥ सौरनक्तेतुसायान्हेव्यापिनीनप्रदोषगा॥ अयाचि-
 तेतुतिथयः स्वीकार्याउपवासवत्॥ सोदयत्रिमुहूर्तायांकुर्याद्दानं व्रतानिच॥ उभयत्रतथात्वेतुपूर्वेद्युस्तदनुष्ठि-
 तिः॥ परत्रैवतथात्वंचेत्पूर्वाग्राह्यातिथिस्तथे॥ तिथेःसाम्येचरद्दौचगृह्यतांतिथिरुत्तरा॥ अस्यर्शेचैकदेशस्य

का-मा-व्याप्तौ पूर्वैव गृह्यतां ॥ एकोद्दिष्टे तु मध्यान्हयुक्तास्यादेकभक्तवत् ॥ एकदेशसमव्याप्तौ क्षये पूर्वान्यथोत्तरा ॥ कुत
 ३ पाद्यपराणहोतव्याप्तिराब्धिकउत्तमा ॥ तदभावे पराणहस्यव्यापिका गृह्यतां तिथिः ॥ क्षये पूर्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्ति
 श्वेदपराणहयोः ॥ न ग्राह्यतिथिजौ वृद्धिस्तथा वर्धतिथेस्तौ ॥ साम्यान्तूर्ध्वतिथेर्ग्राह्या परविद्धेव वृद्धिवत् ॥ न स्पृ
 शेदपराणहौ चेत्पूर्वास्यात्तु पोरथा ॥ वैषम्येणैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः ॥ साम्येन चेत्क्षये पूर्वापरास्या
 हृद्धिसाम्ययोः ॥ वृद्धिसाम्यस्तथा ग्राह्यतिथिगानोर्ध्वगा इह ॥ द्वितीयाद्यास्तपर्वतासूर्यप्रकरणोदिताः ॥ संचार
 णोयः सामान्यानिधिषु प्रतिपन्नयः ॥ क्वचित्क्वचिद्दिशो बोस्तिसोयमत्राभिधीयते ॥ पूर्वैश्चुरसती प्रातः परेद्युस्त्रि
 मुहूर्तगा ॥ सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविज्ञाततोपरा ॥ रंभात्तीया पूर्वास्यादुत्तरास्या द्रुतांतरे ॥ परेद्धिनास्ति चे
 त्पूर्वविज्ञाप्यस्तत्र तांतरे ॥ मुहूर्तमात्रसत्वेपि दिने गौरीव्रतं परे ॥ शुद्धाधिकायामप्येवंगणयोगप्रशंसनात् ॥
 चतुर्थीतु परोपोष्या गणनाद्यव्रतस्य तु ॥ मध्यान्हव्यापिनी पूज्या तद्वन्नागचतुर्थ्यपि ॥ परेद्युरेव मध्यान्हव्याप्तौ राम
 विघ्नस्य सोत्तरा ॥ अन्यथा पूर्वविद्धेव मातृयोगप्रशस्तितः ॥ पूर्वैश्चुरेव तद्व्याप्तौ पूर्वसर्पाप्रियातिथिः ॥ नोचेत्सर्पस्य ३

पंचम्यायोगोत्पत्तं प्रशस्यते ॥ गौर्याः शुद्धजयाव्यस्तुना गविह्यानिषिध्यते ॥ सर्वत्र पंचमी पूर्वाग्रहा स्कंदव्रते परा
 ॥ नागविह्या स्कंद षष्ठी सानिषिह्या ब्रतांतरे ॥ उत्तरस्या अलाभे तु नागविह्यै वगृह्यतां ॥ विना ह्यदृशनाडीभिर्नार्गवे
 धो न दोषकृत् ॥ सप्तमी पूर्वविह्यै व्रते पुनिस्त्रिलेखपि ॥ अलाभे पूर्वविह्यायाः परविह्यै वगृह्यतां ॥ व्रतमात्रेष्टमी
 कृष्णा पूर्वाशुक्लाष्टमी परा ॥ दूर्वाष्टमी तु शुक्लापि पूर्वविह्या विधीयते ॥ पक्षद्वयेऽप्युत्तरेव शिवशक्तिमहोत्सवे
 ॥ ज्येष्ठर्षयोगे पूर्वापि ग्राह्या ज्येष्ठा व्रते तिथिः ॥ मध्याह्नादूर्ध्वमृक्षं चेतरेद्युः सा प्रशस्यते ॥ ज्येष्ठर्षभानुवारा
 भ्यां युक्ताष्टम्यति दुर्लभा ॥ जयंत्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमी व्रतात् ॥ शुद्धाच सप्तमी विह्येत्येवं जन्मा
 ष्टमी द्विधा ॥ सप्तमी चेन्निशीथात्मा कविह्या शुद्धा न्यथा भवेत् ॥ शुद्धायां नास्ति संदेहो विह्या च त्रिविधेष्यते
 ॥ निशीथयोगः पूर्वद्युः परेद्युर्वोभयोरुत ॥ पूर्ववंप्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ॥ अष्टमी रोहिणी युक्ता जयंती सा
 चतुर्विधा ॥ शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विह्या विह्याधिकेति च ॥ शुद्धायामपि विह्यायां न संभाव्योत्तरातिथिः ॥ शुद्धा
 धिकायां योगश्चेदेकस्मिन्वादि न द्वये ॥ नैकयोगेऽस्ति संदेहो द्वियोगे प्रथमं दिनं ॥ सप्तानिशीथे पश्चाद्देत्युत्त

का. मा. मोमध्यमोधमः॥ योगस्त्रिधापि पूर्वद्युः संपूर्णत्वादुपोषणं॥ विद्वाधिकायामप्येकदिने योगे स गृह्यतां॥ द्वयोर्द्यौ
 ४ गस्त्रिधाभिन्नो निशीथे वृत्तिभेदतः॥ तद्वृत्तिर्दिन एकस्मिन् उभयोर्नीभयोरिति॥ एकस्मिंश्चैतद्दिनं स्थाप्य स
 पोरंत्ययोः परा॥ बुधे सौमे जयंती चेद्द्वारे सति फलप्रदा॥ तिथ्यर्क्षयोर्द्वयोरंत उन्नमं पारणं भवेत्॥ एकस्यां ते मध्य
 मं स्यादुत्सवांते धर्मस्मृतं॥ यस्मिन् वर्षे जयंत्यारव्यो योगो जन्माष्टमी तदा॥ अंतर्भूता जयंत्यां स्यादृक्षयोगप्रशस्ति
 तः॥ नवमी पूर्वविज्ञेयपक्षयोरुभयोरपि॥ मध्याह्ने रामनवमी पुनर्वसुसमन्विता॥ ग्राह्या नैवाष्टमी युक्ता स
 नक्षत्रापि वैष्णवैः॥ कृष्णा पूर्वोत्तराशुक्ला दशम्ये वन्यवस्थिता॥ जयंती व्रतवन्नित्यं काम्यं चैकादशी व्रतं॥ अ
 रुणोदयवेधो व्रवेधः सूर्योदये तथा॥ उत्तौ द्वौ दशमी वेधौ वैष्णवस्मार्त्तयोः क्रमात्॥ कलाकाष्ठादिवेधोपि ग्रा
 ह्योत्रत्रिमूहूर्तवत्॥ वैश्वानसाद्यागमोक्तदीक्षां शस्तोहि वैष्णवः॥ विद्वात्याज्या वैष्णवेन शुद्धायाधिक्यसंभ
 वे॥ एकादशी ह्यदशी वाधिका चैत्यज्यतां दिनं॥ पूर्वे ग्राह्यं तूत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः॥ एकादशी ह्यदशी चे
 त्युभयं वर्धते यदा॥ तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्त्तं ग्राह्यं परं दिनं॥ एकादशी मात्र वृद्धौ गृह्यत्योर्व्यवस्थितिः॥ उपो

राम
 ४

व्यागृहिभिः पूर्वायतिभिस्तूत्तरातिथिः ॥ द्वादशी मात्रवृद्धौ तु शुद्धा विद्धे व्यवस्थिते ॥ शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त
 निर्णय ईदृशः ॥ अवधेन युता चेत्स्याद्द्वादशी सा हि वैष्णवैः ॥ स्मार्तैश्चोषणीया स्यात्त्यजेद्देकादशीं तदा ॥ उप
 वासवतादन्यव्रते सार्द्धमुहूर्तकैः ॥ सप्तभिर्दशमी विद्धामेतामेकादशीं त्यजेत् ॥ द्वादशी पूर्वविद्धैव व्रतेषु निरिव
 लेष्वपि ॥ शुक्लत्रयोदशी पूर्वापरा कृष्णा त्रयोदशी ॥ अलाभे सापि पूर्वेव पूर्वानंगत्रयोदशी ॥ या शुक्ला गृह्यते पू
 र्वा गृह्यतां सा परा णिह की ॥ चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णा चतुर्दशी ॥ उदये त्रिमुहूर्तापि ग्राह्यानेतव्रतेतिथिः ॥
 शुक्लापिरात्रियुक्ता स्याच्चैत्रावणमासयोः ॥ शुक्ला सर्वापि पूर्वेव यदि स्यात्परा णिह की ॥ प्रदोषे वा निशीथे वा
 हयोर्वा यास्ति सा भवेत् ॥ शिवरात्रिव्रते तत्र हयोः सप्ताप्रशस्यते ॥ तदभावे निशीथैकन्या सापि परिगृह्यता ॥
 तस्याश्वासं भवेद्ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीतिथिः ॥ तिथ्यंते पारणायामत्रयादूर्वाक्समापने ॥ अन्यथा पारणं प्रा
 तरन्यतिथ्युपवासवत् ॥ पूर्वविद्धैव सा वित्रीव्रते पंचदशीतिथिः ॥ नाज्योष्टादशभूतस्य स्युश्चेत्तत्र परेहनि ॥
 व्रतांतराणि सर्वाणि परेहन्येव सवैदा ॥ आह्वे पराणहकालीनो दर्श आब्दिकवन्मतः ॥ दिनद्वयेऽप्येकदेशे हृतौ

का. मा. ग्राह्यो महत्त्वतः ॥ तुल्यत्वं चेदेकदेशे स्ये पूर्वो न्यथोत्तरः ॥ कृत्स्नव्याप्तौ ह्योरहोरुत्तरस्ति स्थिरवृद्धितः ॥ साश्च
 ५ नग्निव्यवस्थास्यान्नस्याच्चेदुपराण्डयोः ॥ पूर्वद्युःसाग्निकः कुर्यादुत्तरेद्युः नग्निः ॥ पर्वप्रतिपदोः संधिर्मध्या
 न्हेवाततः पुरा ॥ अन्वाधानं पूर्वेदिने यागः संधिदिने भवेत् ॥ ऊर्ध्वमध्याह्नतः संधावन्वाधानं तु तद्दिने ॥ इष्टिं
 परदिने कुर्यादन्योवाजसनेयिनः ॥ यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिनात्पुरा ॥ नकाप्यन्वाहितिः किंतु स
 दा संधिदिने हि सा ॥ संधिश्चेत्संगवा दूर्ध्वं प्राक्पयसि वर्त्तनाद्भवेः ॥ सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ ति
 थिः ॥ वृद्धिः प्रतिपदो यास्ति तदूर्ध्वं पर्वणि क्षिपेत् ॥ सयस्यार्द्धे तथा हित्वा संधिर्निश्चीयतां सदा ॥ बौधायनमते
 दर्शश्चार्द्धं चेष्टिर्विशिष्यते ॥ द्वितीयात्रिमुहूर्त्ता चैत्रतिपद्या पराण्डकी ॥ अन्वाधानं चतुर्दश्यां दर्शस्वल्पेपि व
 र्त्तयेत् ॥ दर्शश्चार्द्धं तथा कार्यमिति बौधायनो ब्रवीत् ॥ इष्ट्यादिविक्रंतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः ॥ पंचमेतु प्र
 करणे पूर्वार्द्धभादि निर्णयः ॥ उत्तरार्द्धकालभेदात्कर्मभेदोपदेशः ॥ यस्मिन्नस्तमियाद्भानुस्तच्चक्षत्रमुपो
 षणे ॥ मुख्यं तस्या संभवे तु ग्रहीतव्यं निशीथयुक् ॥ उपवासे यदृशं स्यात्तद्दिनैकभक्तयोः ॥ उदये त्रिमुहूर्त्त

राम

५

स्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः॥ दिनद्वये तथा त्वेतु पूर्वस्या हलवत्ततः॥ अवणं तत्तरं ग्राह्यमुपाकरणकर्मणि॥ पित्र्येतु
 तिथिवत्सर्वो नक्षत्रस्य विनिर्णयः॥ पूर्वस्यादुपवासा दावुत्तरो व्रतदानयोः॥ योगः श्राद्धैकर्मकालव्याप्तस्तु
 परिगृह्यतां॥ करणं यदि नेतनुयाह्यं रात्रौ यदा तदा॥ दिनद्वयैकभक्ता यां उपवासः प्रसिध्यति॥ वारेषु संश
 याभावात् ग्रहीतव्यं यथास्थितम्॥ आसन्ननाड्यः संक्रांतेः पुण्याः स्नानादिकर्मसु॥ चरेषु कर्कटे पूर्वामकरे
 विंशतिः परा॥ वर्तमाने तुलामेषेनाड्यस्तूभयतो दश॥ वृषभादौ स्थिरे पुण्याः प्राक्यश्चादपि षोडश॥ मि
 शुनादौ द्विस्वभावे उत्तराः षष्टिनाडिकाः॥ अहसंक्रमणे रात्रावनुष्ठाननिषेधतः॥ उत्तौ कालौ व्यवस्थाप्यौ
 तद्दशात्पूर्वपश्चिमौ॥ रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनाहं स्नानदानयोः॥ अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योप
 रि क्रिया॥ ऊर्ध्वसंक्रमणे चोर्ध्वं उदयात्प्रहरद्वयं॥ पूर्णे चेदर्द्धरात्रेतु यदा संक्रमते रविः॥ प्राहूर्दिनद्वयं पुण्यं मु
 त्कामकरकर्कटौ॥ कर्कटे मकरे रात्रावप्याचारादनुष्ठितः॥ पूर्णिमा प्रतिपत्संधौ राहुः संपूर्णमंडलं॥ ग्रसते च
 द्रकर्म च पर्वप्रतिपदंतरे॥ ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते॥ मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीय

का-मा-ने॥ सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात्पूर्वेयामचतुष्टयं॥ चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्वातवृद्धातुरैर्विना॥ अपराण्हे न मध्यान्हे
 ६ मध्यान्हे न तु संगवे॥ भुंजीत संगवे चेत्स्यान्नपूर्वे भुजिमाचरेत्॥ ग्रस्तोदये विधोः पूर्वनाह भोजनमाचरेत्॥ ग्र-
 स्तावेवास्तमानं चरवींदूषावुतो यदि॥ तयोः परेद्युरुदये स्नात्वा भ्यवहरेन्नरः॥ त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां न
 वकंध्रुवं॥ मंगलेषु समस्तेषु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ द्वादशादिस्तृतीयांतो वै धदुं दुग्रहैस्मृतः॥ एकादश्यादिकः सौ-
 रे चतुर्थ्यंतः प्रकीर्तितः॥ खंडग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयं॥ नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते॥ तमेव निर्णयं शास्त्रन्यायाभ्यां कर्तुमुद्यमः॥ ननु नायमुद्यमः सफलः॥
 कालस्य गगनकुसुमायमानत्वात्॥ तदेतत्परमरहस्यमभिजानानः कपिलमहासुनिस्तत्त्वानिविवेक्तुका-
 मः कालमुपेक्ष्यान्यान्येव पंचविंशति तत्त्वानिविवेच॥ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त
 ॥ षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति॥ न चैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यांतर्भावो मुनिना विवक्षित इ-
 ति शंकनीयं॥ तदभिमतस्य कालस्य यथोक्तपंचविंशति तत्त्वानां च परस्परमत्यंतविलक्षणत्वात्॥ तथा हि॥

राम-
 ६

चिरसिद्धादिव्यवहारस्यासाधारणो हेतुः काल इति ॥ त्वदभिमतं काललक्षणं ॥ तत्त्वानां त्वन्यादृशानिलक्षणा
 नि ॥ सत्त्वजस्तमोगुणानां साम्यावस्थामूलप्रकृतिः ॥ महदहंकारपंचतन्मात्राख्यानां सप्तानां प्रकृतिविकृती
 नामध्येध्यवसायहेतुर्महत्तत्त्वं ॥ अभिमानहेतुरहंकारः ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मकानि पंचतन्मात्रा
 णि पृथिव्यादि पंच महाभूतानां एकादशेन्द्रियाणां च षोडशविकाराणां लक्षणानि प्रसिद्धानि अप्रकृतिरवि
 कृतिः पुरुषश्चिदात्मकः ॥ न हो वेलक्षणकेषु तत्त्वेषु कालस्यांतर्भावः संभाव्यते ॥ नापि षड्विंशतत्वांतरं सु
 निरनुमन्यते ॥ कथं तर्हि मुनिप्रणीतानि तत्त्वानि आर्यभिः संगृह्यतः ईश्वरकृष्णो बहिः करणांतःकरणे विवि
 चनं कालं व्यवहार ॥ सांप्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यंतरकरणमिति ॥ परप्रसिद्धापरो बोधनीय इति न्याये
 नायं व्यवहारो न तु स्वसिद्धांताभिप्रायेणेति वदामः ॥ अतएवैतद्वचनं न्याचक्षणावाचस्पतिमिश्रास्तत्त्व
 कौमुद्यामैव माहुः ॥ कालस्तु वैशेषिकाभिमत एकोतीतानागतादिभेदं प्रवर्तयितुमर्हति ॥ तस्मादयं यैरु
 पाधिभेदैरतीतानागतादिभेदभावं प्रतिपद्यते ॥ संतु त एवोपाधयो व्यवहारहेतवः कृतमंतर्गदुना कालेनेति

का. मा. सांख्याचार्याः॥ तस्मान्नकालस्तत्त्वोतराभ्युपगमइति॥ अथोच्येत भूतकालो वर्तमानकालो भविष्यकाल इति॥ एवं त्रिष्व
 ७ पिभूतादिष्वनुगतः कालप्रत्यय एकमनुगतं कालतत्त्वमंतरेणानुपपन्नइति॥ तन्न॥ पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः
 ॥ यथा भवन्मतेद्रव्यपदार्थो गुणपदार्थ इति षट्सु भावेषु चतुर्धर्मावेषु अपि अनुगतः पदार्थप्रत्यय एकमनु
 गतं पदार्थशब्दवाच्यमंतरेणाप्युपपन्नः॥ तथा कालप्रत्ययः कुतो नोपपद्यते॥ तस्मान्निस्तत्त्वं कालं निर्णेतुं म
 हानयं उच्यतेः प्रेक्षावच्छिरोमणेर्माधवाचार्यस्य न कथंचिदप्युपपन्नइत्येवं शास्त्रे ब्रूमः॥ आयुश्च तस्यैतस्यै
 व निस्तुतकालतत्त्वेयः प्रद्वेषः सकस्य हेतोरिति वक्तव्यं॥ किं कपिलमहामुनिना निरोक्तत्वात् किं वा सांख्य
 शास्त्रप्रणीतेषु तत्त्वेष्वसंगृहीतत्वात् उत लक्षणाभावात्॥ आहोस्वित्प्रमाणाभावात्॥ अथवा प्रयोजनाभा
 वात्॥ अथ वानत्वगतपंचविंशतितत्त्वसंख्याभ्यासपादवेनावसितान्छ्रुत्या जाड्यात्॥ न प्रथमः॥ कालनिरा
 करणसूत्रस्य मुनिना प्रणीतस्यानुपलंभात्॥ न द्वितीयः॥ अतिप्रसंगात्॥ ऋग्वेदादिप्रोक्तानां ज्योतिषो मासी
 नां आयुर्वेदधनुर्वेदगांधर्वप्रोक्तानां मौषधशस्त्रस्वरादीनां चासंगृहीतत्वेन तेष्वपि भवतः प्रद्वेषः केन वार्यते

राम-
 ७

॥ अथ तेषां विशिष्या संग्रहेऽपि सुखदुःखमोहात्मकत्वेन गुणत्रयांतरभावात् अस्त्येवार्थात्संग्रह इत्युच्यते ॥ त
 हि कालस्याप्यसौ न दंडवारित इति बुद्धिं समाधत्स्व ॥ कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे सावयवत्वमनित्यत्वं च
 तादेरिव प्रसज्येतेति चेत् ॥ नित्यनिरवयवकालतत्वाभिनिवेशवतो वै शेषिकादेः पतत्वं वज्रप्रहारः शिरसि
 ॥ वेदवादिनां तु न कापि क्षतिः ॥ कालस्योत्पत्ति सावयवत्वयोः प्रत्यक्षश्रुता तु पलभ्यमानत्वात् ॥ तैत्तिरीय
 शाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिराम्नायते ॥ सर्वे निमेषाज्जिरे विद्युतः पुरुषादधि ॥ कलासु हूतोः काष्ठा
 श्चाहोरात्राश्च सर्वशः ॥ अर्धमासामासान् क्रतवः संवत्सरश्च कल्पंतामिति ॥ तस्यामेव शाखायां अरुणके
 तु कचयनब्राह्मणे सावयवत्वं श्रूयते ॥ उक्तो वेदो वासांसि च कालावयवानामितः प्रतीच्येष्टिति ॥ इतोऽस्मा
 दनुवाकात्प्रतीच्येष्टधस्तनेषु अनुवाकेषु कालावयवानामृतूनां ध्यातव्यो वेष उक्तः ॥ वस्त्राणि चोक्ता नी-
 त्यर्थः नित्यत्वनिरवयवत्वाभिधायिनो वै शेषिकादिशास्त्रस्यामृतादेवता इति ब्रह्मपेक्षिकनित्यतायामंत
 र्द्धानशक्त्युपेतयक्षराक्षसादिवत्संस्पर्शयोग्यावयवमून्यतायां च तात्पर्यवर्णनीयं ॥ एवं च सति विरोधाधि

का. मा. करणन्यायोत्रानुगृहीतो भवति ॥ तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोको ॥ औदुंबरीवेष्टितव्या सर्वे त्वेषा स्मृ-
 ८ तिर्मितिः ॥ अमितिर्वैतिसंदेहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ औदुंबरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदनः ॥ विरोधा-
 न्मूलवेदस्यानुमानादमानतेति ॥ अयमर्थः ॥ अध्वरे महावेद्यां स दो नाम कस्य मंडपस्य मध्ये काचिदु-
 दुंबरशाखा स्तंभत्वेन निरवाता भवति ॥ तामुद्दिश्य वस्त्रवेष्टनं स्मर्यते ॥ औदुंबरी सर्वा वेष्टयितव्येति ॥ तत्र
 संशयः ॥ एषा स्मृतिः प्रमाणं न वेति ॥ तत्र पूर्वाधिकरणे अष्टकाः कर्तव्याः इत्यस्याः स्मृतेर्मूलवेदानुमाप-
 कत्वेन प्रामाण्यमुक्तं ॥ तेनैव न्यायेन सर्ववेष्टनस्मृतिः प्रमाणमिति पूर्वः पक्षः ॥ औदुंबरीं स्पृष्ट्वा दगायेदिति
 प्रत्यक्षश्रुतौ स्पर्शो विधीयते ॥ न चासौ सर्ववेष्टने सत्पुपपद्यते ॥ तथा च सर्ववेष्टनस्मृतिर्मूलभूतवेदानुमा-
 नस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्य कालात्ययापदिष्टत्वेन निर्मूलावेष्टनस्मृतिरप्रमाणमिति सिद्धांत इति ॥ अथ
 मन्यसे ॥ महता तपसा शिवमाराध्य तत्पसादलब्ध सर्वज्ञत्वपदः कणादमहामुनिर्वेदनात्यर्थं सम्यग्वेत्तीति
 वेदस्यैव मंदमतिप्रतीतादर्थ्यादर्थीतरं नैतज्यमिति ॥ एवमपि यस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलभत स एव शि-

राम
 ८

बोमुख्यः सर्वज्ञ इति तन्म तानुसारेण कणादमतस्यैवान्यथानयनमत्यंतमुचितं ॥ शिवो हि सर्वे हि ध्यागमे
 पुषट् त्रिंशत्तत्त्वानि निरूपयन् कालतत्त्वस्योत्पत्तिमंगीचकार ॥ निरिवलशैवागमसारमार्गाभिः संगृह्णानो
 भोजराजः शुद्धानि पंचतत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यानि निर्दिश्येतराणि निर्दिशन्मायाकार्यो
 न्निपूर्वकमेव कालं निरदिहत् ॥ पुंसो जगतः कृतये माया तस्तत्त्वपंचकं भवति ॥ कालो नियतिश्च तथा कला
 चविद्याचरागश्चेति ॥ तानि मायासहितान्येकादशतत्त्वानि सारव्यप्रसिद्धपंचविंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य क्रमे
 ण विदुष्वन्निदमाह ॥ नानाविधाशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ भाविभवद्भूतमयं कलयति जग
 देषः कालो त इति ॥ तत्र दीकाकार इत्थं व्याचरन्त्यै ॥ नन्वेष कालो नैयायिकादिभिर्नित्योभ्युपगत अत आह
 भाविभवद्भूतमयं इति भूतादिरूपेण त्रिविधत्वादचेतनत्वे सत्यनेकत्वेनास्त्याति तत्त्वसिद्धमिति भावः ॥
 केन कार्येण स्य सिद्धिः अत आह ॥ कलयति जगदेष कालो त इति चिरसि प्रादिप्रत्ययद्वारेण पाधिद्वारेण कल
 यत्याक्षिपतीति अर्थ इति ॥ इत्थं प्रत्यक्षश्रुतिसहकृते रागमैः कणादशास्त्रस्य बाधे सत्यप्युत्तरमीमांसागत

का-मा- ९ द्वितीयाध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोनुगृह्यते ॥ तस्यचन्यायसंग्राहकौश्लोकौ ॥ सांख्यस्मृत्यास्ति संकोचो
 नवावेदसमन्वये ॥ धर्मे वेदः सावकाशः संकोच्यो नवकाशया ॥ प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृ-
 तिः ॥ अमूलाकापिलीवाध्यानसंकोचोनयातत इति ॥ अयमर्थः ॥ ऋग्वेदादिभिरग्निहोत्रादिधर्मो ब्रह्मणो जग-
 त्कर्तृत्वं च प्रतीयते ॥ सांख्यस्मृत्यादिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति तत्र तथा च स्मृत्या वेदस्य
 संकोचोऽस्ति न वेति संशयः ॥ स्मृतेर्जगत्कारणत्वमंतरेण निरवकाशत्वात्माबल्यं ॥ वेदस्य तु धर्मेऽपि चरि-
 तार्थत्वाद्दौर्बल्यं ॥ ततः स्मृत्यनुसारेण वेदः संकुचित इति पूर्वः पक्षः ॥ प्रत्यक्षश्रुतिभिर्ब्रह्मीभिरनुगृही-
 ता ब्रह्मो मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मणः कारणतामाचक्षते ॥ सांख्यस्मृतिस्त्वेकामूलहीना चेति दुर्बल-
 त्वात्सैव बाध्या ॥ अतो नास्ति वेदस्य संकोच इति राह्यांत इति ॥ अथ तार्किकत्वाभिमानग्रहगृहीतः सन्
 परवशा एव ब्रूवे ॥ भूतादीनामौषाधिकानां कालविशेषाणामेवोत्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य मुख्यकालस्येति राम
 ॥ तर्हिकपर्दकान्वेषणाय प्रवृत्तं श्रितं तामणिमलभतैत्यस्य वासिष्ठरामायणश्रोतस्याभाणकस्य त्वमेव ९

विषयोभूः॥ यतः साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानायद्रव्याण्यन्विच्छन्परब्रह्मतत्त्वमवागमः॥ व्यवहारहेतूनां भूतादि
 कालविशेषाणां आधारः स्वयंव्यवहारातीतो नित्यो निरवयवो मुख्यः कालो यः स परमात्मैवा तथा च श्वे-
 ताश्वतरा आमनन्ति॥ कालकालो गुणी सर्वविद्य इति॥ आस्तां नित्यत्वानित्यत्वसावयवत्वनिरवयवत्वचि-
 ता॥ सर्वथाप्यस्ति सांख्यतत्त्वेष्वर्थिकः कालसंग्रहः॥ साक्षात्संग्रहाभावस्तज्योतिष्टोमादिवत्प्रकृतिपु-
 रुषविवेकानुपयोगादित्यवगतव्यम्॥ तृतीयचतुर्थपक्षौ तु भवतो वैशेषिकपरिचयगंधोपि नास्तीति प्रक-
 टयतः वैशेषिकग्रंथेषु सर्वेष्वपि कालप्रकरणे तल्लक्षणस्य तत्साधकानुमानस्य च प्रपञ्चितत्वात्॥ प्रमाणं
 तराणि तु कालसाधकानि श्रुतैवोपन्यस्तानि॥ तथा च तैत्तिरीया अरुणकेतुके मंत्रमामनन्ति॥ स्मृतिः प्रत्य-
 क्षमैति ह्यनुमानश्चतुष्टयं॥ एतैरादित्यमंडलं सर्वैरेव विधास्यत इति॥ तत्र स्मृतिरनुमेयश्रुतिमूलं मन्वा-
 दिशास्त्रं॥ प्रत्यक्षं श्रोत्रग्राह्यो कृत्रिमो वेदाख्यो ह्यराराशिर्योगि प्रत्यक्षमौपनिषदाभिमतं साक्षिप्रत्यक्षं वा॥ ऐ-
 तिह्यमिति हासपुराणादिकं॥ ज्योतिःशास्त्रस्याप्यत्रांतर्भावो द्रष्टव्यः॥ अनुमीयते स्वमूलभूतस्मृतिवा-

का. भा. क्यमनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारः ॥ तस्य च स्मृत्यनुमापकत्वमाचार्यैर्विस्पष्टमभिहितं ॥ आचाराच्च स्मृतिं
 १० ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनमिति ॥ तदेवं स्मृत्यादीनां चतुष्टयं संपन्नं ॥ एतैश्चतुर्भिः सर्वैरप्यादित्यमंडलं
 प्रमीयत इति मंत्रस्यार्थः ॥ ननु स्मृत्यादीनि मंडले साधकत्वेनात्रोपन्यस्तानि न तु कालसाधकत्वेनेति चेत् ॥
 मैवं ॥ मंडलस्य सार्वजनीनप्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र स्मृत्याद्यनुपयोगात् ॥ कालविवक्षयैवात्र कालनिर्वहकमे
 डले तान्युपन्यस्तानि ॥ तथा च मंडलद्वारा कालस्तैः प्रमीयते ॥ कालविवक्षाचोत्तरमंत्रेष्वतिस्फुटा ॥ तत्रानं
 तरो मंत्र एवमास्नायते ॥ सूर्यो मरीचिमादत्ते सर्वस्माद्भुवनादधि ॥ तस्याः पाकविशेषेण स्मृतं कालविशेष
 णमिति ॥ तस्यायमर्थः ॥ भुवनगतं सर्वभूतजालमधिकृत्य रसवीर्यविपाकादिभिस्तत्तदनुग्रहसमर्थं मरी
 चिं सूर्यः स्वीकरोति ॥ तत्कृतेन च भूतपाकविभेदेन निमेषादिपरार्द्धपर्यंतः कालविभेदोऽस्माभिरवगतो भव
 तीति ॥ कालप्रतिपादकानि च स्मृत्यादीन्युदाहरामः ॥ तत्र मनुः ॥ कालं कालविभक्तिं चेति सृष्टिप्रकरणे का
 लं व्यवजहार ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिता इति ॥ एवमन्यास्वपि स्मृतिषूदाहार्येऽनुतिष्वपि ॥

राम
१०

कृतं यत्स्वप्नविचित्रोत्तिका ले इति बद्ध्वाः ॥ अहमेव कालो नाहं कालस्येति तैत्तिरीयकाः ॥ काचसंध्याकश्च
 संध्यायाः काल इति सामगाः ॥ योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषाद्वारणा ध्यानसमाधि त्रय रूपाद्योगिनोतीतादि
 कालं प्रत्यक्षतः पश्यंतीत्यभिहितं ॥ तथा च पातंजलसूत्रं ॥ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतादिज्ञानमिति ॥
 साक्षिप्रत्यक्षमपि ॥ अहमस्मिन्काले निवसामीत्यनुभवस्तावत्सर्वजनीनः ॥ न चासौ बाह्येन्द्रियकृतः कालस्य
 रूपादिहीनत्वात् ॥ नापि मानसः ॥ तार्किकैस्तदनेगीकारात् ॥ नाप्यनुमानादिजन्यः ॥ अपरोक्षप्रत्ययत्वा-
 त् ॥ अतः सामग्र्यभावेऽपि अपरोक्षदर्शनात्साक्षिप्रत्यक्षमेतदित्यौपनिषदामन्येते ॥ इतिहासेऽपि महाभारते
 पठ्यते ॥ प्रहरौ घटिका न्यूनौ प्रहरौ घटिकाधिकौ ॥ सकालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥ पुराणेषु
 ॥ अनादिरेष भगवान्कालोऽनंतोजरः पर इति ॥ शिष्टाश्च पौर्णमासाख्ये काले अन्हिनैबुकसंज्ञकान्स्वस्वकु-
 लोचितान्देवताविशेषेभ्यः क्षीरदध्यादिसमर्पणादिकान् धर्मविशेषान् भानुवारादिकालविशेषसमाचरं-
 ति ॥ तदेव मनेकप्रमाणप्रमिते काले प्रमाणाभावस्यैतत्तु र्यपक्षः कथमाशंक्यते ॥ नापि प्रयोजनाभावा-

का. मा. दितिपंचमः पक्षो युज्यते ॥ तार्किकैस्तावत्सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमुद्घोषितं ॥ लोके च कृष्याद्युपयो
 ११ गः कालविशेषस्य कृषीवलादिभिर्व्यवह्रियते ॥ ग्रहप्रवेशप्रयाणाद्युपयोगोऽपि ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः ॥ श्रो
 तस्मार्त्तकर्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते ॥ तस्माच्छ्रद्धाजाड्यकृतस्तवप्रद्वेषइत्ययं षष्ठः पक्षः परिशिष्यते ॥ त
 था च पापात्मनस्तव बुध्य परार्धं पुण्यात्मनि माधवाचार्ये समारोपयन्कया वा शिक्षयानदंड्योसि ॥ तदेवं काल
 स्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्तन्निर्णयोद्यमः सफल इति सुस्थितं ॥ ननु कतरः कालोऽत्र निर्णीयते किं केवल
 कालः ॥ उत कालकालः ॥ ननु किमित्यप्रसिद्धाभाषया भीषयसि न भीषयाम्यहं ॥ किं त्वस्त्येव कल्पित
 व्यभेदात्कालस्य द्वैविध्यं ॥ येन प्राणिदेहादयोऽतीतवर्तमानादि रूपेण कल्पितव्याः स केवलः कालः ॥
 स च तत्त्वप्रकाशवचनेन पूर्वमुदाहृतः कलयति जगदेष कालोऽत इति ॥ स च वासिष्ठरामायणे दर्शितः
 कालोऽपि कल्पतैयेनेति ॥ श्रुतिश्च भवति ॥ सविश्च कृद्विश्च विदात्मयो निर्जः कालकालो गुणी सर्वविधः
 प्रधानं क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबंधहेतुरिति च ॥ कूर्मपुराणेऽपि ॥ अनादिरेष भगवान्का

लोनंतोजरःपरः॥सर्वगत्वास्त्वतंत्रत्वात्सर्वात्मत्वाच्चहेश्वरः॥ब्रह्माणोवहवोरुद्राअन्येनारायणादयः॥ए
 कोहिभगवानीशःकालःकविरितिस्मृतः॥ब्रह्मनारायणेशानांत्रयाणांप्राकृतोलयः॥प्रोच्यतेकालयोगेनपु
 नरेवचसंभवः॥परंब्रह्मचभूतानिवासुदेवोपिशंकरः॥कालेनैवचसृज्यंतेस एवग्रसतेपुनः॥तस्यात्काल
 त्मकंविश्वंस एवपरमेश्वरइति॥विष्णुधर्मोत्तरेपि॥अनादिनिधनःकालोरुद्रःसंकर्षणःस्मृतः॥कलना
 त्सर्वभूतानांसकालःपरिकीर्तितः॥कर्षणात्सर्वभूतानांसतुसंकर्षणःस्मृतः॥सर्वभूतशमित्वाच्चसरुद्रःपरिकी
 र्तितः॥अनादिनिधनत्वेनसमहान्यरमेश्वरइति॥ज्योतिःशास्त्रेपि॥भूतानामंतरुत्कालःकालोन्यकलनात्मकइ
 ति॥तत्रैवंसतिद्वयोर्मध्येकालकालोत्रतावन्ननिर्णीतव्यः॥तस्यधर्मानुष्ठानेहेतुत्वात्॥अनुपादेयत्वाच्च॥यत्स्वितरो
 नासपक्षतिथ्यादिरूपःसोपिज्योतिःशास्त्र एवसम्यक्निर्णीतइतिरुतमनयाकालनिर्णयप्रवृत्त्येतिप्राप्तेब्रूमः॥उभय
 मप्यत्रनिर्णेतव्यं॥कालकालस्यजगदीश्वरस्यसर्वेषुकर्मरंभेष्वनुस्मर्तव्यत्वात्॥अतएवशिष्टाःपुण्याहवाचनादौईश्व
 रमनुस्मरंति॥सर्वेषुकालेषुसमस्तदेशेष्वशेषकार्येषुतथेश्वरेश्वरः॥सर्वैःस्वस्त्यैर्भगवाननादिमान्ममास्तुमोगल्यविरुद्धयेह

का-मा-दिः यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपो यज्ञक्रियादिषु ॥ न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो बंदे तमच्युतमिति ॥ मासादिरूप
 १२ भेदस्य तु स्वरूपेण निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्मविशेषेण सहकालस्यांगांगीभावो निर्णेतव्यः ॥ यद्यप्यसौ
 हेमाद्रिप्रभृतिषु ग्रंथेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्यैकत्र संग्रहाय यत्नः क्रियते ॥ तदेवं चिकीर्षितस्य काल-
 रूपो विषयः संग्रहरूपं प्रयोजनं चास्तीत्ययं ग्रंथ आरभ्यते ॥ नित्योजन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ॥
 सो वाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानु कंययेति नित्यकालस्य परमेश्वरत्वेऽपि प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तं ॥ परम-
 ेश्वरस्य चावाङ्मनसगोचरत्वे सर्वे वेदांतास्तदनुसारि स्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणं ॥ भक्तानु-
 ग्रहि मूर्तिस्वीकारश्च तलवकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे कस्यां चिद्व्यायिकायामास्नायते ॥ तस्यां व्या-
 ख्यायिकायामेव मुक्तं ॥ अग्निवाचिंद्रादयो देवा ईश्वरानुगृहीताः सर्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेवैतत्सामर्थ्यं
 मित्यभिप्रन्यते ॥ तां बोधयितुमवाङ्मनसगम्यं परमेव ब्रह्म पूज्यां च सुगम्यां कांचिन्मूर्तिधारयित्वा प्रादुर्भू-
 भूव ॥ तथा सहवादे कृत्वा पिराजसचित्तावग्निवायू ब्रह्म तत्त्वं नैव बुबुधाते ॥ इंद्रस्तु सात्विकचित्तो बुबुध इ

राम

१२

नि॥ वासिष्ठरामायणेपिशुक्रोपाख्याने॥ शुक्रं मृतमवलोक्यतत्पिताभृशुः क्रुद्धोमारयितारं कालं शप्तुमु
 द्यतः॥ तदानीं कालो नुग्रहीतुमीदृशेन रूपेणाविर्बभूवेति पठ्यते॥ अथाकलितरूपो सौकालः कवलितप्र
 जः॥ आदिभौतिकमास्थायवपुर्मुनिमुपाययो॥ खड्गपाशधरः श्रीमान्कुंडलीकवचान्वितः॥ ऋतुषट्क
 मयोदारवक्रषट्कसमाहितः॥ मासद्वादशकोट्यामभुजद्वादशकोट्यतः॥ स्वाकारसमयावब्यावृतः किं क
 रसेनया॥ स उपेत्य प्रणम्यादौ कुपितं तु महा मुनिं॥ कल्पक्षुब्धाब्धिगंभीरं सांत्वपूर्वमुवाच ह॥ त्वमत्यं
 ततपाविप्रवयं नियतिपालकाः॥ तेन संपूज्यसे पूज्यसाधो नेतरयेच्छया॥ मातपः क्षपयानल्यंकल्पकालम
 हानलैः॥ योनदग्धोस्मितेतस्य किं त्वं शापेन ध्यस्यसि॥ संसारावल्यो ग्रस्तानि गीर्णारुद्रकोटयः॥ भुक्तानि
 विष्णुवृंदानि केन शप्तावयं मुने॥ भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः॥ स्वयं नियतिरेषा हि नाव
 योरेतदीहितमिति॥ न च भक्तानुजिघृक्षया स्वीकृता मूर्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमोस्ति॥ सर्वात्मकस्य
 परमेश्वरस्य भक्तचित्तप्रियायाः सर्वस्या अपि मूर्तेः स्वकीयत्वात्॥ अतएव भगवद्गीतायां॥ यो यो योयां

का-मा-तनुंभक्तःश्रद्धयाचिंतुमिच्छति॥ तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहं॥ सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्या
 १३ राधनमीहते॥ लभतेचततःकामान्मयैवविहिताहितानिति॥ विष्णुरुद्रादिचेतनमूर्तिवदचेतनमूर्ति
 योपितत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्थाः॥ तदेतद्वग्वेदेसाम्नायते॥ एवंचैवबद्धचामहत्युक
 शे मीमांसंतएतमग्नावध्वर्यवएतंमहाव्रतेछंदोगाएतमस्यामेतंदिन्येतंबायावेतमाकाशएतमप्तेत
 मौषधीषेतंबनस्पतीषेतंचंद्रमस्येतनसूत्रेषेतंसर्वेषुभूतेष्विति॥ वाजसनेयिनोपिमंडलब्राह्मणेन
 मेतमग्निमित्यध्वर्यवउपासतइत्यारभ्यपठंतिविषमिति सर्पः॥ सर्पइतिसर्पविदः उर्गितिदेवारविरिति
 मनुष्याः मायेत्यसुराः॥ स्वधेतिपितरोदेवयजनइतिदेवयजनविदो रूपमिति गंधर्वा गंधइत्यप्सरस
 स्तंयथायथोपासंततदेवभवतीति॥ तैन्नरीयाश्चपठंतिक्षेमइतिवाचियोगक्षेमइतिप्राणापानयोरित्या
 दिपरब्रह्मारोपितंयद्यावज्जगद्रूपमस्ति तेनसर्वेणाप्युपासनायपरमेश्वरोरूपवान्भवतीतिहिरण्यमा
 धिकरणमनोमयाधिकरणयोः प्रपंचितं॥ एवंचसतियोयहायत्कर्मारभतेसतदातत्कर्मापयुक्ताकाला

त्मकस्येश्वरस्य मूर्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् ॥ अतएवमंत्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्याना न्युपदिष्टानि
 लोकेष्वपि विदुर्वागोपालं सर्वेपि जना एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयन्ति ॥ तदेतद्भगवानाह ॥ यजन्ते सात्वि-
 का देवान्यक्षरक्षांसिराजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ तस्मादारभ्यमाणकफलप्र-
 दो निजेष्टदेवतारूपो नित्यकालः कर्मरंभेऽप्यनुस्मर्तव्य इति सिद्धं ॥ अथ जन्यकाले निरूपयामः ॥ ननु का-
 लस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये कालव्यवहारः ॥ प्रलयः कालः प्रलयोतीतः प्रलयो भावीति ॥ कालनित्य-
 त्ववादिनस्तत्रापि समो दोषः नित्यस्य कालस्य तपनपरिस्तराद्युपाधिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् काल इ-
 तिकाले यत्तावत्तर्णयितव्या ॥ न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति ॥ अतस्तव कथं प्रलयकाले इयत्ता निर्णयः ॥ अ-
 थ सत्कार्यवादाभ्युपगमेनोपाधयोपि वासना रूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्समानं ॥ न चैतावतानित्यत्वप्रा-
 प्तिः ॥ उपाधिषु तदनङ्गीकारात् ॥ अथ मन्यसे इयत्ता रहितेऽपि प्रलयकाले सृष्टिकाले यत्ता वासनावशा-
 दियत्ता व्यवहियते ॥ तत्रोपाध्यायत्वादिर्दृष्टांतः ॥ यथा कश्चिन्माणवकस्त्रिंशद्वर्षवयस्कादध्येतुमुप-

का. मा.
१४

क्रम्यसंवत्सरमधीत्यास्मदुपाध्याय एकत्रिंशद्वर्षवयस्कृत्यध्ययनरहितेष्वतीतेष्वयस्युपाध्यायत्वं
व्यवहरति तद्दियत्ताव्यवहारः ॥ एवंतर्ह्यनेन न्यायेन कालरहिते प्रलये कालव्यवहारः किं न स्यात् ॥
कालरहितं च प्रलयादिकं वस्त्वस्तीति मेढुक्यादिश्रुतयोभ्युपगच्छन्ति ॥ तथा च श्रूयते ॥ यच्चान्यत्रि-
कालातीतं तदप्येकारणवेति ॥ प्रभाकराश्चे ॥ अपूर्वस्य कालत्रया संसृष्टं कांचिदवस्थामाहुः ॥ तस्मा-
त्कालः सुरेन जन्यतां ॥ स च सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः तस्य चोभयस्यैव गारव्यान्नित्यात्कालादुत्प-
त्तिं मनुराह ॥ कालं कालविभक्तिं च न ह्यत्राणि ग्रहोक्त्या ॥ सृष्टिं ससर्जचैवेमांस्तृष्टुमिच्छन्निमाः प्रजा इ-
तितत्रयः सामान्यकालः स विशेषानुगतत्वात् तदपेक्षयानित्यो ग्रहगत्यादिभिरनुमेयो भूतो त्यत्तिनिमित्त-
कारणमिति तार्किकज्योतिषिकादयः प्रतिपेदिरे ॥ तत्र ज्योतिषा आहुः ॥ प्रभवविरतिमध्यज्ञानवंध्यानितां
ते विदितपरमतत्वाय तत्रै योगिनोपि ॥ तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्यपानामनुमितमग्निवंदे भग्रहैः
कालमीशं ॥ युगवर्षमासदिवसाः सप्तप्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः ॥ कालौ यमनाद्यं तो ग्रहभैरनुमीयते सौत्र इति

राम
१४

॥ कालविशेषेषु च संवत्सरः प्रधानभूतः ॥ अन्येतु सर्वे गुणभूताः ॥ तथा चारुणके तु के समाप्ता यते ॥ न ही च
 प्रभवा काचिदस्य स्पन्दते यथा ॥ तां नद्यो भिस्मायंति सोरुः सती न निवर्तते ॥ एवं नाना समुत्पन्नाः का
 लाः संवत्सरं श्रिताः ॥ अणुशश्वमहशश्व सर्वे समवयंति तं ॥ सतैः सर्वैः समाविष्ट उरुः सन्न निवर्तत इति
 ॥ अयमर्थः ॥ भागीरथी गोदा वर्यादिकान ही वायं कालः ॥ कुतश्चित् उत्पत्तिस्थाना दुत्यद्यते ॥ तच्चोत्पत्ति-
 स्थानं सांख्योक्तप्रकृतिर्वा शैवागमोक्तमाया वा श्रुतिस्मृत्युदितनित्यकालात्मक ईश्वरो वा भविष्यति
 ॥ यथा तां गंगादिकान ही मन्या अल्पनद्यो अभितः प्रविशंति ॥ सा च प्रविष्टै र्नद्यै र्तैः सह विस्तीर्णा प्रवहत्य
 वाहा सती न कदाचिच्छुष्यति ॥ एवं नाना विधरूपैः समुत्पन्नाः कालभेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं कालमा
 श्रिताः ॥ तत्र निमेषाद्या अयनपर्यंताः कालभेदाः संवत्सरादणवः ॥ पुगाद्याः परार्द्धपर्यंताः संवत्सरा न्य
 हातस्ते सर्वे तं संवत्सरं सम्यक् प्रविशंति ॥ अणूनामवयवत्वेन प्रवेशः ॥ महतां तु संवत्सरावृत्तिनिष्पा
 द्यानामध्यक्षः संवत्सर इति तत्र प्रवेशो भिधीयते ॥ तथा च वेदांगे ज्योतिषग्रंथे पठ्यते ॥ पंचसंवत्सरमयं

का. मा युगाध्यक्षं प्रजापतिं ॥ दिनर्त्यं न मासां गं प्रणम्य शिरसाश्रुचिरिति ॥ सच संवत्सरस्तैरणुभिर्महद्भिश्च स
 १५ वैः समाविष्टोति दीर्घः सन् नस्मिन्न गति नोच्छिद्य न दृति ॥ न च ल्यत्वं निमित्ते पर्यवसितं महत्त्वं तु पराद्धं ॥ त
 या च तयोरन्यतरस्य प्राधान्यमुचितं ॥ तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यमिति चेत् ॥ ईश्वरेण प्रथमं सृष्टत्वा
 दिति ब्रूमः ॥ तथा च वाजसनेयिनः समा मनेति सौ कामयत द्वितीयो मे आत्मा जायेतेति समनसा वाचा मिथु
 नं समभवत् तद्यद्वैत आसीत् संवत्सरो भवदिति ॥ तस्मात्संवत्सरं प्रधानं ॥ अतएव वयं संवत्सरमारभ्य का
 लविशेषं निर्णयामः ॥ तत्र संवत्सरः ॥ अथ नमृनुर्मासः पक्षस्थितिर्नक्षत्र-मित्येवं विधाः कर्मकालाः ॥
 अथपि पुराणेषु स्मृत्युमाकंडे पादीनां युगादि आकल्यादि परिमितं तपः स्मर्यते ॥ तथापि शतसंवत्सरा यु
 षो मनुष्या न धि कृत्य धर्मशास्त्रप्रवृत्तेर्न युगादि निर्णयोत्रोपयुक्तः ॥ मनुष्याधिकारत्वं चास्माभिः पराश्वर
 स्मृतिव्याख्याने मनुष्याणां स्मृतं धर्ममित्यस्मिन् वचने प्रयोजितं ॥ ये तु कलौ पंचविवर्जयेदित्यादयो मनु राम
 ष्यधर्मास्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं ॥ संदेहाभावात् ॥ न च शतायुषामधिकारे कथं सहस्र संवत्सरसत्र १५

श्रुतिरिति शंकनीयं ॥ तत्र संवत्सरशब्दो दिवसपर इति षष्ठाध्यायसप्तमपादे निर्णीतत्वात् ॥ येन संवत्सरवृ-
 त्तिसाध्या अनंतव्रतादयस्तौषपिनसंवत्सरधिकः कश्चित्कालो निर्णेतव्योऽस्ति अतः संवत्सरमारभ्या
 र्वाच्य एव निर्णेतव्याः कर्मो गकालाः ॥ न च कालस्य कर्मो गत्वे विवदितव्यं ॥ सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति वाक्या-
 दंगत्वप्रतीतेः तत्र कर्मणस्तावदपूर्वविषयत्वात् प्राधान्यमभ्युपगंतव्यं ॥ तथा च कालस्य गुणत्वेनान्वय-प-
 रिशिष्यते ॥ अत्र एव गर्गः ॥ तिथिनक्षत्रवारादिसाधनं पुण्यपापयोः ॥ प्रधानगुणभावेन स्वातंत्र्येण न ते स्त-
 मा इति ॥ तस्मादंगभूतेषु निर्णयेषु कालेष्ववयवित्वेन संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वात् अल्पवक्तव्यतया सूची-
 कटाहून्यायास्तु साराच्च स एवाहौ निर्णीयत इति स्थितम् ॥ ॥ इति माधवीये प्रकरणे उपोद्घातप्रकरणं
 ॥ ॥ संवत्सरो नामा यनाद्यवयवयुक्ता वयवी कालविशेषः ॥ सम्यक् वसेत्यस्मिन्नयनर्तुमासादय इ-
 ति व्युत्पत्तेः ॥ स च द्वादशमासात्मकः ॥ द्वादशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः ॥ मासानां तु चांद्रसावनसौरा-
 रब्दे न दिवसभेदेन चांद्रादित्रैविध्यं वक्ष्यते ॥ मासत्रैविध्येन संवत्सरस्त्रिविधः ॥ तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते

का. ॥ चांद्रसावनसौराणां मासानां तु प्रभेदतः ॥ चांद्रसावनसौराः स्युस्त्रयः संवत्सरा अमीति ॥ तत्र चांद्रः संव
 १६ त्सरः चैत्रशुक्लप्रतिपदादिः कालानुदर्शितः ॥ सौरस्तमेवादिर्मीनांतः सावनः षष्ठ्युत्तरशतत्रयाहोरात्रा
 त्मकः ॥ तेचत्रयः संवत्सराः केषुचित्कर्तव्येषु व्यतिष्ठंते केषुचित्च विकल्पंते ॥ तथा च भविष्योत्तरपु
 राणे संवत्सरसाध्यंति लकव्रतं पठ्यते ॥ वसंते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः ॥ शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत
 स्नानं नियममास्थितः ॥ ललाटपट्टेति लंकं कुर्याच्चंद्रनपंकजं ॥ ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालंकृतं मुखं ॥ धा
 र्यं संवत्सरं यावच्छशिने वनभस्तलमिति ॥ तत्र संवत्सरश्चादौ वगंतव्यः ॥ शुक्लपक्षप्रतिपत्तिथ्योस्तल्लिंग
 त्वान् ॥ नहि शुक्लपक्षौ प्रतिपदादितिथयश्च सौरसावनोपजीवनेन प्रवृत्ताः ॥ यत्तु नववर्षाणि पंचचै
 त्यादि संवत्सरस्यानंतव्रताद्यंगत्वं स्मर्यते तत्रापि चांद्रएव संवत्सरः ॥ शुक्लपक्षे च चतुर्दश्यामित्यादि
 लिंगात् ॥ नच चैत्रप्रतिपदि तदुपक्रमाभावाद्चांद्रत्वं शंक्नीयं ॥ तदुपक्रमस्य संवत्सरस्य सृष्ट्यपेक्षत्वा
 त् ॥ अतएव ब्रह्मपुराणेभिहितं ॥ चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमं हनि ॥ शुक्लपक्षे समग्रं तत्तदा सूर्योद

राम

१६

येसति॥प्रवर्त्तयामासतदाकालस्यगणनामपि॥ग्रहान्नागानृतून्मासान्वत्सरान्वत्सराधिपानिति॥
 चांद्रसौरसावनशब्देषुतुप्रवृत्तिनिमित्तान्युच्यंते॥चंद्रकलावृद्धिस्तयप्रयुक्तप्रतिपदादितिथीनांषष्ठ्य
 धिकशतत्रयेणनिष्पन्नोयः सचांद्रः॥द्वादशराशिषुसूर्यसंक्रमणैर्निष्पन्नोयः ससौरः॥सावनशब्दोहो
 रात्रोपलक्षकः॥सोमयागेसवनत्रयस्याहोरात्रसंपाद्यत्वात्॥तैश्चसावनैःषष्ठ्यधिकशतत्रयसंख्याकै
 र्निष्पन्नोयःससावनः॥एवंसतिवर्त्तमानभाद्रशुक्लचतुर्दशीमारभ्यआगामिभाद्रशुक्लचतुर्दश्याः प्रा
 चीनेतिथिसमुदायेचांद्रसंवत्सरत्वमविरुद्धं॥यच्चनिरूढपशुबंधप्रकरणेऽश्रूयते॥तेनसंवत्सरेसंव
 त्सरेयजेतेतिपशुनासंवत्सरोनातीयादितिचतत्रापिचांद्रएवद्रष्टव्यः॥सर्वान्लोकान्पशुबंधया
 ज्यभिजयति॥तेनयस्यमाणोमावास्यायांपौर्णमास्यांवेतिकल्पसूत्रकारैश्चांद्रतिथौतदनुष्ठानविधा
 नात्॥सौरस्तुसंवत्सरःसुजन्मावाप्तिव्रतादावुपयुज्यते॥तच्चव्रतंविष्णुधर्मोतरेस्मर्यते॥भगवन्क
 र्मणाकेनतिथेग्योनौनजायते॥म्लेच्छदेशेचपुरुषस्तन्ममाचस्वभोमुने॥मार्कंडेयउवाच॥मेषसंक्र

का. मा. मणे भानोः सोपवासो नरोत्तमः ॥ पूजयेद्भार्गवं देवं रामं शक्त्या यथाविधीत्यारभ्य मीनसंक्रमणे मत्स्यं वा
 १७ सुदेवं च पूजयेदित्यंतेन ग्रंथेन ब्रतं विधायंते तदुपसंहृतं ॥ कृत्वा ब्रतं वत्सरमेतदिष्टं म्लेच्छेषु निर्यसु न चा
 पिजन्तेति ॥ तथा स्कंदपुराणे ॥ धान्यदानब्रतं पठ्यते ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि धान्यब्रतमनुत्तमं ॥ अयं नैवि-
 शुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षण इत्यारभ्य ब्रतं विधायैव उपसंहृतं ॥ एवं संवत्सरे पूर्णं कुर्यादुद्यापनक्रि-
 यामिति ॥ सावनस्य सत्रादावुपयोगः ॥ तदप्युक्तं विष्णुधर्मोत्तरैः ॥ सत्राण्युपास्या न्यथ सावनेन लोकाय च
 यत्स्याद्वावहारकमेति ॥ गोसत्रं वै संवत्सरो य एवं विद्वान्सः संवत्सरमुपयेति क्रध्रुवंत्येवेति श्रुतौ गवामय-
 नस्य सत्रस्य संवत्सरनाम्ना व्यवहारात् संवत्सरकालस्तदंगमिति प्रतीयते ॥ तत्र सावनो ग्रहीतव्यः ॥
 चांद्रसौरयोर्मानयोस्तदनुष्ठानासंभवात् ॥ तथा हि ॥ अहोरात्रसाध्य एकः सोमया गोवे देष्वहः शब्देनाभि-
 धीयते तादृशानामहर्विशेषाणां गणः षडहः सच द्विविधः अभिप्लवः पृष्ठ्यश्चेति ॥ तत्र चत्वारो भिप्लवाः षड-
 हाः एकपृष्ठ्यः षडह इति षडहपंचकेन एको मासः संपद्यते ॥ तादृशैर्द्वादशभिर्मसैः साध्यं संवत्सरसत्रं ॥ तथा

राम
१८

च सावनेनैव तत्सिद्धिः ॥ चोद्रस्य षड्विंशतिरहोरात्रैर्न्यूनता तस्य सपादैः पञ्चभिरहोरात्रैरधिकत्वात् ॥ न
 नु संवत्सराय दीक्षिष्यमाणे काष्ठायां दीक्षे रन्निति माघमासगतायामष्टम्यां चोद्रतिथौ सत्राय दी
 क्षा श्रूयते ॥ ततश्चोद्रेणैव संवत्सरेण भवितव्यं ॥ मैवं ॥ उक्तस्य दीक्षाकालस्य पूर्वपक्षरूपत्वात् ॥ तन्नि
 राकरणं हि श्रूयते ॥ आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षंते य एकाष्टकायां दीक्षंते व्यस्तं वा एते संवत्सरस्या
 भिदीक्षंते य एकाष्टकायां दीक्षंते इति ॥ ननु पक्षांतरमपि चोद्रतिथिमेवोपजीव्य श्रूयते ॥ फल्गुनी पूर्ण
 मासे दीक्षे रन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फल्गुनी पूर्णमास इति न ॥ तस्यापि निराकृतत्वात् ॥ तस्यैकै
 व निर्येति हि निराकृतं ॥ एकैव निर्या ॥ एक एव दोष इत्यर्थः ॥ ननु सिद्धांतं तेषां श्रूयते ॥ चित्रा पूर्णमासे दीक्षे
 रन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रा पूर्णमासो मुख्यत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षते तस्य न काचन निर्या
 भवति चतुरहे पुरस्तात् पूर्णमासे दीक्षे रन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इति ॥ बाढं ॥ अस्तेव मंगभूते
 दीक्षोपक्रमे चोद्रतिथ्युपजीवनं तथापि प्रधानकर्मणि सावनग्रहे को बाधः ॥ नन्वस्ति बाधः ॥ तेषां पूर्वपक्षे

का. मा. सुत्यासंपद्यतइतिसुत्यारव्ये प्रधानकर्मणिचांद्रस्य शुक्लपक्षस्योपजीवनात् ॥ उपजीव्यतां नाम शुक्लपक्षः
 १८ ॥ तथापि यथोक्तप्रकारेण कृत्स्नस्य प्रधानकर्मणः सावनमंतरेणानिर्वाहत्स एवात्र गृह्यते ॥ अयमेव
 न्यायउत्सर्गिणामयनेकुंडपायिनामयनेनुरायणादौ च योजनीयः ॥ तेषां गोसत्रविकृतित्वात् ॥ यत्र तु
 चांद्रादिनियामकं नास्ति तत्रैच्छिको विकल्पः ॥ तथा हि ॥ पिप्पलादशारवायामथर्वणिकभारद्वाजादीनां
 षण्मुनीनां विद्याधिकारसिद्धये गुरुणा पिप्पलादेनादिष्टं संवत्सरं वा समामनेति ॥ भूय एव - तपसा ब्र
 ह्मचर्येण श्रद्धया वा ॥ संवत्सरं वत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छतेति ॥ बह्वृचास्त्वेतमेवार्थे व्यतिरेकमुखे
 नामनेति ॥ ता एताः संहितानां तेवासिनैः प्रब्रूयान्ना संवत्सरं वाप्तिन इति ॥ तैत्तिरीयाश्चारुण केतुक म
 ग्निं चेष्यमाणस्यादौ त्रिषवणस्नानादिरूपं ब्रूते मामनेति ॥ संवत्सरमेतद्भूतं चरेदिति ॥ एवं विधेषु प्रदेशे
 षु नियामकाभावाच्चांद्रादीनामब्दानामन्यतम इच्छया गृहीतव्यः ॥ ननु संवत्सरस्य चांद्रसौरसावनभे
 दैर्न त्रैविध्यमेवांगीकृत्य तत्स्वरूपविनियोगावुक्तौ ॥ तत्रैवं त्रैविध्यनियमोन युक्तः ॥ अन्ययोरपि नास्तत्र

राम
 १८

बार्हस्पत्ययोर्द्विविधयोः संवत्सरयोर्विद्यमानत्वात् ॥ तथात्यायुर्वेदविदः पठन्ति ॥ सौरबृहस्पतिसावनचो
 द्विकनाक्षत्रिकाः क्रमेणस्युः ॥ मातुलपातालातुलविमलवरां गाणिवत्सराः पंचेति ॥ अस्यायमर्थः ॥ गण
 कप्रसिद्धयाक्षरसंख्ययामातुलशब्दः पंचषष्ठ्यधिकशतत्रयमाचष्टे ॥ तावद्विवसपरिमितः सौरसंवत्स
 रः पातालशब्द एकषष्ठ्यधिकशतत्रयमाचष्टे ॥ तावद्विवसपरिमितो बार्हस्पत्यसंवत्सरः ॥ अतुलशब्दः
 षष्ठ्यधिकशतत्रयमाचष्टे ॥ तावद्विवसपरिमितः सावनः संवत्सरः ॥ विमलशब्दश्चतुःपंचादशधिकश
 तत्रयमाचष्टे ॥ तावद्विवसपरितश्चांद्रः संवत्सरः ॥ वरांगशब्दश्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाह ॥ तावद्विवस
 परिमितो नाक्षत्रकः संवत्सर इति ॥ एवमर्थास्तु संवत्सरः पंचविधः ॥ तत्र नाक्षत्रिकस्य ज्योतिःशास्त्रप्र
 सिद्धे आयुर्दायादावुपयोगो द्रष्टव्यः ॥ बार्हस्पत्यस्तु सिंहबृहस्पत्यादिविशेषमुपजीव्यगोदावर्यादि
 स्नानादौ विनियुक्तः ॥ अनेन बार्हस्पत्यमानेन कदाचिदधिसंवत्सरोपनिषद्यते ॥ नदुक्तमुत्तरसौरे ॥ गुरो
 र्मध्यमसंक्रांतिहीनो यश्चांद्रवत्सरः ॥ अधिसंवत्सरस्तस्मिन्कारयेन्न सवत्रयं ॥ वर्जनीयाप्रयत्नेन प्रति

का. मा. ष्ठासर्वनाकिनां ॥ स्फुटसंक्रांतिहीनश्चेत्केप्याहुरधिमासवदिति ॥ मध्यमगणनायागुरोः संक्रांतिर्यस्मिं
 १९ श्वांद्रवत्सरे न विद्यते सोऽयमधि वत्सरः ॥ तत्र बृहस्पतिसवादि कं न कार्यं ॥ स्फुटगणनाया बृहस्पति सं
 क्रान्तिरहितो यश्चांद्रो वत्सरस्तस्मिन् अधिमासवत्काम्यादिकं वर्ज्यमिति केचिन्महर्षयो मन्यन्ते ॥ अथ
 चांद्रस्या वांतरभेदा उच्यन्ते ॥ संवत्सरः परिवत्सरः इहावत्सरोऽनुवत्सर इह वत्सरश्चेत्येतेषां भेदाः ॥ तदेतत्सा
 मान्याकारेण संवत्सरादिपंचविधत्वं सावित्रचयनगताग्निप्रशंसकमंत्रे पठ्यते ॥ संवत्सरोऽसि परिवत्सरो
 सि इहावत्सरोऽसि इह वत्सरोऽसि इदुवत्सरोऽसि इति ॥ इदुवत्सरोऽनुवत्सर इत्यर्थः ॥ अतएव चातुर्मास्यब्रा
 म्हणे तदधिष्ठानदेवता रूपत्वेनैवं श्रूयते ॥ अग्निर्वावसंवत्सरः ॥ आदित्यः परिवत्सरः चंद्रमा इहावत्सरः
 वायुरनुवत्सरमहेश्वर इह वत्सर इति ॥ ब्रह्मवैवर्तेऽपि ॥ संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ॥ इहा
 वत्सरस्तृतीयश्चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥ इह वत्सरः पंचमस्तत्तत्संघोयुगसंज्ञक इति ॥ तेषां पंचानां विनियो
 गो विष्णुधर्मोत्तरे पठ्यते ॥ संवत्सरे तु दातृणां तिलदानं महाफलं ॥ परिपूर्वे तथा दानं यवानां द्विजसत्तम ॥

राम
 १९

इदापूर्वेचवस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वके ॥ इत्पूर्वैरजतस्यापिदानं चोक्तं महाफलमिति ॥ तथातदधिष्ठा
 तृदेवता पूजा रूपो ब्रतविशेषः पठ्यते ॥ संवत्सरस्मृतौ बह्विस्तथार्कः परिवत्सरः ॥ इदापूर्वस्तथा सोमो ह्य
 नुपूर्वः प्रजापतिः ॥ इत्पूर्वश्च तथा प्रोक्तो देवदेवो महेश्वरः ॥ तेषां मंडलविन्यासः प्राग्वदेव विधीयते ॥ प्रा
 ग्वत्स्यात्पूजनं कार्यं होमः कार्यो यथा विधीति ॥ प्रभवमारभ्य क्षयां तेषु षष्ठिवर्षेषु ह्यदशपंचकानि ॥ तत्रैकै
 कस्मिन् वर्षे पंचके एकैकक्रमेण संवत्सरद्वयो भवति ॥ तदेतत्सर्वज्योतिःशास्त्रादवगतं ॥ इति संवत्स
 रनिर्णयः ॥ अथायनं ॥ अयते यात्यनेन क्रतुत्रयेण सूर्योदक्षिणाशामुत्तराशांचेति क्रतुत्रयमयनं ॥ तथा
 च वाजसनेयिनः ॥ पंचाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनंति ॥ यान् षण्मासान् दक्षिणादित्यतीति
 यान् षण्मासान् दंडादित्यतीति ॥ तथा छंदोगे अप्यधीयते ॥ यान् षड् दक्षिणेति मासांस्तान् यान् षड् द
 गेति मासांस्तानिति ॥ तैत्तिरीया क्रतुग्रहब्राह्मणे पठंति ॥ तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनेति षडुत्तरे
 गेति ॥ एवं चादित्यगतिमुपजीव्यायननिष्पत्तेः सौरमेवैतत् ॥ अतएव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानमधि

का. मा. कृत्योक्तं ॥ ऋतुत्रयं चायनं स्यादिति ॥ केचित्तु चांद्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति ॥ मार्गमासादिकैस्त्रि
 २० भिर्ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तरायणं ॥ ज्येष्ठमासादिकैर्दक्षिणायनमिति ॥ तत्र प्रमाणं
 ज्योतिः शास्त्रादौ मृग्यं ॥ श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेतुमकरकर्कटसंक्रांत्यादिकण्वायनद्वयकाल इति
 तथोक्तश्रुतिस्मृतिभ्यामवगंतव्यं ॥ उत्तरायणस्य यागकर्मागत्यं काण्वा अधीयते ॥ उदगयने आपू
 र्यमाणपक्षस्य पुण्याहेद्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वेत्यादि ॥ चैलादीनामुत्तरायणकर्तव्यता गृह्यस्मृतिषु
 प्रसिद्धा ॥ सत्यव्रतश्च देवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह ॥ देवतारामवाप्या
 दिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ॥ दक्षिणाशमुखे कुर्वन्तत्फलमवाप्नुयादिति ॥ उग्रदेवतानां प्रतिष्ठादक्षिणायने
 कर्तव्या ॥ तथा च वैश्वानससंहितायामभिहितं ॥ मातृभैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः ॥ महिषासुरहंत्री
 च स्थाप्या वै दक्षिणायन इति ॥ एवं विष्णुधर्मोत्तराभिहितानि पदद्वयव्रतान्ययनकर्तव्या न्युदाहार्याणि ॥ राम-
 इत्ययननिर्णयः ॥ ॥ अथर्तवः ॥ ऋतुशब्दऋगतावित्यस्माद्वातोर्निष्पन्नः ॥ इयर्तिगच्छति अशोकपुष्पविका २०

सादिअसाधारणलिंगमिति वसंतादिकालविशेषऋतुः॥ सचषड्विधः॥ षड्वाऋतव इति श्रुतेः॥ यत्तु द्वादश
 मासाः पंचर्तव इति श्रुतं तत्र हेमंतशिशिरयोरेकीकरणं विवक्षितं॥ याजमानेषु पंचप्रयाजानुमंत्रणमंत्रे
 शुहेमंतशिशिरयोरेकस्मिन्नेकेनैव पदेनैकीकरणोक्तेः॥ तथा हि॥ वसंतमृतूनां प्रीणामि॥ ग्रीष्ममृतूनां
 प्रीणामि॥ वर्षाऋतूनां प्रीणामि॥ शरदमृतूनां प्रीणामि इति चतुर्णां प्रयाजानां पृथक् पृथक् अनुमंत्रणमंत्रा
 नाम्ना यपंचमप्रयाजस्यानुमंत्रणमंत्रसंबन्धयते॥ हेमंतशिशिरावृतूनां प्रीणामीति॥ एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृ
 चब्राह्मणे द्वादशमासाः पंचर्तवो हेमंतशिशिरयोः समासेनेति॥ यत्त्वनयोर्मंत्रब्राह्मणयोर्द्विवचनं तत्स्वरूप
 पद्वै विध्याभिप्रायेण॥ शिशिरस्य षष्ठस्यांति मत्वात्॥ तेनानुमंत्रणीयस्य षष्ठप्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव पं
 चमे हेमंतैर्तर्भावो न्याय्यः॥ अतएव प्रयाजब्राह्मणे वसंतमेवर्तूनामवरुंधे इत्यादिना चतुरः प्रयाजान्प्र
 शस्य पंचमे प्रयाजे केवलैर्न हेमंतेन प्रशंसा॥ स्वाहाकारं यजति हेमंतमेवावरुंधे इति॥ अस्तु नाम यथा त
 था पंचसंख्या यथोक्तस्वरूपेण तु षोढाभिद्यते॥ द्वादशमासात्मके संवत्सर एकैकस्य ऋतोर्मासद्वयात्मक

का. मा. त्वेति एकादशद्वादशमासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात् ॥ षष्ठौ पृथगनुष्ठानविधानाच्च तच्चोपरिष्टादुदा-
 २१ हरिष्णामः ॥ मासद्वयात्मकत्वं चाग्निचयने ऋतव्येष्टकोपधानब्राह्मणेश्रूयते ॥ हंह सुपदधाति ॥ तस्याहं
 हृमृतव इति ॥ एकस्मिन् नृत्तौ कयोर्मासयोर्हंहं ग्रहीतव्यमिति चेत् ॥ वसंताद्यनुक्रमेण चैत्रमासादिहंहं हृमि-
 ति ब्रूमः ॥ तच्चैष्टकोपधानमंत्रेषु श्रूयते ॥ मधुश्च माधवश्च वासंति कावृतू ॥ शुक्रश्च शुचिश्च यैश्चावृतू ॥ न
 भश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू ॥ इषश्चोर्जश्च शारदावृतू ॥ सहश्च सहस्यश्च हैमंति कावृतू ॥ तपश्च तपस्य
 श्वशैशिरावृतू ॥ एषु च वाक्येषु ऋतू इति द्विवचनं ऋत्वयवमासाभिप्रायं ॥ अन्यथा षडृतव इति श्रूयमा-
 या षट्संख्या बाधेत अवयविन ऋतोर्वसंतादेरेकात्मकत्वं सौत्रामणीयहोत्रमंत्रेष्वेकवचने न व्यवहाराद-
 वगतव्यं ॥ वसंते नर्तुना देवाः ग्रीष्मेणर्तुना देवा इत्यादि हितत्रपठ्यते ॥ तथैवाधानब्राह्मणेश्रूयते ॥ वसंतो वै
 ब्राह्मणस्यर्तुर्ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः शरद्वै श्यस्यर्तुरित्यद्यप्येते षडर्तवो घटीयं त्रघटवन्मैरंतर्येणावर्तते
 ॥ तथापि सेवत्सरोपक्रमरूपत्वेन वसंतस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यं ॥ एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते ॥ मुखं वा एतद्वृत्तानां च

राम
२१

दू संत इति ॥ पूर्वोदात्ततेषु मंत्रब्राह्मणेषु सर्वत्र वसंतोपक्रमपाठाच्च वसंतस्य प्राथम्यं ॥ ते च वसंताद्युतबोद्धि-
 विधाः ॥ चंद्राः सौराश्च ॥ चैत्रादयश्चांद्राः तच्चोदात्तं मधुश्च माधवश्चेत्यादिना ॥ न च तत्र चैत्रादयो नोक्ता इ-
 ति शं कनीयम् ॥ मध्वादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वात् ॥ अतएवाहुः ॥ चैत्रो मासो मधुः प्रोक्तो वैशाखो माधवो
 भवेत् ॥ ज्येष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते ॥ नभोमासः श्रावणस्या नभस्यो भाद्र उच्यते ॥ इषश्चा-
 ष्वयुजो मासः कार्तिकश्चोर्जसेज्जकः ॥ सहो मासो मार्गशिरः सहस्यः पुष्यनामकः ॥ माघमासः स्तपाः प्रोक्त-
 स्तपस्यः फाल्गुनः स्मृत इति ॥ एतेषां चैत्राद्यात्मकानां वसंतादीनां चंद्रगतिपरिकल्पितत्वाच्चाद्रत्वं ॥ अत-
 एव होतु मंत्रेष्वाम्नायते ॥ चंद्रमाः षड्द्वोता स त्रत्कल्पयति ॥ तथा सूक्तविशेषे सूर्या चंद्रमसौ प्रकृत्या म्ना-
 यते ॥ पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशूकौ तौ परियातो अध्वरं ॥ विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टुक्तैरन्यो विदध ॥
 ज्जायते पुनरिति ॥ अत्र पुनर्जायत इति लिङ्गादनुविधाता चंद्रइत्यवगम्यते ॥ नन्वस्त्वेवं मध्वादीनां चंद्रमा-
 सानां वसंताद्युत्वं ॥ संसर्पारव्यस्य तु त्रयोदशस्य चंद्रमासस्य कथमृतुषु निर्वाहः ॥ तन्माससद्भावश्च

का-मा-

२२

तुर्ग्रहब्राह्मणे मंत्रानुवा दपुरः सरमा म्ना यते ॥ उपयामगृहीतोसिसं सपोहं स्येत्यायत्वेत्या हास्तित्रयोदशो
 मास इत्याहुस्तमेव तत्सीणाति ॥ तथा प्रवर्ग्य ब्राह्मणेपि ॥ अस्तित्रयोदशो मास इत्याहुः यत्रयोदशः परिधिर्भव
 तितेनैवत्रयोदशमासमवर्तुं धइति ॥ तदुत्पत्तिप्रकारश्चास्माभिर्मलमास निर्णयेवस्यते ॥ विद्यतां एवंत्रयोद
 शोमासः तस्य कानुपपत्तिर्वसंताद्युत्पत्तिचेत् ॥ उच्यते ॥ किमयं सप्तमः क्रतुः आहोस्विदुक्तेष्वेव षट्स्वतर्भू
 तः ॥ उत्तर्त्तुह्यांतरालवर्ती कश्चिदनुत्पत्तिरूपः न तावत्प्रश्नः ॥ क्रतुर्ऋतुनानुद्यमान इति ऋतूनां नैरंतर्यश्र
 वणात् ॥ नाप्यग्रिमः ॥ षट्वाक्रतव इति षट्संख्या नियमात् ॥ वसंतादिवर्ग्यं ब्राह्मणयोर्नामांतराश्रवणा
 च्च ॥ नापिमध्यमः ॥ मध्वादिष्वपि गतात् ॥ उच्यते ॥ ययोर्मासयोर्मध्ये मलमासो दृश्यते तयोर्हत्तरस्मिंस्तस्यां
 तर्भावः ॥ तथा चासौ षष्ठिदिवसा त्मकौ मलिन शुद्धभागद्वयात्मक इति मध्वादिशब्दवाच्यत्वेनोक्तेष्वंत
 र्भावान्नकाप्यनुपपत्तिः ॥ सौरेष्टुषु बोधायनेन मीनमेष योर्मेषश्च योर्वावसंत इत्यभिधानात् ॥ मीना
 दित्वं मेषादित्वं च वैकल्पिकं वसंतस्यांगीकृतं तथा तदनुसारेण उत्तरे ग्रीष्मादयोपि यथायथं विकल्प्यन्ते ॥

राम

२२

विनियोगश्चैषामृतुविशेषाणां क्रति स्मृतिपुराणेष्ववगम्यते ॥ तत्र श्रुतिः ॥ वसंते ब्राह्मणो ग्नीनादधीत ग्री-
 ष्मो राजन्य आदधीत शरदि वैश्य आदधीते त्यादि ॥ स्मृतिरपि वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मो राजन्यं शरदि
 वैश्यमिति ॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि ॥ षण्मूर्त्तिव्रते वसंताद्युषु षट्सु पृथक् पूजाविशेषाः कथिताः ॥ तथा तत्रैव वसं-
 ते स्नानानुपलेपनादिदानं ग्रीष्मे पानकदानादि चोक्तं ॥ देवीपुराणे ॥ वर्षासु निलदानमुक्तं ॥ तथा शरद्यन्त्रदा-
 नं ॥ हेमंते मृदानं शिशिरे वस्त्रदानमित्येतानि विष्णुधर्मोत्तरस्योक्तानि एव मन्यदप्युदाहार्यं ॥ इत्युत्तुनि-
 र्णयः ॥ ॥ अथ मासनिर्णयः ॥ ॥ तत्र सकारांतं मासिति प्रातिपदिकं चंद्रवाचितस्यायं काल इति मासः ॥ तदी-
 यत्वं च पंचदशानां कलानां वृद्धिस्तथाहारेणावगंतव्यं ॥ यदि हं मासत्वं सौरसावनयोरनुगतं तर्ह्येवमस्तु ॥
 मसपरिमाण इत्यस्या ज्ञातो निर्णयः ॥ यं मासशब्दः ॥ मस्येते परिमीयेते यावता कालेन चंद्रवृद्धिस्तथा स चांद्रो-
 मासः ॥ यद्वा चंद्रवृद्धिस्तथाभ्यां स्वयं मस्यत इति मासः ॥ तथा च सिद्धांतशिरोमणौ पठ्यते ॥ मस्येते परिमी-
 यंते स्वकलावृद्धिहानितः ॥ मास एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विता इति ॥ सूर्यस्य राशिगतिर्यत्र परिमीय-

का. मा. तेससौरः॥ अहोरात्राणां त्रिंशत्संख्या परिमीयते यत्र स सावनः॥ तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते॥ चांद्रशुक्लादिदर्शितः
 २३ सावनस्त्रिंशतादिनैः॥ एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः सभास्कर इति॥ नाक्षत्रमपि मासं केचिदिच्छन्ति॥ सर्व
 स्पर्शपरिवर्त्ते स्त नाक्षत्रो मास उच्यते इति विष्णुधर्मोत्तरेभिधानात्॥ तत्रापि सप्तविंशतिसंख्या परिमीयते
 अनैनेति मासब्धौ योजनीयः॥ तत्र सौरमासस्याद्यंतौ मेषादिराशीनामाद्यंताभ्यां व्यवस्थितौ सावने पुरुषे
 च्छादिर्नियामकः॥ नाक्षत्रेन सत्रं नियामकं चांद्रस्तु दर्शितः पूर्णिमांतो विकल्पते॥ तथा च श्रूयते॥ अमावास्यामासान्
 पाद्या हरुत्सृजंत्यमावास्या हि मासान् पश्यंति॥ पौर्णमास्यामासान् पाद्या हरुत्सृजंति पौर्णमास्या हि मासान् पश्यंती
 ति॥ अस्य वाक्यस्यायमर्थः॥ अस्ति किंचिदुत्सर्गिणामयनं नाम सत्रं॥ तच्च गवामयनस्य विकृतिः॥ अतो द्वादशमासे
 ष्वनुष्ठेयं॥ प्रकृतावेकैकस्मिन्मासे त्रिंशत्सहस्रसु सोमयागविशेषाणां त्रिंशतामनुष्ठेयत्वान् किंचिदप्यहरुत्सृष्टं श
 क्यते॥ तद्वद्विकृतावपि प्राप्ते प्रतिमासमेकैकस्मिन्सोमयागपरित्यागे विधीयते॥ तत्र कृतमदहस्त्यज्यतामि
 ति वीक्षाया मिदमुच्यते॥ अमावास्यायामनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्त्योत्तरस्यादिभूतमहस्त्यज्यतामि

राम

२३

निविधायार्थवादेप्रसिद्धवाचिनाहिशब्देनमासस्यामावास्यांतत्वंप्रत्यक्षदृष्टवत्सर्वेषांसंमतमितिदृढय
 ति॥एवंपौर्णमासीवाक्येपियोज्यमिति॥पूर्णमास्यंतत्वेऋतेःकटाक्षोभूयान्॥योवैपूर्णआसिंचतीत्यादि
 नायज्ञेनयज्ञंप्रत्यवरोहंतीत्यंतेनार्थवादप्रपंचेनसदृष्टान्त्वयव्यतिरेकयुक्तेनप्रपंचितत्वात्॥ननुनो
 दाहृतंवाक्यमासान्नस्यनियामकंअतिप्रसंगात्॥तथाहि॥तस्यैवानुवाकस्यादौपक्षांतरमुपन्यस्तं॥षडहै
 र्मासान्संपाद्याहरुत्सृजंतिषडहैर्मासान्संपश्यंतीतिनत्रपूर्वन्यायेनषष्ठमहर्मासांतइतिप्रसज्येत॥अथम
 न्यसेषडहैरितिबहुवचननिर्देशात्पंचभिःषडहैरितिव्याख्यायांनकोपिविरोधइति॥एवमप्यन्यत्रातिप्र
 संगोदुर्वीरः॥तथाचवाक्यांतरंश्रूयते॥अर्द्धमासैर्मासान्संपाद्याहरुत्सृजंतिअर्धमासैर्मासान्संपश्यंतीति॥
 अत्रैकैकार्द्धमासस्वीकारेपक्षस्यमासत्वप्रसंगः॥बद्धर्धमासस्वीकारेपक्षत्रयादेर्मासत्वप्रसंगः॥किंच
 पूर्वोक्तोप्यतिप्रसंगोदुःपरिहरएव॥षडहैरित्यत्रषडहपंचकस्वीकारासंभवात्॥एकैकस्यषडहस्यस्वी
 कर्तव्यत्वात्॥उत्तरानुवाकेषडहैर्मासान्संपाद्ययत्सप्तममहस्तस्मिनुत्सृजेयुरितिसप्तमत्वविशेषणात्॥

का.मा. तस्मादतिप्रसंगद्वयस्तत्वेन न पूर्वोक्तमासांतः ॥ अत्रोच्यते ॥ श्रुतिस्मृति लोकप्रसिद्धिभ्यो मासशब्दस्त्रिंश-
 २४ दिनसमूहेरूढः ॥ अतः संवत्सराय नर्तुं विषयाः पूर्वमुदाहृताः ॥ तत्र संवत्सरस्य द्वादशो भागो मासः ॥ अय-
 नस्य षष्ठो भागः ॥ ऋतुषु द्वयोर्भागयो रन्यतरः ॥ स्मृतयस्तु ॥ माने मासस्तु नास्त्रैसप्त विंशतिभिर्दिनैः ॥ प-
 रिशेषेषु मासेषु मासस्त्रिंशदिनैः स्मृतः ॥ चांद्रः शुक्लादिदर्शान् इत्यादयः लोकेऽप्याविद्दं गना गोपालं मास-
 स्य त्रिंशदिनात्मकत्वं प्रसिद्धं ॥ एवं सत्यर्द्धमासैर्मौसानित्यत्र मासशब्दो मासैकदेशं लक्षयति ॥ षडहैरित्य-
 त्र षडहः पंचकविवक्षायां न काचिदनुपपत्तिः ॥ एकैकषडहविवक्षायां पूर्ववदेकदेशं लक्षणा ॥ अतोतिप्रसंगा-
 भावादुक्तवाक्याभ्यां मासस्या मासास्यांतत्त्वौर्णमास्यंतत्वं विकल्पते ॥ तत्र प्रथमपक्षे शुक्लादिदर्शान् इत्या-
 दिस्मृतय उदाहारीः शिष्टाचारबाहुल्यं च तत्र प्रसिद्धं ॥ द्वितीयपक्षस्योपोदूलकं अतिलिङ्गं स्मृतिलिङ्गं च ॥
 अथर्वणिकाः सृष्टिप्रकरणे संवत्सरदक्षिणोत्तरायणसृष्टिमान्नायमासपक्षसृष्टिमेव मामनन्ति ॥ मासो राम-
 वै प्रजापतिः तस्य कृष्णपक्ष एवरयिः शुक्लः प्राण इति ॥ तत्र कृष्णपक्षस्य प्रायस्य पाठोलिङ्गं ॥ स्मृतौ महा २४

लयप्रकरणे पठ्यते ॥ अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने इति ॥ तत्र यदि दर्शतो मासो विवक्ष्येत त
 दाभाद्रपदकृष्णपक्ष इत्युच्येत ॥ न त्वेवमुक्तं ॥ आश्विनमासां तर्गतत्वं त्विहोच्यते ॥ तच्च कृष्णपक्षादि पूर्णि
 मां तत्वे संभवति ॥ तथा च जयंती प्रकरणे स्मर्यते ॥ मासि भाद्रपदेष्टम्यां कृष्णपक्षे र्धरात्रके ॥ भवेत्प्रजापतेर्ऋ
 क्षं जयंती नाम सा स्मृतेति च ॥ अत्रापि जयंती भाद्रपदां तर्गतत्वं मासस्य पूर्णिमां तत्वं गमयति ॥ शिष्टाचार
 विशेषादपि पूर्णिमां तत्वं द्रष्टव्यं ॥ यतिधर्मप्रकरणे स्मर्यते ॥ ऋतुसंधिषु वापयेदिति ॥ तत्र यदि दर्शो विव
 क्षा स्यात्तदा दर्शस्यैव संधित्वा तत्र वषट्कं कुर्युः ॥ कुर्वेति तु पूर्णिमायां ॥ तस्माद्दर्शो तत्त्वं पूर्णिमां तत्त्वयोः समो
 विकल्पः ॥ अनुष्ठाने तु तत्तद्वचनविशेषाच्छिष्टाचाराच्च व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ वचनविशेषस्तु ब्रह्मसिद्धांते प
 ठ्यते ॥ अमावास्यापरिद्धि न्नो मासः स्याद्वाह्यणस्य तु संक्रांतिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोरिति ॥ द
 र्शांतानां पूर्णिमांतानां वामासविशेषाणां चैत्रादिसंज्ञानक्षत्रप्रयुक्ता ॥ यस्मिन्मासे पूर्णिमा चित्रानक्षत्रेण
 युज्यते स चैत्रः ॥ एवं वैशाखादिषून्नेयं ॥ चित्राविशाखादियोगस्योपलक्षणत्वात् ॥ कचिच्चित्रादिप्रत्यास

का-म नस्वात्यनुराधादियोगेपिचैत्रवैशाखादिसंज्ञानविरुध्यतेचैत्रादिश्रवणांतानांचित्रादिनक्षत्रहंहंप्रयोज
 २५ कं॥ भाद्रपदाश्रवणजोस्तुशतभिषग्रेवत्यादिकंत्रिकं॥ कार्तिकादिमाघांतानांकृत्तिकादिहंहंम॥ फाल्गुने
 स्यतुपूर्वाफाल्गुन्यादित्रयमिति विवेकः॥ तथाचसंकर्षणकांडे॥ देहैचित्रादिनाराणांपरिपूर्णैस्तुसंगमे॥
 मासाश्चैत्रादयोज्ञेयाः त्रिकैः षष्ठांत्यसप्तमादिति॥ अन्यत्राप्यंतोपांतौत्रिभौज्ञेयोफाल्गुनश्चत्रिभौमतः॥
 शेषामासाह्निभाज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थयेति॥ तत्रमाससामान्यकर्तव्या नितैत्तिरीया आमनेति॥ मा
 सिमासिपितृभ्यः क्रियते मासिमासि पृष्ठान्युपयंति मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यं त इति॥ पृष्ठानिस्तोत्रविशेषाः
 अतिग्राह्याग्रहविशेषाः॥ शारवान्तरेपिकुंडपायिनामयनेमासमग्निहोत्रं जुहोतीति॥ मासविशेषानुपजी-
 व्यकर्तव्यविशेषकल्पसूत्रकाराः पठन्ति॥ अक्षय्यं हवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीति॥ फाल्गुन्यांपौर्ण-
 मास्यांचैत्रांबौषधैश्च देवेन यजते॥ ततश्चतुर्षु मासेषु आषाढ्यां श्रावण्यां बोधवसाय वरुणप्रवासैर्यजेत इत्या-
 दिस्मार्त्ताश्च पद्मपुराणोक्तगौरीवतादयश्चैत्रमासादिषु क्रमेण कर्तव्याः॥ तेचहेमाद्रौ ब्रतखंडे द्रष्टव्याः॥ त

राम-
 २५

थाविष्णुधर्मोत्तरे ॥ तिलदानादीनिमाघमासादिषु कर्तव्यानि तानि च दानरवंडे द्रष्टव्यानि ॥ चान्द्रसौरसावनमा
 सानां मध्ये कस्यचित्कचित्शस्तत्वं द्रष्टव्यं ॥ तदुक्तं ज्योतिर्गणे ॥ सौरोमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ॥
 आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते इति ॥ ॥ इति शुद्धमासनिर्णयः ॥ ॥ अथ मलमासनिर्णयः
 ॥ तस्य स्वरूपं ब्रह्मसिद्धांतेभिहितं ॥ चान्द्रो मासो ह्यसंक्रांतो मलमासः प्रकीर्तित इति ॥ मलत्वं च कालाधि
 क्यात् ॥ तथा च गृह्यपरिशिष्टे मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदो धिकमिति ॥ कालाधिक्यं च विष्णुधर्मोत्त
 रे दर्शितं ॥ सौरेणाब्दस्तमानेन यदा भवति भार्गव ॥ सावने तु तदा माने दिनषट्कं न पूर्यते ॥ दिनरात्राश्च ते रात्रि
 प्रोक्ताः संवत्सरेण षट्सौरसंवत्सरस्यांते मानेन शशिजेन तु ॥ एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनंदन ॥ स
 माह्वये साष्टमासे तस्मान्मासोतिरिच्यते ॥ स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हित इति ॥ अयमर्थः ॥ सौ
 रसंवत्सरः षड्विंशतिर्दिनैः सावनादतिरिच्यते ॥ एकादशभिर्दिनैश्चान्द्रादतिरिच्यते ॥ तथा च चान्द्रसंवत्सरहया
 त्सौरसंवत्सरद्वयं विंशत्यादिनैरधिकं भवति ॥ तत ऊर्ध्वं सौरमासाष्टकं चान्द्रमासाष्टकात्सा षड्विंशतिभिः

का-मा-
 २६ दिनैरतिरिच्यते॥ तथाचमिलित्वादिनाईन्यूनो मासो भवति॥ सोयमधिको मास इति॥ अवशिष्टदिनाई पू-
 रणं च यथोक्तकालादूर्ध्वषोडशभिर्दिनैः संपद्यते॥ अतएव सिद्धांतेभिहितं॥ द्वात्रिंशद्भिर्दिनैर्मासैर्दिनैः षोडश-
 भिस्तथा॥ घटिकानां चतुष्केण पततित्यधिमासक इति॥ नच कालाधिक्यमात्रेण मलत्वेति श्यादि वृद्धेरपि म-
 लत्वं प्रसज्येतेति शं कनीये॥ कालाधिक्ये सति न पुंसकत्वेन मलत्वां गीकारात्॥ न पुंसकत्वं च ज्योतिःशास्त्रे अभि-
 हितं॥ असंक्रांतो हियो मासः कदाचिन्निश्चितवृद्धितः॥ कालांतरात्समायातिस न पुंसक इष्यते इति॥ पुरुषस्य स-
 र्यस्य तत्राभावान्न पुंसकत्वं॥ तदपि तत्रैवोक्तम्॥ अरुणः सूर्यो भानुस्तपनश्चंद्रोरविर्गभस्तिश्च॥ अर्यमा हिर-
 ण्यरेतादिवाकरो मित्रविष्णूच॥ एते द्वादश सूर्या माघाद्येष्टद्वयेति मासेषु॥ निःसूर्योधिकमासो मलिमुच्यते॥ त-
 तः पापः॥ मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमं॥ न पुंसकेधिके मासि मंडलं तपते रवेरिति॥ मलिमुच्यत्वे च
 तस्य राक्षसैस्तत्करैराक्रांतत्वात्॥ तदा ह शातातपः॥ वत्सरांतर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकृत्॥ नैकैर्नैर्पा-
 तुधानाद्यैः समाक्रांतो विनाशकैः॥ मलिमुचैः समाक्रांतं सूर्यसंक्रांतिवर्जितं॥ मलिमुचं विजानीयात्सर्वक

राम
 २६

मसुगर्हितं इति ॥ ननु द्वात्रिंशद्विर्गतैर्मसैरित्यनेन वचनेन येयं कालेयता दर्शिता सा वचनां तरेण विरुध्यते ॥ त
 था च काठकगृह्यं ॥ यस्मिन्मासेन संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा ॥ मलमासः सविज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति ॥
 नायेदोषः ॥ द्वयोर्वचनयोर्भिन्नविषयत्वात् ॥ ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं मध्यममानमाश्रित्य द्वात्रिंशद्विरिति व
 चनं प्रवृत्तम् ॥ यस्मिन्मास इति तु स्फुटमानमाश्रित्य प्रवृत्तं ॥ ननु मध्यममानप्रवृत्तौ अधिकमासो ज्योतिःशास्त्र
 व्यवहारस्यैव पयुज्यते ॥ ननु श्रौतस्मार्तयोस्तस्य शुक्लप्रतिपदादिदर्शात् तत्त्वनियमासंभवात् ॥ षोडशभिर्दिनै
 र्यदिकाचतुष्टयेन चोपेतेषु द्वात्रिंशत्मासेषु गतेषु सौमिमासो विधीयते ॥ तत्र यदि दर्शिता मासा विवक्षिता तदा
 कृष्णाद्वितीयायां घटिकाचतुष्टये गते अधिमासस्योपक्रमः प्रसज्येत ॥ अथानियतोपक्रमावसनाद्वात्रिंश
 त्मासाविवक्षेरन् तदापि शुक्लप्रतिपदादिदर्शात् मास इत्येष नियमो न लभ्यते ॥ श्रौतस्मार्तव्यवहारोपयो
 गिनित्वधिकमासेस्तिनियमः ॥ तथा चलघुहारीतः ॥ इन्द्राग्नीयत्रहूयेते मासादिः परिकीर्तितः ॥ अग्नीषोमौ
 स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसौमकौ ॥ तमतिक्रम्य नुयदारविर्गच्छेत्कदाचन ॥ आद्यौ मलिमुचो ज्ञेयो द्वितीयः

का मा
२७

प्राकृतः स्मृतः॥ अयमर्थः। दर्शपूर्णमासयाजिनाशुक्लप्रतिपदि दर्शेष्टि देवाविंदा ग्रीहृयेते कृष्णप्रतिपदि तु पू
र्णमासेष्टि देवावग्नीषोमौ॥ अमावास्यायां पिंडपितृयज्ञदेवौ पितृसौमकौ॥ तत्रैवं सति शुक्लप्रतिपदादि द
र्शातो मासः॥ संक्रांतिरहितो धिमास इत्यर्थांस्तु भ्यते इति॥ तस्मान्मध्यममानगणनां श्रौतस्मार्तयोर्नोप
युक्ता॥ बाढं॥ तथापि कालाधिक्यान्मलमास इत्यस्मिन्नंशे तदुदाहरणमित्यहोषः॥ यत्तु मासे त्रिंश
त्तमे भवेदित्युदाहृतं तत् श्रौतस्मार्तयोरुपयुज्यते॥ स्फुटमानसिद्धत्वात्तादृशं चाधिमासमुदाहरामः।
अष्टपंचाशत्पुक्तशतद्वयाधिकेशकवर्षाणां सहस्रेण ते सति समन्तरभावी यो यमीश्वरस्तस्मिन् श्राव
णमासोधिकः॥ ततः पूर्वभावी यो भावसंवत्सरस्तस्मिन् फाल्गुनमासोधिकः॥ तयोः संवत्सरयोर्मध्यव
र्तिनौ यो युवधात् संवत्सरौ तदाद्याश्चतुर्विंशतिमासा ईश्वरसंवत्सरे च चत्वारश्चैत्राद्याः॥ तथा सति यथो
क्तफाल्गुनमारभ्य गणनायां यथोक्तः श्रावणमासस्त्रिंशत्तमो भवति॥ अनेन न्यायेन षष्टिमासात्मकेषु
पंचसंवत्सरेषु ह्यधिकमासौ संपद्येते॥ तदुक्तं महाभारते॥ पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावधिमासकौ॥ तेषां

राम
२७

कालातिरेकेण ग्रहणामतिचारत इति ॥ नन्वधिकमासस्य क्वचिन्निशत्तमत्वं व्यभिचरति न्यूनाधिकसंख्याया
 अपि दर्शनात् ॥ तथा हि ॥ यथोक्तेश्वरसंवत्सरोत्तरभाविनिचित्रभानुसंवत्सरे वैशाखमासोधिकः । तत उत्तरभा
 विनितारणसंवत्सरे व्यवहिते पार्थिवसंवत्सरे भाद्रपदमासोधिकः । तथा च तस्यैकोनत्रिंशत्वं संपद्यते । तथा
 रवरसंवत्सरे वैशाखमासोधिकः । नंदनसंवत्सरव्यवहिते विजयसंवत्सरे भाद्रपदमासोधिक इति । तत्राप्येकोनत्रिं
 शत्वं ॥ तथा दुर्मुखसंवत्सरे श्रावणमासोधिकः । हेमलेखिविलंबिसंवत्सरद्वयव्यवहिते विकारिसंवत्सरे ज्येष्ठो
 धिकः ॥ तथा च तत्र पंचत्रिंशत्वं संपद्यते ॥ तस्मान्मासे त्रिंशत्तमे भवेदित्येतदयुक्तं भवति ॥ नायं दोषः ॥ त्रिंशत्त
 मस्योपलक्षणत्वेनांगीकारात् ॥ उदाहरणप्रदर्शनार्थमेतदुक्तमित्यविरोधः । इदमत्र विचार्यते । किमयं मल
 मासः स्वतंत्र उत पूर्वस्य शुद्धमासस्य शेषः आहोस्विदुत्तरस्य शुद्धमासस्य शेष इति ॥ नच काकदंतपरीक्षे
 यमनुष्ठानानुपयोगादिति शङ्कनीयं ॥ प्रत्याब्दिकाद्यनुष्ठाने तद्विचारस्योपयुक्तत्वात् ॥ तथा हि ॥ शुद्धाष्ट शु
 द्धश्रावणयोर्मध्ये यदा मलमासस्तदा तस्य स्वातंत्र्ये तस्मिन् प्रत्याब्दिकमेव न प्राप्नोति ॥ पूर्वस्योत्तरस्य वा शेष

का-ग
२८

त्वेषेविणिमासेयत्पत्याब्दिकादितस्यमलमासेव्यनुष्ठानंभवति॥पितृकार्याणिचोपयोरिति वचनात्॥तस्मात्
त्सार्थकोविचारः॥नत्रस्वातंत्र्यंतावदुनिर्णयेनिरस्तं॥पारतंत्र्येपिपूर्वशेषत्वंयुक्तमिति केचिदाहुः॥तत्रोपप
त्तिकेचिदिच्छंतिचोपन्यस्यंतिचमेषादिसंक्रांतपश्चादिसंज्ञानांप्रयोजिकाः॥तथाचज्योतिःशास्त्रेभिहितं
॥मेषादिस्थेसवितरियोयोमासःप्रपूर्यतेचांद्रः॥चैत्राद्यःसविज्ञेयःपूर्तिद्वित्वेधिमासोत्य इति॥यदासवितर्य
कराशिस्थेसतिदर्शद्वयंपूर्यतेतदानीमंत्यउत्तरदर्शावसानकोमासोधिमासः॥नतत्पूर्वदर्शावसानक इत्य
र्थः॥यदाशुद्धाषाढस्यबहुलचतुर्दश्यादर्शवाककटसंक्रांतिर्भवति॥शुद्धश्रावणमासस्यशुक्लपक्षेप्रतिपदि
द्वितीयायांवासिंहसंक्रांतिस्तदाकर्कवसंक्रांतियुक्तस्यशुद्धमासस्याषाढत्वंयुक्तं॥तदीयदर्शस्यकर्कट
कस्थेरवाववसितत्वात्॥सिंहसंक्रांतियुक्तस्यापिश्रावणत्वमुचितं॥तदीयदर्शस्यसिंहस्थेरवाववसि
तत्वात्तेनैव न्यायेनतयोर्मध्यवर्त्तिनःसंक्रांतिरहितमासस्यदर्शःकर्कटस्यएवरवौपूर्येतइतिपूर्वाषाढ
वदेतस्याप्याषाढत्वमुचितं॥अत्रोच्यते॥मेषादीनांशुद्धमाससंज्ञांप्रत्येवप्रयोजकत्वं॥मलमासस्योत्तरमा

राम
२८

सशेषत्वस्मरणात् ॥ तथा च ज्योतिः पितामहः । षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वा दरायणैः । पूर्वार्द्धं तु परित्यज्य
 कर्त्तव्या उत्तरे क्रिया इत्यन्यत्रापि षष्टिदिनात्मकं मासं प्रकृत्योक्तं ॥ आद्यो मलित्मुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृ
 त इति ॥ एवं षष्टिदिनो मासस्तदूर्द्धं तु मलित्मुच इति च ॥ ज्योतिः शास्त्रांतरेपि ॥ षष्ठ्या हि दिवसैर्मासः कथितो
 वा दरायणैः ॥ पूर्वमूर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यत इति ॥ अस्त्वेवं संक्रांतिरहितस्य मलमासस्योत्तरशेषत्वं
 द्विसंक्रांतियुक्तस्य तु कथमिति चेत् ॥ उच्यते ॥ प्रथमं तावत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ न च ज्योतिः सिद्धांते मिहितं ॥
 असंक्रांतिमासो धिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रांतिमासः क्षयारव्यः कदाचित् ॥ क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः
 स्यात् तदा वर्षमध्ये धिमासद्वयं चेति ॥ अयमर्थः ॥ स्फुटमानेन यो यमसंक्रांतः स स्फुटो धिमासः तेनैव मा
 नेन यो यं द्विसंक्रांतियुक्तः क्षयमासः स च कार्तिकमार्गशीर्षपौषेष्वेव त्रिष्वन्यतमो भवति ॥ नान्येषु मासादिषु
 न वसु ॥ एवं विधेः क्षयमासयुक्ते वर्षे क्षयमासात्पूर्वेषु त्रिषु मासेषु मध्ये कश्चिदधिकमासो भवति ॥ क्षयमासा
 दूर्ध्वमपि मासत्रयमध्ये परो धिमासः ॥ तदेवं विधमेकवर्षस्य मलमासत्रयं विरेण कालेन यदा कदाचिदाया

का-मा-ति न त्वेकाधिमासवत्पुनः पुनः सहसा समायाति ॥ तन्नितायागमनकालश्च सिद्धो तशिरोमणो दर्शितः ॥ गते
 २९ अथ द्विनंदैर्मितेशककाले तिथी शैर्भविष्यत्यथांगाससूर्यैः । गजा इग्निभूमिस्तथाप्रायशोयंकुवेदं दुर्वर्षैः क
 चिह्नोक्तुभिश्च ॥ अस्यायमर्थः । चतुःसप्तत्यधिकनवशतसंख्याकैर्वर्षैः परिमितेशककाले कश्चिदुक्तमास
 त्रयोपेतो वत्सरोगतः । यथोक्तसंख्याचाभ्यद्रिनंदैरित्यनेन पदेन विवक्षिता ॥ अभ्ययश्चत्वारः अद्रयः सप्त
 नंदानव ॥ एतत्संख्यात्रयगमकांकागणकप्रसिध्याशतिलोम्येन लिखिता यथोक्तसंख्यायां पर्यवस्यंति
 तिथीशैरत्रापि तिथयः पंचदशद्विंशा एकादशतत्रगणकैरंकेषु प्रक्षिप्तेषु पंचदशाधिकशतयुक्तसहस्रसं
 ख्यासंपद्यते ॥ तावद्भिः शकवर्षैर्मितेशककाले कश्चिदुक्तमासत्रयोपेतः संवत्सरः ॥ अंगाससूर्यैरित्यत्र अंगानि
 षट् अष्टाणो द्वियाणि पंचसूर्याद्वादश ॥ तत्रांकप्रक्षेपसति षट्पंचाशदधिकशतद्वयोपेतसहस्रसंख्योपपद्य
 ते ॥ तावद्भिर्वत्सरैर्मितेशककाले यथोक्तमासत्रयोपेतः कश्चित्संवत्सरः । अस्य चोदाहरणं ॥ पूर्वोदाहृत
 ईश्वरसंवत्सरप्राचीनोभावसंवत्सरः । तत्र हि भाद्रपदबहुलायावास्यायां कन्यासंक्रांतिस्तत ऊर्ध्वमसंक्रांत

पूर्वोदाहृतस्येव आगेतत्संख्यामायार

राम
२९

एषमेव २०२० वैशाख १८
१८८५ शकाब्दे

मेकं मासमतीत्य उत्तरयोर्मासयोः क्रमेण तुला वृश्चिक संक्रांती ॥ तत ऊर्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्ल प्रतिपदी ध-
नुः संक्रांतिर्दर्शय कर संक्रांतिः ॥ तत ऊर्ध्वं कुंभ संक्रांतिः अनेतरे मासे दर्शं तत ऊर्ध्वमेकमसंक्रांते मासमती-
त्य उत्तरस्यां शुक्ल प्रतिपदि मीन संक्रांतिः ॥ एवं सत्येकस्मिन्नेव वत्सरे द्वाव संक्रांतौ मासौ एको द्वि संक्रांति मा-
स इति यथोक्तमासत्रयं संपद्यते ॥ गजाद्यग्निभूमिरित्यत्रापि गजा अष्टा द्रव्यः सप्ताग्नयस्त्रयः । भूरेका तत्रांक-
प्रक्षेपे सत्यष्टसप्तत्यधिकशतत्रयोपेतमहस्र संख्या संपद्यते ॥ तावद्भिर्वत्सरैर्मितेषां काले कश्चिदुक्त-
विधः संपद्यते वत्सरः । कुवेदं दुर्वर्षे रित्यत्र कुरेकावेदाश्चत्वार इंदुरेकः तत्रांकप्रक्षेपेणैकचत्वारिंशत्यधि-
कशत संख्या भवति ॥ एतावद्भिर्वर्षैः क्वचित्पूर्वोत्तरस्य मासयोर्व्यवधानं भवति ॥ गोकुभिश्चेत्यत्र नपुंसकव-
र्जितेषु स्वरासरेषु गण्यमानेष्वोकारो नवमः संपद्यते ॥ कुरेका तत्रांकप्रक्षेपे सति एकोनविंशतिर्भवति ॥
तावद्भिर्वत्सरैः क्वचित्पूर्वोत्तरयोः स्य मासयोर्व्यवधानं भवति । अत्र द्वि संक्रांति युक्तस्य स्य संज्ञाया मुप-
पत्तिरुच्यते ॥ यदा धनुः स्थिरवौ दर्शपूर्तिस्तदा तस्य मेषादिस्थवचनेन मार्गशीर्षत्वं प्राप्तं ॥ तथा सति पूर्वो-

कामा दाहते द्विसंक्रांते मासे धनुस्योरबौद्धर्शो न समाप्तः किंतु मकरस्ये अतः पौषमासत्वं तस्य संपन्नं ॥ तथा च
 ३० मार्गशीर्षस्य तत्र लुप्तत्वात् तस्य क्षयसंज्ञायुक्तः ॥ अत एवैकमासशामित्वा दं हसः पापस्य पतिरिति व्युत्प
 त्यास एवां हस्यति संज्ञायपि व्यवहियते । स च व्यवहारो बार्हस्पत्यो ज्योतिर्व्यथे दृश्यते ॥ यस्मिन्मासे न
 संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव च ॥ संसर्पो हस्यती मासावधिमासश्च निंदित इति ॥ तत्र क्षयमासात्वाची नो योऽ
 संक्रांतः संसर्पः । असंक्रांतत्वेनेतराधिकमास ----- वत्कर्म नर्हतायां प्राप्तायां तदपवादेन कर्मार्हसं
 सम्यक् सर्पतीति संसर्पः ॥ तस्य कर्म नर्हत्वात् प्राप्तिरेवं स्मर्यते ॥ सिनीवाली मति क्रम्य यदा संक्रमते रविः ॥
 रविणालंघितो मासो त्यनर्हः सर्वकर्मसु इति ॥ तदपवादश्चैवं स्मर्यते ॥ मासद्वये बद्धमध्ये तु संक्रांतिर्न यदा भ
 वेत् ॥ प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तर इति ॥ संक्रांतिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्यः पूर्वोऽसंक्रांतः स प्राकृ
 तः शुद्धः कर्मार्ह इत्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे जाबालिः । एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासावधिमासौ । प्राकृतस्तत्र पूर्वः राम
 स्यादुत्तरस्तु मलिमुच्यते ॥ अतः संसर्पत्वं तस्योपपन्नं । असंक्रांतमासद्वयमध्यवर्तिनः क्षयमासस्यां हस्यति ॥ ३०

त्वनिरुक्तिः पूर्वमेव दर्शिता ॥ तदुत्तरभाविनोऽसंक्रांतस्य कालाधिक्यादधिमासत्वं । त एते त्रयोपि ज्योतिःशास्त्र
 प्रसिद्धे विवाहादौ निर्दिताः ॥ यथा क्तप्रकारेणां हस्यति नाम्नः क्षयमासस्य द्वितीयसंक्रांतिप्रयुक्तनामसंभवे
 सति शुद्धमासवत्त्वात् अन्यपूर्वोत्तरमासशेषत्वशंकावकाशः । नन्वेकाधिकमासोपेतसंवत्सरस्य त्रयो
 दशमासात्मकत्वं यथा तथा अधिमासद्वयोपेतसंवत्सरस्य चतुर्दशात्मकत्वं प्राप्तम् ॥ न च तद्युक्तं । त्रयोदशानुश्रु
 तिराह मासं । चतुर्दशः क्वापि न चैव दृष्ट इति वचनात् । नैष दोषः । असंक्रांतत्वेनाधिकत्वप्रसक्तियुक्तयोर्द्वयोर्म
 ध्ये पूर्वस्याधिमासत्वनिषेधात् ॥ उक्तं हि ज्योतिःसिद्धान्ते ॥ धटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धनिनि । मकरे वाथ
 कुम्भे वा नाधिमासो विधीयत इति ॥ अयमर्थः । वृश्चिकादिषु चतुर्षु मासेषु यदा मलमासः प्राप्नोति तदा सूर्ये तुला
 कन्ययोर्वर्त्तमाने सत्यसंक्रांतोपि नाधिमास इति धटकन्यागत इत्युपलक्षणं । पूर्वेष्वपि प्रसक्तो संक्रांतो नाधिमासः
 ॥ तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते । चैत्रादर्वाङ्गाधिमासः परतस्त्वधिको भवेदिति ॥ चैत्रादारभ्योपरितनेषु मासेषु यदा यौ केचि
 न्मासावसंक्रांतौ तदा तयोरर्वाचीनः पूर्वो नाधिमासः उत्तरस्तु भवत्यधिमासः । ननु माभूच्चतुर्दशमासत्वप्राप्तिः । त

का. मा. ३१ थाप्येकादशमासत्वं संप्रसज्ये तेत्यस्त्वेव दोषः ॥ तथा हि ॥ द्वादशमासाः संवत्सर इत्येवानित्यवच्छ्रुतिः स संक्रां
 तान्मासानुद्दिश्य प्रवृत्ता । अस्ति त्रयोदशमास इत्याहुरसंक्रांतस्य कादाचित्कस्य पृथक् अवणात् ॥ तथा च सति
 प्रकृते स्यमासोपेतै त्रयोदशमासात्मके संवत्सरे द्वयोरसंक्रांतयोः परित्यागे सति अवशिष्टाः संक्रांता एकादशैव
 ॥ ततो नित्यवच्छ्रुतिविरोधः नाप्यदोषः ॥ संक्रांतिद्वययुक्तस्य स्यमासद्वयत्वेन परिगणनात् ॥ तथा च स्य र्य-
 ते । तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वोद्दितीयेर्द्धे तथोत्तरः । मासाविति बुधैश्चित्यौ स्यमासस्य मध्यगाविति । ज्योतिःशास्त्रे हि
 संक्रांतियुक्तस्य मासादाद्यसंक्रांतेः क्वचित्पूर्वत्रचालनसंस्कारोस्तीत्युक्तं ॥ तथा च यदा चालनमस्ति तदा पू-
 र्वस्यासंक्रांतस्य संक्रांतत्वं संपादनादयं क्षयमास एकत्वेनैव परिगणनीयः ॥ यदा तु चालनं नास्ति तदा यथो-
 क्तप्रकारेण मासद्वयात्मकत्वं द्रष्टव्यं ॥ यथोक्तं वदेष्वरसिद्धांतो यदि न चलति वै मासयुग्मं विचिंत्यमिति ॥
 इत्थं मलमासस्वरूपं निरूपितं ॥ ॥ अथ तत्र वर्ज्यावर्ज्यविवेकः क्रियते ॥ तत्रैव पैठीनसिः । श्रौतस्मार्तकि-
 याः सर्वा द्वादशमासि कीर्तिताः ॥ त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्कलाः परिकीर्तिताः । तस्मात्त्रयोदशमासे कुर्यात्ता

राम

३१

न कश्चन। कुर्वन्ननर्थमेवाशु कुर्यादात्मविनाशनमिति। अत्र निष्पत्त्या इत्यभिधानात् फलकामनया प्रवृत्तं क
 र्म निविध्यत इति गम्यते॥ तथा च स्मृत्यंतरे॥ इष्ट्या हि सर्वकाम्यं तु मलमासे विवर्जयेदिति॥ न च सर्वास्ता इत्य
 भिधानात् नित्यनैमित्तिकयोरपि निषेधः शङ्कनीयः॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिमुच इति ब्रह्मस्य
 ति वचनात्। जाबालिनापि तथैवोक्तं॥ नित्यनैमित्तिके कुर्याच्छ्राद्धं कुर्यान्मलिमुचे। तिथिनक्षत्रवारोत्थं का
 म्यं नैव कदाचनेति॥ यो यं मलमासे काम्यनिषेधः। असावारंभसमाप्तिविषयः। असूर्यानामये मासान्तेषु
 ममसंमतः। व्रतानां चैव यज्ञानामारंभश्च समाप्तय इति आरंभसमाप्त्योरेवाधिमासे प्रतिषेधात्॥ आरंभस
 माप्त्योर्मध्यपातिन्यधिमासे त्वारब्धं काम्यमनुष्ठेयं॥ अधिमासे निपतिनेत्येष एव विधिक्रम इति स्मरणात्
 ॥ यत्तु काठकगृह्ये समाप्तिप्रतिप्रसववचनं॥ प्रवृत्तं मलमासात्प्राक्काम्यकर्मा समापितं। आगते मलमा
 सेपि तत्समाप्तिर्न संशय इति। तत्सावनमानप्रवृत्तकच्छुचो द्रायणाहीनसन्नादिविषयं॥ आवश्यकं तु यत्का
 म्यं कर्म तन्मलमासेऽप्यनुष्ठेयं। न च या। प्रक्रांते मलमासे तत् द्वित्रेषु दिनेषु गतेषु यदि कश्चिद्वा लो ब्रह्मराक्ष

का. मा. सादिना गृह्येत तदाराहो ग्रीष्टिः सद्य एव कर्त्तव्या। मलमास समाप्ति प्रतीक्षायां बालादि मरण प्रसंगात्॥ साचे
 ३२ ष्टिः काम्यकांडे श्रूयते॥ अग्नये रसो द्वे पुरोडाशमष्टा कपालं निर्वपेत्॥ यश्च रक्षांसि संचरेन्मग्निमेवरसो ह्वयं
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्माद्रक्षांस्यपहंतीति। संचरेन्मवे युर्गृण्हीयुरितियावत्॥ उपधावति॥ दे
 वतां प्रियेण हविर्भागेन तोषयति। अस्माद्रसो गृहीतादिष्टि कर्त्तारक्षांस्यपनयतीति तथैवाभिचरतः प्रतिचर
 तश्च कान्तिदिष्टिः श्रूयते। आग्नावैष्णवमेकादश कपालं निर्वपेद्भिचरन्निति प्रतिवैपुरस्तादभिचरंतमभि
 चरंति द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादिति च। तत्र ह्वयोरप्येकैवेष्टिः अभिचरत एकैका पुरोनुवाक्या प्रतिचरतस्तु द्वे
 द्वे इति विशेषः। कालविलंब प्रतीक्षात्रापि न भवति। बाधकेशत्रौ प्रत्यासन्नै सतित द्वे वाभिचारस्य कर्त्तव्यत्वा
 त्। प्रतिचारस्यापि स एव कालः। एतयैव यजेताभिचर्यमाण इति वर्त्तमानवाचिना शानचप्रत्ययां तेन शब्दे
 न प्रतिचारकर्त्तुरभिचारसमकालत्वविशेषणात्। एवं प्रबलज्वरराजरोगराजद्वोहादिना यदापमृत्युः प्रसक्तः
 तदापि सद्य एवेष्टिः कर्त्तव्या॥ इष्टिस्तु श्रूयते यो मृत्योर्विभीयान् तस्मा एतां प्राजापत्यांशतल्लुण्णालां निर्वपेत्॥ प्र

राम
 ३२

जापतिमेवस्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति इति । रुष्णलाः सुवर्णशकलानिय
 वत्रयपरिमितानितानि च शतसंख्याकानियस्यानिर्वपणीयानि सेष्टिः शतकल्ला । यदा वृष्ट्यभावात्सस्यानि
 शुष्यन्ति मलमासश्चागतस्तदा कारीर्यो वृष्टिकामो यजेतेति च विहितेष्टिर्न कालविलंबं सहते । एवं स्मार्तान्य
 प्यावश्यकानि उदाहरणानि नित्यनैमित्तिकयोरपि यदनन्यगतिकं । तदेव मलमासे कार्यं । अनन्यगतिकं नि
 त्यं कुर्यान्नैमित्तिकं तथेति स्मरणात् ॥ काठकगृह्येपि ॥ मलेन न्यगतिं कुर्यान्नित्यां नैमित्तिकीं क्रियामिति । अ
 नन्यगतिकानि च नित्यानि गृह्यपरिशिष्टे उदाहृतानि । अवषट्कारहोमाश्च पर्वचाग्रयणं तथा ॥ मलमासे तु क
 र्तव्यं काम्या इष्टिर्विर्जये इति । अवषट्कारहोमा अग्निहोत्रोपासनं वैश्वदेवादयः । पर्वदर्शपूर्णमासौ पा
 र्वणस्थालीपाकश्च । दर्शोदीनानि नित्यत्वमकरणे प्रत्यवायादवगंतव्यं । तथा चाथर्वणिकाश्चामनेति । यस्या
 ग्निहोत्रमदर्शमपूर्णमासमनाग्रयणमतिथिर्वर्जितमहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतं आसप्तमांस्तस्य लोका
 न्महिनस्तीति ॥ गत्यंतरयुक्तानि तु नित्यानि तत्र वर्ज्यानि । तदुक्तं काठकगृह्यपरिशिष्टे । सोमयागादिकर्माणि

का.मा. नित्यान्यपिमलमुचे॥ षष्ठीष्ट्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि॥ महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि क
 ३३ र्मयत्॥ स्पष्टमासविशेषारव्यविहितं वर्जयेन्मल इति। सोमयागोवसंतेविहितस्तस्य मलमासविवर्जनेपि
 शुद्धमासेनुष्ठानसंभवात्सगतिकत्वं। षष्ठीष्टिः काठकशाखादौप्रसिद्धा॥ नचाग्रयणस्यसगतिकागतिकयो
 रुदाहरणं विरुद्धमिति शङ्कनीयम्। तस्य मलमासे विकल्पितत्वात्॥ तदाह पैवी नसिः॥ संक्रांतिरहिते मासि
 कुर्यादाग्रयणं न वेति। अनन्यगतिकानि नैमित्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि तेषां मलमासेपि कर्तव्यता माह य
 मः। चंद्रसूर्यग्रहेस्नानं श्राद्धदानजपादिकं। कार्याणि मलमासेपि नित्यनैमित्तिकं तथेति। सगतिकानि तु नै
 मित्तिकानि जातेष्ट्यादीनि। वैश्वानरं ह्यदशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात इति विहिताया इष्टे राशौ चैव सिते य
 शानुष्ठानं तद्धन्मलमासेप्यवसितेनुष्ठातुं शक्यत्वात्सगतिकत्वं यथोक्तरीत्या काम्यमावश्यकमनन्यगति
 केनित्यनैमित्तिके अपि मलमासे कार्याणि नेतराणीति सामान्यतो वर्ज्या वर्ज्यविवेकः संपन्नस्तानि च कार्या
 कार्याणिकालादर्शकारः संगृह्येत्यमुदाजहार। ह्यदशाहसपिंडांतं कर्मग्रहणजन्मनोः। सीमंतपुंसवे श्रा

राम
 ३३

द्वावेतौ जातकर्मच॥ रोगेशांतिरलभ्येचयोगेश्राद्धं व्रतानिच॥ प्रायश्चित्तं निमित्तस्य वशात्पूर्वपरत्रया ॥
 अब्दोदकुंभमन्वादिमहालययुगादिषु। श्राद्धं दशैश्वहरहः श्राद्धमूनादिमासिकं। मलिमुचान्यमासेषु
 तानां श्राद्धमाविकं। श्राद्धं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु। मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनंदिनं च यत्॥ तिलगो
 भूहिरण्यानां संध्योपासनयोः क्रिया॥ पर्वहोमश्चाग्रयणं साग्नेरिष्टिश्च पर्वणोः॥ नित्याग्निहोत्रहोमश्च
 देवतातिथिपूजनं स्नानं च स्नानविधिना अभक्ष्यापेयवर्जनं॥ तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वाद्दुभयत्र च।
 अनित्यमनिमित्तं च दानं च महदादिकं॥ अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रामरेक्षणं। देवारामतडागादि
 प्रतिष्ठाभौजिवंधनं। आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्क्रमः॥ राजाभिषेकः प्रथमश्चूडाकर्म
 व्रतानिच। अन्नप्राशनमारंभो गृहणांच प्रवेशनं॥ स्नानं विवाहो नामानितथा॥ पन्नं—महोत्सवं। व्रता
 रंभं समाप्तिं च काम्यं कर्म च पापघ्नः॥ प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत्॥ उपाकर्मात्सर्जनं च पवि
 त्रदमनार्पणं॥ अवरोहश्च हैमंतः सर्पाणां बलिर्दृष्टकाः॥ ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम्॥ दु

का. मा.
३४

गेंद्रस्थापनोत्थाने ध्वजोत्थानं च वज्रिणः ॥ पूर्वत्र प्रतिषिद्धानि परत्रान्यच्च दैविकमिति ॥ अत्र ह्यष्टादशा हेत्यारभ्य
नित्यत्वादुभयत्र चेत्यनेन ग्रंथेन कर्तव्यसंग्रहः ॥ अनित्यमनिमित्तं चेत्यारभ्य वर्जयेदित्यंतेन वर्ज्यसंग्रहः ॥
उपाकर्मेत्यारभ्य परत्रान्यच्च दैविकमित्यंतेन मूलवर्जितानां सतां शुद्धमासे अवश्यककर्तव्यत्वेन संग्रहः ॥
अत्र च सर्वत्र साक्षिवचनान्युदाहरामः ॥ यमः ॥ गर्भे चार्द्धषिके भृत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके । सपिंडीकरणे ।
नित्येनाधिमासं विवर्जयेत् ॥ तीर्थस्नानं जपो होमो यवव्रीहिलिलादिभिः । जातकर्मात्यकर्माणि नवश्राद्धंतथै
व च ॥ मघात्रयोदशी श्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥ चंद्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकं ॥ कार्याणि मूलमासे
पिनित्यं नैमित्तिकं तथेति ॥ मासिके श्राद्धकर्मणि ॥ अमावास्या श्राद्धकर्मणीत्यर्थः । नित्ये नित्यदाने होमो त्रौ
पासन होमः । अंत्यकर्माणि दहनोदकपिंडदानास्थिसंचयनादीनि । स्मृत्यंतरे । श्राद्धजातकनामानि ये च सं
स्कारसब्रताः । मलिमुचेपि कर्तव्या इष्टीः काम्याश्च वर्जयेदिति ॥ संस्कारा अन्नप्राशननिष्क्रमणादयः । राम
सब्रताश्चानुर्मास्यब्रतादयः । गभस्तिः । एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धंतनैमित्तिकमुच्यते ॥ तत्कार्यं पूर्वमासे च कालाधि

राम
३४

कयेचधर्मतइति। गौतमः। जातकर्मणियच्छ्राद्धंनवश्राद्धंतथैवच। ग्रहणेपुंसवाहौचतसूर्वत्रपरत्रचेति नि
 मित्तवशादितिवाक्यशेषः॥ स्मृतिसंग्रहेपि॥ जातकर्मचपुंसूतिःसीमंतोन्नयनंव्रते॥ मलिमुचेपिकर्तव्यंनि
 मित्तंयदिजायतइति। मरीचिः॥ रोगेचालभ्ययोगेचसीमंतेपुंसवेपिच। यद्दातिसमुद्दिष्टंपूर्वत्रापिनदुष्य
 तीति॥ निमित्तवशात्प्रायश्चित्तानिअच्छिद्रकांडेबहूनिश्रूयंते। आहिताग्निर्यदाअग्नीनन्वाधायेष्टिमकृत्वात्रा
 मांतरेप्रयाणंकुर्यात्॥ तदातुभ्यंताइतिमंत्रेणजुहुयात्॥ तथाचश्रुतिः॥ सर्वान्वाएषोग्नौकामान्प्रवेशयति
 योग्नीनन्वाधायव्रतमुपैतिसयदानिष्ठाप्रयायात् अकामप्रीताएनंकामानानुप्रयायुः। अतैजाअवीर्यःस्या
 त्सजुहुयात्तुभ्यंताअंगिरस्तमविश्वाः सुक्षितयः पृथक्। अमेकामाययेभिरइति॥ काममेवास्मिन्धाति
 कामप्रीताएनंकामानुप्रयांति तेजस्वीवीर्यवान्भवति॥ यस्योभयंहविरार्त्तिमार्द्धेत्॥ ऐंद्रं पंचशरावमो
 दनंनिर्वपेदिति॥ कौशुमिः। अब्दमंबुघटंदद्यादनंचापिसुसंचितं। संवत्सरेविष्टद्वेपिप्रतिमासंचमासिक
 मिति। मरीचिः। प्रतिमासंमृताहेयत्प्राद्धंचप्रतिवत्सरं॥ मन्वाहौचयुगाहौचमासयोरुभयोरपीति॥ म

का.मा.
३५

तस्यपुराणे॥ वर्षेचाहरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरं॥ गोभूतिलुहिरण्यानां मासेपि स्यान्मलिमुच इति॥ एवम
भक्ष्यापेयवर्जनसंध्यावंदनादिष्वपि विशेषतः साक्षिवचनान्युदाहरणीयानि॥ सामान्यतस्तन्नित्यनेमि
निके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिमुच इति बृहस्पतिवचनं पूर्वमेवोदाहृतं॥ ननु उदाहृतैषु संग्रहवचनेषु भाद्रप
दापरपक्षश्राद्धस्याप्युभयत्र कर्तव्यता प्रतीयते॥ महालययुगादिष्विति तत्र पठितत्वात्॥ साचोभयत्र कर्तव्य
ता स्मृतिविरुद्धा॥ महालयाष्टकाश्राद्धेति काठकगृह्ये वर्ज्यत्वस्मरणं पूर्वमुदाहृतं॥ भृगुरपि॥ वृद्धिश्राद्धं त
था सोममग्न्याधेयं महालयं॥ राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलंघिते इति॥ नागरखंडेपि॥ नभोवाथ नभ
स्यो वामलमासो यदा भवेत्॥ सप्तमः पितृपक्षस्यादन्यत्रैव तु पंचम इति॥ आषाढीमवधिं कृत्वा सप्तमपंच
मो द्रष्टव्यौ॥ आप्राढ्याः पंचमेष्वेति वचनादाषाढमासस्यात्यभागे कर्कटसंक्रांतौ नभसोधिकमासत्वं॥
श्रावणमासस्यात्यभागे सिंहसंक्रांतौ नभस्यस्याधिकमासत्वं॥ तयोरुभयोरपि पक्षयोः कन्यायां वर्त्त
मानैस्सवितरियः कृष्णपक्षः सप्तमो भवति॥ अस्तितुहिविधेधिकमासे पंचमः॥ तथा सति सप्तमे विहित

राम

३५

स्यात्परपक्षश्चाहस्यमलिननभस्यकृष्णपक्षेनुष्ठानमयुक्तं ॥ नायं दोषः ॥ संग्रहवाक्यगतमहालयशब्देन
 र्थविशेषस्यवामघात्रयोदश्यावाविवक्षणीयत्वात् ॥ ननुमलिमुच्यमान्यमासेषुमृतानांश्राद्धमाब्धिकमिति
 प्रतिसंवत्सरंप्राप्यमाणस्यमृतश्राद्धस्यमासद्वयकर्तव्यतासंग्रहेदर्शिता ॥ सानयुक्ता ॥ मलमासेतन्नि
 षेधात् ॥ तथाचसत्यव्रतः ॥ वर्षेवर्षेतुयच्छ्राद्धंमातापित्रोर्मृतेहनि ॥ मलमासेनकर्तव्यंव्याघ्रस्यवचनंय
 थेति । सत्यतपाः ॥ वर्षेवर्षेतुयच्छ्राद्धंमृताहमिमलिस्तुचे । कुर्यात्तत्रप्रमीतानांअन्येषामुत्तरत्रत्विति ॥ पैठी
 णिः ॥ मलमासमृतानांतुश्राद्धयत्प्रतिवत्सरं ॥ मलमासेतुकर्तव्यंनान्येषांतुकदाचनेति ॥ अतः शुद्धमासमृता
 नांमलमासेमृताहश्राद्धकर्तव्यताविधानमयुक्तं ॥ नैष दोषः ॥ तस्याभिधानस्यप्रथमाब्धिकविषयत्वात् ॥
 आब्दिकंप्रथमंयत्स्यात्तत्कुर्वीतमलिस्तुचइतिस्मरणात् ॥ तथाहारीतोपि ॥ असंक्रांतेपिकर्तव्यमाब्दिकं
 प्रथमंद्विजैः ॥ तथैवमासिकंश्राद्धंसपिंडीकरणंतथेति ॥ लघुहारीतोपि ॥ प्रत्यब्दंहादशेमासिकार्यापिंडि
 यास्तैः ॥ कचित्रयोदशेपि स्यादाद्यंमुक्तातुवत्सरमिति ॥ अत्रहादशेमासेपूर्णेसतिअनंतरदिनेकार्येति

का. मा. व्याख्येयं ॥ मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन्म्रियते हनि ॥ प्रत्यब्दं तु तथा भूतं क्षयाहं तस्य तं विदुरिति व्यासेना
 ३६ ब्दिकदिनस्य विशेषितत्वात् ॥ केचित्तु ॥ आद्यं सुक्ता तु वत्सरमित्येतदंतराधिमासेपि योजयित्वा कार्तिकप्रमी
 तस्य प्रथमाब्दिकमाश्वयुजे कुर्वन्ति ॥ तदयुक्तं ॥ मासपक्षेति वचनविरोधात् ॥ अंतिमाधिमासविषये तु यथोक्त
 रीत्योपपद्यते ॥ तस्माच्छुद्धमासप्रमीतानां प्रथमाब्दिकं मलमासे कर्तव्यं द्वितीयाद्याब्दिकं शुद्धमास इत्येत
 याविवक्षयो भयत्र कर्तव्यतौक्ता ॥ मलमासमृतानां यदि कदाचित्स एव मलमास आगतः ॥ तदा तत् प्रत्याब्दि
 कं मलमासे एव कर्तव्यं न तूपरितने शुद्धमासे ॥ तथा च भृगुः ॥ मलमासमृतानां तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरं ॥ मलमा
 से तु तत्कार्ये नान्येषां तु कदाचनेति ॥ अतो मलमासमृतानां तु कदाचित्कं प्रत्याब्दिकं मलमासे कार्यं ॥ शुद्धमा
 समृतानां च प्रथमाब्दिकं तत्र कार्यं ॥ द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्धमास इति एतं निर्णयमग्निप्रेत्यपितृकार्याणि चो
 भयोरित्यादीनि वचनानि प्रवृत्तानि ॥ अनित्यमनिमित्तं चेत्यादिना यानि वर्ज्यानि संगृहीतानि तेषु स्मृतय उ
 दाह्रियन्ते ॥ तत्र बृहस्पतिः ॥ अश्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञज्ञानव्रतानि च ॥ वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥

राम
 ३६

मांगल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् ॥ बाले वा यदि वा वृद्धे शुके वास्तु पागते ॥ मलमास इवैता
 निवर्जयेद्देवदर्शनमिति ॥ पैठीनसिज्योतिः पराशरयोरप्येवमेव पाठः ॥ कौशुभिः ॥ अधिमासे न कर्त्तव्ये आ
 दे संवत्सराब्दिके ॥ वर्षव्यधिषेकादि कर्त्तव्यमधिकेन तु ॥ अधिमासे न कर्त्तव्यं आह माभ्युदयं तथा ॥
 तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वं यत्किंचिच्छ्राद्धिकं द्विजैः । इष्टे वाप्यथवा पूर्त्तं त
 न्न कुर्यान्मलिमुच्यते ॥ असंक्रांते प्रकृत्यज्योतिः शास्त्रे । तत्र दत्तमदत्तं वा हुते न हुनमेव वा ॥ सुजसम
 प्यजसंस्यान्नोपवासः कृतं भवेत् ॥ न यात्रां न विवाहं तु न च वास्तुनिवेशनं ॥ न प्रतिष्ठां च देवानां प्रासादयाम
 भूरुद्रां ॥ न हिरण्यं न वासां सिकारयेदिति निश्चय इति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्म च
 ॥ न कुर्यान्मलमासे च महादानफलानि चेति ॥ महादानानि तुला पुरुषादीनि षोडशापि मत्स्यपुराणोक्ता
 निकनकादीनि दशकूर्मपुराणोक्तानि एव मन्यान्यपि प्रतिषेधवचनात्पुदाहरणीयानि ॥ उपाकर्मात्सर्जनं
 चेत्यादिना शुद्धमास एव कर्त्तव्यान्युक्तानि ॥ तत्र ज्योतिः पराशरः ॥ रविणाले धितो मासश्चाद्दृः ख्यातो मलि

का. मा. स्तुचः। तत्र यदि द्विहितं कर्म उत्तरे मासिकारयेदिति। प्रजापतिः॥ उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पर्वोत्सवं तथा॥ उत्तरे नि
 ३७ यतं त्कुर्यात्पूर्वे तन्निष्फलं भवेदिति॥ हारीतोपि॥ उपाकर्म तथोत्सर्गं कान्यमुत्सवसष्टकाः॥ मासचतुष्टौ पराः का
 र्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति॥ ज्योतिःपितामहोपि। मासः कन्यागते भानावसंक्रांतो भवेद्यदि॥ दैवं पित्र्यं तदा कर्म
 तुलास्थे कर्तुरक्षयमिति॥ अत्र कन्यागते सवितरियोऽसंक्रांतः असौ मलिन आश्वयुजः॥ भाद्रपदांते कन्या प्र
 वेशात्॥ एवं च सति कन्यामुपजीव्य विहितं यदैवंपित्र्यं च तन्मलिन आश्वयुजेन कर्तव्यं किं तर्हि॥ तुलासंक्रां
 त्पुपेते शुद्ध आश्वयुजे॥ नन्वेवं सति महालया परपक्षश्चादस्यापि तुलामासे कर्तव्यता प्रसज्यते॥ तस्यापि
 कन्यामुपजीव्य विहितत्वात्॥ तथा च पुराणं॥ कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश॥ क्रतुभिस्तानि तुल्या
 निपितृणां दत्तमक्षयमिति॥ मैवं॥ भाद्रपदकृष्णपक्षस्य कन्यासंक्रांतिस्पर्शित्वेन कन्योपजीविनोप्यपरपक्ष
 स्य तुलामासे नुष्ठातुमशक्यत्वात्॥ तथा च कार्ष्णाजिनिः॥ अंते वायदि वामध्ये यत्र कन्यां रविर्व्रजेत्॥ स प
 क्षः पंचमः पूज्यः श्राद्धषोडशकंप्रतीति। बृहन्मनुरपि। मध्ये वायदि वाप्यंते यत्र कन्यां रविर्व्रजेत्॥ स पक्षः स

राम
 ३७

कलः पूज्यः श्राद्धं तत्र विधीयत इति ॥ किंच ॥ नेदमपरपक्ष श्राद्धं कन्यासु पजीवति तस्या मनादरस्मरणा
 त् ॥ तथा च जातूकर्ण्यः ॥ आषाढी मवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पंचमः ॥ श्राद्धकालः सविज्ञेयः कन्यांगच्छ
 तुवानवेति ॥ अतः कन्यागते सवितरीति वचने कृष्णपक्षस्य कन्यायोगं प्रशंसति ॥ अतएव क्रतुभिस्तानि
 तुल्यानीति तत्रैवोक्तं ॥ एवं सति तुलास्थे कर्तुरक्षयमिति वचनं महालयव्यतिरिक्तविषयं ॥ अथवा महाल
 यस्यापि गौणकालनिषेधात् ॥ तदर्थं तदस्तु ॥ तथा हि कन्यासंक्रांतियुक्तो भाद्रपदकृष्णपक्षस्तस्य मुख्यः
 कालः केनापि निमित्तेन मुख्यकालासंभवे यावद्विश्वकदर्शनं तस्य गौणकालः स्मृतिसिद्धः ॥ तत्र किं कन्यासु
 क्तं मलिनाश्वयुजे तच्छ्राद्धं कर्त्तव्यं उत कन्यारहिते तुलोपेते शुद्धाश्वयुज इति वीक्षायां तुलास्थे कर्तुरक्षय
 मिति विधीयते ॥ एवमन्यान्यपि उत्तरमासैककर्त्तव्यविषयाणि वचनान्युदाहार्याणि ॥ तदेवं कार्यकार्यवि
 वेकः पंचधा संपन्नः ॥ तत्र किंचिन्मलमास एव कर्त्तव्यं ॥ तद्यथा ॥ मलमासमृतानां यदा कदाचित्प्रत्याब्दिकं
 अन्यमासमृतानां प्रथमाब्दिकं च ॥ किंचित् शुद्धमास एव कर्त्तव्यम् ॥ तद्यथा पाकमादि ॥ किंचिदुभयत्रापि

का. मा.

३८

कर्तव्यं। तद्यथाब्दोदकादि॥ किञ्चिदुभयोरन्यतरस्मिन्निमित्तवशात्कर्तव्यं॥ तद्यथाद्वादशाहसपिंडानादि
 ॥ किञ्चिन्मलमासेवर्ज्यतद्यथा अनित्यमनिमित्तं चेत्यादि॥ अथ मलमासस्यैव द्विराषाढसंज्ञको विशेष उ-
 च्यते॥ तत्र वृद्धमिहिरः॥ माधवाद्येषु षट्स्वेकमासि दर्शद्वयं यदा द्विराषाढः स विज्ञेयः शोते कर्कटके च्युत इ-
 ति॥ इयंच द्वादशाषाढसंज्ञा उत्तरभाविनिसंवत्सरे हरिस्वापविवेका योपयुज्यते॥ अतएव वृद्धमिहिरः॥ येषा-
 दिमिश्रुनांतेषु यदा दर्शद्वयं भवेत्॥ अब्दांतरे तदा वश्यं मिश्रुनां कर्कटारिः स्वपेत्॥ कर्कटादित्रिकेषां पियदा दर्श-
 द्वयं भवेत्॥ अब्दांतरे तदा वश्यं कर्कटार्कैः हरिः स्वपेदिति॥ ॥ इति मलमासनिर्णयः॥ ॥ अथ पक्षः॥ ॥
 पक्षशब्दः पक्षपरिग्रह इत्यस्माद्वातो निर्णयः॥ देवकार्यार्थे वा पितृकार्यार्थे वा पक्ष्यते परिगृह्यते यः काल-
 विशेषः स पक्षः॥ अथ वा चंद्रस्य पंचदशानां कलानामा पूरणं स यो वायस्मिन् गृह्यते स पक्षः॥ तथा च वा-
 जसनेयिनश्चंद्ररूपस्य संवत्सरनिर्वाहकस्य प्रजापतेः कला पूरणा पक्ष्या वामनेति॥ स एष संवत्सरः प्रजाप-
 तिः षोडशकलः तस्य रात्रय एव पंचदशकलाः ध्रुवैवा स्य षोडशी कला सरात्रिभिरेवावपूर्यते पक्षीयत इ-

राम

३८

नितथा त एव पंचाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः कृष्णशुक्लपक्षवपक्षयपूरणात्मकौ दृष्टा पूर्त्तादिका
 विभिरुपासकैश्च प्राप्येते इति पठन्ति ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयेति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वा
 त्रिरात्रेऽपक्षीयमाणपक्षमिति ते य एव मे तद्विदुः ॥ ये चाग्नी अरण्ये अद्वा मुपासते ते चिरेभिसंभवन्त्यर्चि-
 षो हरन्तः आपूर्यमाणपक्ष इति च ॥ तैत्तिरीयाश्चासावित्रचयने पूर्वोत्तरपक्षौ प्रत्येकं पंच दशा होरात्रका
 वामनेति संज्ञानं विज्ञानं दर्शादृष्टेति एतावन्तौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि प्रस्तुतं विष्टुतं सुता सु-
 न्वतीत्येतावन्नुवाकावुत्तरस्याहोरात्राणां नामधेयानीति ॥ अयमर्थः ॥ ॥ संज्ञानं विज्ञानमित्येकोऽनुवा-
 को मंत्रकाण्डे पठितः । तस्मिन्नुवाके शुक्लपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि पंच दशानुंसकानि पठ्यन्ते ॥ दर्शादृ-
 ष्टेत्यपरोऽनुवाकः सत्रशुक्लपक्षस्य रात्रीणां नामधेयानि पंच दशस्त्रीलिंगानि पठितानि ॥ तथा प्रस्तुतं वि-
 ष्टुतमित्येकोऽनुवाकः सुता सुन्वतीत्यपरोऽनुवाकस्तावभौरुष्णपक्षविषयौ पूर्ववद्योजनीयाविति ॥ ते चानुवा-
 का एव श्रूयन्ते ॥ संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानद्भिजानत्संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकृतं संकृतं

का. मा. श्रेयो वसीय ॥ आयत्सं भूतं भूतं ॥ दर्शादृष्टादर्शना विश्वरूपा सुदर्शना ॥ आप्यायमाना व्यायमाना व्याया
 ३९ सूनृतेरा आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूरयंती पूर्णा पौर्णमासी ॥ प्रस्तुतं विष्टुतं संस्तुतं कल्याणं विश्वरूपं शु
 क्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धं अरुण भानुमन्मरीचि मद्भितपत्तपस्वत् ॥ सुता सुन्वती प्रसूता सूयमाना
 विधूयमाणा पीती प्रपासं पातृमिस्तर्पयंती कांता काम्या कामजा तायुश्रती कामदुघेति ॥ रूढो वायं पक्षश
 ब्दः ॥ सच द्वेधा विभक्तस्य मासस्यैकैकमर्थं ब्रूते ॥ पंचदशस्तोमनामकेन सामसमूहेन मध्येच्छिन्नस्य
 त्रिवृत्स्तोमकनामकस्य सामसमूहस्य पूर्वोत्तरभागाभ्यामुत्पन्नत्वानयोः पूर्वापरपक्षत्वं तौ च ह्यौ पक्षा
 वनु देवानामसुराणां चक्रमेण सृष्ट्वान्तयोः पक्षयोः प्रशस्तत्वा प्रशस्तत्वे तदेतत्सर्वं होतृब्राह्मणे तैत्तिरी
 याः पठति ॥ प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति सतपो तप्यत स त्रिवृत्स्तोममसृजत् तं पंचदशस्तोमो मध्यत
 उदत्तुणन्तौ पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभवत्तौ पूर्वपक्षं देवा अन्वा सृजन्त अपरपक्षमन्वा सुराः ॥ ततो देवा अ-
 भवन्परासुराः यंकामयेन वसीयात्स्यादिनितं पूर्वपक्षे याजयेत् ॥ वसीयानेव भवतीत्यंकामयेन पापीया

राम
३९

न्यादितितमपरपक्षेयाजयेत् ॥ पापीयानेव भवतितस्मात्पूर्वपक्षोपरपक्षात्करुण्यतर इति । वसीयान्वसुमत्त
 रः ॥ पापीयान्द्रव्यहीनः ॥ कर्तृणां शुभफलप्रापकत्वेन करुणामतिशये नार्हतीति करुण्यतरः । तदेवमस्मिन्नकर
 णे संवत्सरायणार्तुमासपक्षानिर्णीताः ॥ ॥ इति श्रीमाधवीये कालनिर्णये संवत्सराख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ ॥
 ॥ अथ तिथयो निर्णीयंते ॥ ॥ तत्र तिथिशब्दस्तनोतेर्द्धातोर्निष्पन्नः ॥ तनोति विस्तारयति वर्द्धमानां स्वीयमाणां
 वाचं द्रुकलामेकां यः कालविशेषः सा तिथिः ॥ यद्वा यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः ॥ तदुक्तं सिद्धांतशिरोमणे
 ॥ ॥ तन्यते कलया यस्मान्नस्मात्तास्तिथयः स्मृता इति ॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्वां दे पठ्यते ॥ अमाषोडशभागेन दे
 विप्रोक्ता महाकला ॥ संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥ अमादिषोर्णिमा स्यंता या एव शशिनः कलाः
 तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानन इति ॥ अयमर्थः ॥ यामहामाया आधाररूपा देहिनां देहधारिणी ॥
 संस्थिता सा चंद्रमंडलस्य षोडशभागेन परिमिता चंद्रदेहधारिण्यमाना स्त्री महाकलेति प्रोक्ता स्योदयरहि
 तानित्या तिथिं संज्ञकैव ॥ इतरा अपि पंचदशकलादिव सम्यक्प्रयोगिन्यः स्योदयवत्यः पंचदशतिथि

का. मा. यो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति ॥ अतिस्त्वस्मिन्नेवार्थे पक्षनिर्णय एवोदाहृता ॥ तस्य रात्र
 ४० यः पंचदशकलाध्रुवैषास्य षोडशी कलेति ॥ एवं सत्यत्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति ॥ तत्र
 येयममेत्युक्ता क्षयोदयवर्जिता ध्रुवा षोडशी कलातयुक्तः कालस्तिथिमासान् ॥ यास्त्ववशिष्टाश्च द्विषोपे
 ता पंचदशकलास्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथिविशेषास्तासां पंचदशानामेकैकां कलां वन्त्यादयः प्र
 जापत्यंताः पंचदशदेवताः क्रमेण पिबन्ति ॥ तत्र बन्धिपेया कला प्रथमं पीयत इति प्रथमेत्युच्यते ॥ तथा युक्तः
 कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतियच्छब्देनाभिधीयते ॥ एवं हि तीयादीनां पंचदश्यंतानां तिथीनां नामा
 न्यवर्गं तव्यानि ॥ ता एताः कृष्णपक्षतिथयो भवन्ति ॥ पुनश्च ताः पीता कला अनेनैव क्रमेण तत्तत्पातु
 वन्त्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चंद्रमंडलं पूरयन्ति ॥ ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्या
 स्तिथयो भवन्ति ॥ वन्त्यादिदेवतानां कलापानं सोमोत्तमौ पश्यते ॥ तथा हि ॥ प्रथमं पिबते बन्धिर्द्वितीयां
 पिबते रविः ॥ विश्वेदेवास्त्रतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः ॥ पंचमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः ॥ सप्तमी

राम

४०

मृषयोदिव्यामष्टमीमजएकपात् ॥ नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नातिवैकलां ॥ दशमीं पिव ते वायुः पिवत्ये
 कादशीं सुमा ॥ द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः ॥ त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिवते कलां ॥ चतुर्दशीं
 पशुपतिः पंचदशीं प्रजापतिः ॥ निष्पीतः कलावशेषश्चंद्रमानप्रकाशते ॥ कलाषोडशिकाया त्वयः प्रविशते
 सदा ॥ अमायां तु सदा सोम औषधीः प्रतिपद्यते ॥ तमोषधिगतं गावः पिवंत्यं बुगतं च यत् ॥ तत्सीरममृतं भू
 त्वामंत्रपूतं हिजातिभिः ॥ हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी ॥ दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्यते ति
 ॥ ज्योतिः शास्त्रे तु सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिरेवं प्रदर्शिता ॥ अर्कादिनिःसृतः प्राचीयद्यात्यहरहः शशी ॥
 तच्चंद्रमानमंशौ स्तज्ञेया द्वादशभिस्तिथिरिति ॥ अयमर्थः ॥ सूर्यमंडलस्य अधः प्रदेशवर्ती शीघ्रगामी चंद्र
 ऊर्ध्वप्रदेशवर्ती मंदगामी सूर्यस्तथासतितयोर्गतिविशेषवशात् ॥ दर्शचंद्रमंडलमन्यूनमनतिरिक्तं सूर्यमं
 डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्यरश्मिभिः साकल्पेनाभिभूतत्वाच्चंद्रमंडलमीषदपि न दृश्यते ॥
 उपरितने शीघ्रगत्या सूर्याद्दिनिःसृतः शशी प्राचीं याति ॥ त्रिंशदंशोपेत राशौ द्वादशभिरंशैः सूर्यमुल्लंघ्य ग

का. मा. ४१ च्छति॥ तथा चंद्रस्य पंचदश सुभागेषु प्रथम भागो दर्शनयोग्यो भवति॥ सोयं भागः प्रथमकलेत्यभिधीय
ते॥ तत्कलानिष्यन्ति परिमितः कालः प्रतिपत्तिश्चिर्भवति॥ एवं द्वितीयादिति शिष्यवगंतव्यमिति॥ तदेतद्विष्णु
धर्मोत्तरे विस्मृतमभिहितं॥ चंद्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत्॥ तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य नि
र्णयं॥ भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादशराशयः॥ त्रिंशं शश्वत्तया राशौ भाग इत्यभिधीयते॥ आदित्यादिप्रकृष्ट
स्तु भाग द्वादशकं यदा॥ चंद्रमाः स्यात्तदा रामतिथिरित्यभिधीयते इति॥ सेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्यमुल्लंघित
वती प्रथमा चंद्रकला शृंगद्वयोपेतसूक्ष्मरेखा काराशौ क्लृप्तौषदुपयाति॥ उत्तरोत्तरदिनेषु सूर्यमंडलविप्रा
कर्षतारतम्यानुसारेण शौ क्लृप्तमुपचीयते॥ अनयैवरीत्या सन्निकर्षतारतम्येन मेचकत्वं मुपचीयते॥ तदेतदु
क्तं सिद्धांतशिरोमणौ॥ उपचयमुपयाति शौ क्लृप्तं दोस्त्यजत इतं व्रजतश्च मेचकत्वं॥ जलमयजलजस्य
गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णविष्णुरूपतास्येति॥ सूर्यचंद्रमसौ यौ निकर्षविप्रकर्षौ तयोरेव सानंदर्शपूर्ण
मयोः संपद्यते॥ तदा ह गोभिलः॥ यः परोविप्रकर्षः सूर्याचंद्रमसौः सा पौर्णमासी। यः परसन्निकर्षः सा मा

राम
४१

वास्येति॥ नन्वत्र चंद्रकलानां सूर्यप्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेते सोमोत्पत्तौ तु वन्त्यादिदेवतासु नायं दोषः॥ अस्मदा
 दिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात्॥ सोमोत्पत्तौ तु वन्त्यादिदेवतानां तत्तत्कलाप्रयुक्ता तत्सिर्विव
 क्षिता॥ यदि सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वन्त्यादिदेवतासु सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादिति शयः॥ ननु
 सावनदिनेषु सौरदिवसेषु च निर्णयमुपेक्ष्य चांद्र तिथिष्वेव कुतो निर्णयोद्यम इति चेत्॥ संदेहसद्भावादिति
 ब्रूमः॥ न खलु सौरसावनदिवसयोः संदेहसद्भावोऽस्ति नियतपरिमाणत्वात्॥ तच्च ब्रह्मसिद्धांतेभिहितं॥ सा
 वने स्याद्द्वयोरात्रमुदयादौदयाद्वैः॥ रवेस्त्रिंशस्ताराशंशस्तिथिसंभोगे दंबमिति॥ एकस्मिन् राशौ याव
 तं कालं रविर्वर्तते तावतः कालस्य त्रिंशद्योयमंशः स सौरदिवसः तिथिरेका कला तत्संभोगे दंबोर्वावता का
 लेन निष्पद्यते तदैवं दिनं॥ न चात्र सौरसावनयोरिव चांद्रेऽपि दिने संदेहाभावः शंकनीयः ह्यसद्विद्वद्विशेषेन
 संदेहसद्भावात्॥ ह्यसद्विद्वच्च गणेश्वरिणोऽपि दिने संदेहाभावः शंकनीयः ह्यसद्विद्वच्च गणेश्वरिणोऽपि दिने संदेहाभावः
 बंतिथिस्त्रेधा विवक्षितेति॥ रवौ सप्ततिथिः॥ द्वाविंशत्युक्ता हिंस्त्राक्षययुक्ता॥ न स्यैतस्य त्रैविध्यस्य विप

का-मा-
 ४२ रिवर्तनविशेषेणतिथिः संपूर्णखंडाचेतिहैविध्यमापद्यते॥ तत्रसंपूर्णस्फंदपुराणेदर्शिता॥ प्रतिपत्प्रभृत
 यः सर्वाउदयादौदयाद्वेः॥ संपूर्णइतिविख्याताहरिवासरवर्जिताइति॥ हरिवासरएकादशी॥ यातुनोक्त
 लक्षणासारखंडतिथिः॥ तत्रसंपूर्णयांविधिनिषेधयोर्नास्ति संदेहः॥ खंडतिथौतुविधिनिषेधव्यवस्थामाह
 गार्ग्यः॥ निमित्तकालमादायवृत्तिविधिनिषेधयोः॥ विधिः पूज्यतिथौतत्रनिषेधः कालमात्रके॥ तिथीनांपू
 ज्यतानामकर्मानुष्ठानयोग्यता॥ निषेधस्तुनिरत्यात्माकालमात्रमपेक्षतइति॥ एवंचसतिखंडतिथौपूज्य
 त्वंनिर्णेतव्यंभवति॥ तत्रप्रतिपदमारभ्यपंचदश्यंतास्तिथयः क्रमेणनिर्णीयंते॥ तत्रप्रतिपच्छब्दउपक्रमे
 वर्तते॥ चांद्रः पक्षोमासोवाप्रतिपद्यतेप्रारभ्यतेयस्यांतिथौसातिथिः प्रतिपत्॥ प्रारंभवाचित्वंचप्रतिपच्छ
 ब्दस्यबहुचब्राह्मणारण्यकसूत्रेषुप्रयोगादवगम्यते॥ तथाचश्रुतिः॥ आत्वारथंयथोतयइदंबसोसुतमंध
 इतिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदनुचराविति॥ अयमर्थः॥ मरुत्वतीयंनामकिंचिच्छस्त्रं॥ तस्यात्वारथमित्ययंमं
 त्रः प्रतिपत्प्रथमंपाठ्यः॥ इदंबसोसुतमंधइत्ययंमंत्रोनुचरः पश्चात्पाठ्यइति॥ तथातैत्तिरीयाश्चाश्वमेधंब्राह्म

राय

४२

ण आमनंति ॥ पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुप् प्रतिपद्भवतीति ॥ तथा तस्य दशपूर्णमासब्राह्मणे पठेति सामि
 धेनीरनुवक्ष्यंते ता व्याहृतीः पुरस्ताद् व्यात ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुत इति ॥ सा च प्रतिपत्तिथिर्यदा सूर्योदयमारभ्य
 पुनरुदयपर्यं ता भवति तदा शुद्धत्वात्प्रदिपदिविहितं सर्वे निःशंकैस्तत्रानुष्ठेयं शुद्धत्वं च नारदीयपुराणे द
 र्शितम् ॥ आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्ठिनाडिकातिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात्सर्वतिथिष्वयं विधिरिति ॥ सूर्यसि
 ङ्हांतेपि ॥ सर्वाह्ये ताश्च तिथय उदयादौ दयं स्थिताः ॥ शुद्धा इति विनिश्चयाः षष्ठिर्नाड्यो हि वैतिथिरिति ॥ यदा
 तु सा प्रतिपत्वंडतिथिः सती पूर्वोत्तरयोरन्होर्दशद्वितीयाभ्यां युज्यते तदा दशोक्त्याः पूज्यत्वान्नानुष्ठेयम् ॥
 तत्पूज्यत्वं च पैठिनसिराह ॥ पैचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखीतिथि
 रिति ॥ संमुखत्वं च स्कंदपुराणे विवेचितम् ॥ ॥ संमुखी नाम सा आह व्यापिनी दृश्यते यदा ॥ प्रतिपत्संमु
 रवीकार्या भवेत्पराणिहकी ॥ व्यासोपि ॥ प्रतिपत्सौवविज्ञेया भवेत्पराणिहकी ॥ दैवकर्म तथा ज्ञेयं पै
 थ्यं च मनुरब्रवीत् ॥ सायान्हापराण्हादयः कालविशेषाः सावनदिवसगतस्यान्होभागभेदावगंतव्याः ॥

का-मा-सचदिवसो विष्णुधर्मोत्तरेविवेचितः ॥ लघ्वस्वरसमामात्रानि मेघः परिकीर्तितः ॥ अतः सूक्ष्मतरः कालो
 ४३ नोपलभ्यो भूगूत्तम ॥ नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः ॥ द्वौ निमेषौ त्रुदिर्ज्ञेया प्राणो दशत्रुदिः स्मृतः ॥
 विनाडिका तु षट्प्राणा स्तेष्विनाडिका स्मृता ॥ अहोरात्रं तु तस्य ष्णानित्यमेतत्स कीर्तितम् ॥ त्रिंशन्मुहूर्ताश्च
 तथा अहोरात्रेण कीर्तिताः ॥ तत्र पंचदश प्रोक्ता रामरात्रिर्दिवा तथा ॥ उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ॥
 तदा तदा भवेद्द्विर्दिवसस्य महाभुज ॥ दिवसश्च यदा रामवृद्धिं समधिगच्छति ॥ तदा श्रितमुहूर्तानां तदा वृ
 द्धिः प्रजायते ॥ दिनवृद्धौ रात्रिर्हानिस्तद्धानिश्च यथा यथा ॥ तदा श्रितमुहूर्तानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा ॥ दक्षिणां
 च यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ॥ दिवसस्य तदा हानिर्ज्ञातव्या तावदेव तु ॥ स्वीयं ते तस्य हानौ च तन्मुहूर्ता
 स्तथैव च ॥ रात्र्या श्रिताश्च वर्द्धंते रात्रिवृद्धिस्तथैव च ॥ यदा मेघं सहस्रांशुस्तुलां चैव प्रपद्यते ॥ समरात्रं दिवः
 कालो दिनशब्दस्य वाचक इति ॥ वाचको वाच्यार्थ इति यावत् ॥ अत्र ये मुहूर्ता अभिहिता स्तेषां नामानि श्रुतिः
 ज्योतिःशास्त्रस्मृतिषु विविधानि दर्शितानि ॥ तत्र श्रुतिं तावन्नैतिरीयाः पठन्ति ॥ चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता

राम
 ४३

प्रसविता अभिशास्तानुमतेति एतेनुवाका मुहूर्त्तानां नामधेयानीति ॥ अत्र द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराभ्यां एकैकस्यानु
 वाकस्य प्रतीकमुक्तम् ॥ तथा सति च त्वारोनुवाकाः संपद्यन्ते ॥ तत्र प्रथमेषु कूपस्रगतस्यान्हो मुहूर्त्ताः द्वितीये
 तद्वात्रेः तृतीये कृष्णपक्षगतस्यान्हः ॥ चतुर्थे तद्वात्रे रिति विवेकः ते चानुवाका एवं श्रूयन्ते ॥ चित्रः केतुः प्रभा
 नाभान् संभान् ज्योतिष्मान् तेजस्वाना तपस्तपन्भितपन्नोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः ॥
 दाता प्रदातानं दो मोदः प्रमोदः अवेशयन्निवेशयन् संवेशनः संप्रशांतः शांतः आभवन् प्रभवन् संभवन् संभू
 तो भूतः ॥ सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन् दीप्यमानः ॥ ज्वलन् ज्वलिता तपन्वितपत्संतपद्रोचनो रोचमानः
 शुभूः शुभमानो वामः ॥ अभिशास्तानुमंतानं दो मोदः प्रमोद आसादयन् निषायन् संसादनः संप्रसन्नः सन्नः
 आभूर्विभूः प्रभूः शंभूर्भुव इति ॥ एतेषु मुहूर्त्तेष्वेकैकमुहूर्त्तस्य पंचदशभागाः सूक्ष्ममुहूर्त्ताः ॥ तथा च देव
 ब्राह्मण इदानीं तदानीमिति एते वै मुहूर्त्ता इति ॥ इदानीमित्यादिको नुवाको मंत्रकांडे एवं पठ्यते ॥ इदा
 नीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रं अजिरं आशु निमेषः फणो द्रवन् अतिद्रवन् त्वरं स्त्वरमाण आशुराशीयान् जवद्
 नां मुहूर्त्ता

का-मा-

४४

नि॥ ज्योतिः शास्त्रे तु अहोरात्रयोस्त्रिंशन्मुहूर्तानां नामानि कथयेनोक्तानि॥ गौरीवल्लभसर्पमित्रपितरो व
 स्त्वं बुविष्वाहूया ब्रह्मांभोरुहसंभवं दुहुतभुक् देवेश नक्तंचराः॥ तोये शौर्यमयोनयो दश तथा पंक्षणा वासरे॥
 रुद्रा जाहिर्बुध्य पूषाश्विनास्युः कीनाशोग्निर्धातुचंद्रादितीज्याविष्णुर्भानुस्त्वाष्टधातामुहूर्ताः रात्रौ क्रूराः॥
 स्त्वं तका जाग्रिरुद्रा इति॥ स्मार्त्तानि तु नामानि पुराणे दर्शितानि॥ रौद्रः श्वेतश्च मैत्रश्च तथा सारभटः स्मृतः
 ॥ सावित्रो वैश्वदेवश्च गंधर्वः कुतपस्तथा॥ रौहिणस्तिलकश्चैव विभवो निवृतस्तथा॥ शबरो विजयश्चैव
 भेदाः पंचदश स्मृताः इति एतै पंचदश सूर्यो दयादारभ्य क्रमादि वा मुहूर्ताः॥ शंकरश्चाजपादश्च तथा हि
 बुध्य मैत्रकौ॥ आश्विनो याम्यवान्हेयौ वैधात्रश्चांद्र एव च॥ आदिते योथजैवश्च वैष्णवः सौर एव च॥ ब्राह्मो
 नाभस्वतश्चैव मुहूर्ताः क्रमशो निशीति॥ यथोक्तानां विधनामकत्रिंशन्मुहूर्तौ पेतस्य सावनाहोरात्रस्य
 यदहः पंचदश मुहूर्तास्त्रिकंतस्यान्हो भागा अपरा ण्हासायाहू प्रातरादयः॥ ते चान्हो भागा मतभेदेन पंचधा
 विकल्पंते॥ द्विधा त्रेधा चतुर्धा पंचधा पंचदशधा चाहर्बिभज्यत इति पंचमतभेदाः॥ अत्र द्विधा विभागः

राम-

४४

स्कंदपुराणे दर्शितः ॥ आवर्त्तनात्तु पूर्वाणहोत्यपराणहस्ततः पर इति ॥ एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह ॥ यथा चैवा-
 परः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वाणहादपराणहो विशिष्यत इति ॥ त्रैधा विभागोऽपि स्कंदपुराणे
 दर्शितः ॥ ऊर्ध्वं सूर्योदयात्प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पंचकं ॥ पूर्वाणहः प्रथमः प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परः अपराणह-
 स्ततः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां च पंचक इति ॥ शातातपोऽपि ॥ तस्मादहस्तपूर्वाणहे देवा अशनमभ्यवहरन्ति ॥ मध्यं दि-
 ने मनुष्या अपराणहेऽपि तर इति ॥ एतमेव विभागमभिप्रेत्य सहस्रसंवत्सरसत्रब्राह्मणे आम्नायते ॥ ऋग्भिः
 पूर्वाणहे दिवि देव ईषते यजुर्वैदेति ष्ठमि मध्यमः सामवेदेनास्तमिते महीयते वैदेरभूत्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति
 ॥ अत्यंतरेऽपि ॥ पूर्वाणहो वैदेवानां मध्यं दिने मनुष्याणां पराणहः पितृणामिति ॥ चतुर्धा विभागमाह गोवि-
 लः ॥ पूर्वाणहः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा ॥ आतृतीयादपराणहः सायान्हश्च ततः पर इति ॥ पंचधा विभा-
 गं व्यास आह ॥ मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः ॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराणहोऽपि तादृशः ॥ साया-
 न्हस्त्रिमुहूर्त्तस्तु सर्वधर्मबहिःकृत इति ॥ वृद्धपराशरोऽपि ॥ लेखादित्याख्यभृतयो मुहूर्त्तास्त्रय एव तु ॥ प्रात-

का-मा-स्तुसस्मृतः कालोभागश्चान्हः सपंचमः । संगवस्त्रिमुहूर्तोयमध्यान्हस्तत्समः स्मृतः । ततस्त्रयोमुहूर्ताश्च
 ४५ थापराण्होविधीयते ॥ पंचमोयदिनांशोयः समाश्चान्ह इति स्मृत इति ॥ एतमेवविभागमभिप्रेत्य कश्चिन्मंत्रः
 संगवकालमवलंब्य व्यवजहार मंत्रं च बद्ध्वा आश्विनसूक्ते आमनन्ति ॥ उतायात संगवे प्रातरन्होमध्यंदि
 न उदिता सूर्यस्य । दिवानक्तमवसाशंतमेननेदानीपीतिरश्विनाततानेति ॥ अस्मिन्मंत्रे प्रातः संगवमध्यंदिना
 नां संज्ञाभिव्याहृतत्वात् ॥ अवशिष्टयोर्भागयोरप्येतन्नितयमुपलक्षणं द्रष्टव्यं ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणेयथोक्तानां पं
 चानां प्रातरादीनां भागानां मध्यवर्तिषु चतुर्षु संधिष्वग्निष्टोमोक्थ्य षोडश्यतिरात्राख्यानां चतसृणां सोमसं
 स्थानां निर्माणं वक्तुं यथोक्तपंचभागाः साधिष्ठातृदेवाः समाम्नाताः ॥ देवस्य सवितुः प्रातर्मित्रस्य संगवः बृह
 स्पतेर्मध्यंदिनं भर्गस्यापराण्हः वरुणस्य सायमिति ॥ छंदोगाश्च सप्तभक्त्युपेतसाम्ना आदित्यात्यनोपास
 नं वक्तुमादित्यस्य संबंधिनः कालभेदान् विभज्यतेषां हिंकारादिसप्तभक्तिरूपतां विवक्ष्य आमनन्ति ॥ तस्य य
 त्तुरोद्यात्संहिकारः ॥ अथयत्प्रथमोदिते सप्तस्तावः । अथयत्संगववेलायांस आदिः । अथयत्संप्रतिमः

राम
 ४५

ध्यंदिने स उद्गीथः ॥ अथ यदूर्ध्वमध्यंदिना त्वागपरा णहात्स प्रतिहारः ॥ अथ यदूर्ध्वमपरा णहात्स गस्तमया
 त्स उपद्रवः ॥ अथ यत्पथमास्तमिते तन्निधनमिति ॥ वाजसनेयिनोप्येवमामनंति ॥ आदित्यो वै सर्वऋतवः
 यदैवौ देत्यथ वसंतो यदा संगवो यग्रीष्मो यदा मध्यंदिनो यवर्षा यदा परा णहो यशरद्यदैवास्तमेत्यथ हेमंत इति
 ॥ पंचदशधा विभागः शास्त्रेन दर्शितः रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा शालकटः स्मृतः ॥ सावित्रश्च जयंतश्च गंध
 र्वः कुतपस्तथा ॥ रौहिणश्च विरंचश्च विजयो नैऋतस्तथा ॥ महेंद्रो वरुणश्चैव भेदाः पंचदश स्मृता इति ॥ त
 त्रपंचधा विभागपक्षस्य बहुश्रुतिस्मृतिषु दृष्टत्वात् ॥ प्रायेणैतमेव पक्षमाश्रित्य विधिनिषेधशास्त्राणि प्रवर्तते
 ॥ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति श्रुतौ प्रातः कालमुपजीव्य तत्कालेन स्य होमस्य मंत्रविशेषो भि
 हिनः ॥ स्मृतावपि ॥ संध्यामुपास्य विधिवत्प्रातर्होमं समाचरेदिति होमांगत्वेन प्रातः काल आश्रितः । संगवस्तु
 कात्यायनेन व्यवहृतः ॥ संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक्केदावर्चनाद्रवेः सापौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्का लविधौ
 तिथिरिति ॥ बौधायनेन मध्याह्नौ व्यवहृतः । मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रतेति थिरिति ॥ अमावास्या

का. मा. ४६ यापराण्डेपिंडपितृयज्ञेनचरंतिइतिश्रुत्याअपराण्डोव्यवहृतः॥सायान्हव्यवहारस्तुपूर्वमेवसंमुखीना
मेतिवचनेनोदाहृतः॥त्रैधाविभागस्तुसवनत्रयउपयुज्यते॥यथोक्तेषुपंचमुकालेषुयानिविहितानिकर्माणि
तानिदैवपित्र्यरूपेणराशिद्वयंकृत्वातयोःगोणकालाभ्यनुज्ञानायद्वैधाविभागोदर्शितः॥चतुर्धाविभागस्तु
प्रकरणबलात्गोभिरुत्प्लुक्तकर्मविशेषेद्रष्टव्यः।पंचदशधाविभागोमुहूर्तविशेषोपजीवनेनविधिनिषे
धोज्योतिःशास्त्रेद्रष्टव्यौ॥एवंचसतिप्रकृतेपंचस्वहोभागेषुपंचमंसायान्हभागंव्याप्यततःपूर्वंचतुर्थमप
राण्डभागंयाप्रतिपत्तंस्मृशति॥तादृशीपूर्वविद्वोपवासेपूज्या॥अत्रतिथीनांवेधःपैठीनसिनादर्शितः॥पक्ष
द्वयेपिनिधयस्तिथिंपूर्वांतथोत्तरां॥त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यंतिसामान्योयंविधिःस्मृतइति॥पूर्वेद्युरुदयानंतरम
मावास्यात्रिमुहूर्तांचेत्साप्रतिपदंविध्यति॥परेद्युरस्तमयात्पाकृद्धीयात्रिमुहूर्तांचेत्सापिपूर्वांप्रतिप
दंविध्यति॥एवमुभयतोविद्वयोर्दिनद्वयवर्तिन्योःप्रतिपदोर्मध्येकिंपूर्वाग्राह्याउत्तरेतिविचार्यते॥तत्रपू
र्वाग्राह्यत्वंपैठीनसिस्कंदव्यासाआहुः॥तद्वचनानिपूर्वमुदाहृतानि॥निगमेप्येवमेवोक्तं॥युग्मा

राम
४६

त्रिगुणभूतानां षण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः ॥ रुद्रैर्गहादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥ प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्गु
 र्गममहाफलं ॥ एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति ॥ युग्मं द्वितीया ॥ अग्निस्तृतीया ॥ युगं चतुर्थी ॥ भू
 तं पंचमी ॥ षट्षष्ठी ॥ मुनिः सप्तमी ॥ वसुरष्टमी ॥ रंध्रं नवमी ॥ रुद्र एकादशी ॥ अत्र युग्मा ग्न्यादिसप्तयुग्मेषु
 र्वतिथिरुत्तरविज्ञायात्या उत्तरा तु पूर्वा विद्येत्युक्तं भवति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या च
 तुर्थिका ॥ उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वणसंयुता इति ॥ अन्यत्रापि ॥ षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षेत्रयो
 दशी ॥ एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वणसंयुता इति ॥ शिवशंकरगीतायां ॥ एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया-
 च चतुर्थिका ॥ चतुर्दश्यप्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विता इति ॥ एतेषु सर्वेषु वचनेषु प्रतिपदः पूर्वविज्ञायाः
 पूज्यत्वं प्रतीयते ॥ एते स्यैव पक्षस्यानुग्राहक उत्तरविधायानिषेधो बृहद्दक्षिणैः स्मर्यते ॥ द्वितीया पंचमी वे
 धादशमी चत्रयोदशी ॥ चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरेतिथी इति ॥ द्वितीयादयः स्ववेधे पूर्वा मु
 न्तरां च तिथिं हन्युरित्यभिधानादुत्तरा प्रतिपदुपवासे निषिद्धा भवति ॥ आपस्तंबस्तूत्तरविज्ञायाः प्रति

का. मा. पदः पूज्यत्वमाह ॥ प्रतिपत्सहितीयास्याहितीयाप्रतिपद्युतेति ॥ भविष्योत्तरेष्वयमेवपाठः ॥ अत्रेदं चिंत्यते ।
 ४७ किमुत्तरविद्धापूज्यत्ववचनेन प्रतिपन्मात्रं विषयीक्रियते किं वा प्रतिपद्दिशेषः ॥ यदा प्रतिपद्दिशेषः तदापि
 किमशुक्लपक्षगतत्वं ॥ किं वानुषौष्यत्वं ॥ पूर्वदिने अन्नापराणिहकत्वं वा ॥ तत्रैवासायान्दिहकत्वं वा ॥ तत्रैवाप
 राहसायान्दोभयां व्यासित्वं वा ॥ बलिदिनेतरत्वं वा ॥ शुक्लपक्षादिनिखिलप्रतियोगिराहित्यं वा ॥ ननु सर्वत्र
 संशयः कोटिद्वयमवलंबते ॥ कोटिद्वयावलंबी विमर्शः संशय इति हि तार्किकडिंडिमः ॥ अतो बहुपक्षोप
 न्यासो न युक्तः ॥ मैवं ॥ प्राणाधिकारणवदुपपत्तेः ॥ अस्त्युत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायप्रथमपादावसाने ॥
 प्राणशब्दं विषयीकृत्य प्रवृत्तमधिकरणं ॥ तस्य च संग्रहकावेतौ श्लोकौ भवतः ॥ प्राणोस्मीत्यत्र वाचिं द्विजी
 वब्रह्मसंशयः ॥ चतुर्णालिंगसद्भावात्पूर्वपक्षस्त्वहैच्छिकः ॥ ब्रह्मणो नेकलिंगानितानि सिद्धान्यनन्यथा
 ॥ अन्येषामन्यथासिद्धैर्व्युत्पाद्यं ब्रह्म नेतर इति ॥ अयमर्थः ॥ कौषीतकि ब्राह्मणे प्रतर्द्दनायोपसन्नायें द्रष्टव्यं
 पदिदेश ॥ प्राणोस्मि प्रज्ञात्मानं मामाधुरमृतमित्युपास्वेति तत्र संशयः ॥ किंप्राणशब्देन उद्धासनिश्चासका

राम
 ४७

रीवायुर्विवक्षितः॥ उतेंद्रशब्दाद्यभिधेयः सहस्राक्षत्वाद्याकारवान्देवताविशेषः॥ आहोस्वित्कार्यकारणा
 ध्यसो जीवः॥ अथवापरब्रह्मेति संतिचात्रप्रकरणोपहसचतुष्टयगमकानिचतुर्विधानिलिङ्गानि॥ इदंशरी
 रंप्रतिगृह्योत्थापयतीति प्राणवायोर्लिङ्गं॥ अस्मीत्यहंकारवादो वक्तुरिंद्राख्यदेवताविशेषस्य लिङ्गं॥ न वा
 चंविजिज्ञासीनवक्ता संविद्यादित्यादिनाश्रुतं वक्तृत्वादिकं जीवलिङ्गं॥ आनंदो जरोमृत इत्यादिकं ब्रह्मलिङ्गं
 ॥ चतुर्णालिङ्गानां समबलत्वादिद्वयायत्किंचित्स्वीकर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः॥ आनंदत्वाजरत्वादीनां ब्रह्मलिङ्गा
 नामनेकत्वान्नेषांचवाख्यादौ कथंचिदपि योजयितुमशक्यत्वात्॥ शरीरोत्थापनादीनां वाख्यादिलिङ्गानांतदु
 पाधुपहिते ब्रह्मणि सुसंपादत्वाद्ब्रह्मैवात्र प्राणशब्देन विवक्षितमिति राह्यंत इति॥ पूर्वमीमांसायामपि पञ्चा
 ध्यायस्य सप्तमे पादे सहस्रसंबत्सराधिकरणस्य संशये पक्षाः अष्टावुपन्यस्ताः॥ किमस्मिन्सत्रे दीर्घांशुषां
 गंधर्वादीनामधिकारः॥ उतरसायनेन सिद्धानां मनुष्याणां॥ अथपितृपुत्रपौत्रादिपरंपरारूपस्य कुलस्या
 होस्विदस्मादेवशास्त्रादत्र प्रवृत्तस्य सहस्रसंबत्सरमायुर्भविष्यति॥ किंवा सार्द्धद्विशतानां पुरुषाणामत्रा

का.मा. धिकारः॥ अत्र संवत्सरोक्तिर्मासपरावाद्वादशरात्रिपरावादिनपरावेति॥ एवं च सति संशयस्यैककोटित्वं
 ४८ तार्किकैर्व्यावर्त्यते न तु बहुकोटिकत्वं॥ नन्वेवमपि यथोक्तानां पक्षाणां श्रणाधिकरणन्यायेन गमकानि लिं
 गानि वक्तव्यानीति चेत् तान्युदाहरामः॥ द्वितीयाप्रतिपद्युतेत्युक्ते सामान्यतः प्रतिपन्मात्रं प्रतीयते॥ युग्मा
 मिवाक्ये प्रतिपद्यमावात्येति पूर्वदिनपूज्यत्वस्य शुक्लपक्षविषयत्वादितरस्य कृष्णपक्षविषयत्वं॥ नचा
 त्रामावास्याशब्दः पूर्णिमाया अप्युपलक्षणमिति शङ्कनीयं॥ चतुर्दश्या च पूर्णिमेति पूर्णिमायाः पूर्वदिने न
 सह युग्मत्वाभिधानात्॥ उदाहृतस्मृत्यन्तरेण उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ताः इत्यमावास्यायुक्ता
 याः प्रतिपद उपोष्यत्वाभिधानात् द्वितीयायुक्तायाः उपवासव्यतिरिक्तव्रतादिविषयत्वं॥ उपोष्यशब्दे
 न व्रतादीनामुपलक्षणमिति चेत् न पूर्वाणहो वैदेवानामिति श्रुत्या व्रतादौ पूर्वाणहस्यविहितत्वेनोत्तरदिन
 स्वीकारे कर्मकालव्याप्तिरभावात्॥ यस्मिन्काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनीति स्थिरिति हि कर्मकालव्याप्तिः स्मर्यते
 नचोपवासेपि समानमेतदिति वाच्यम्॥ उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन संबन्धतिथौ संपूर्णकर्मकालव्याप्त्यसं

राम
 ४८

भवात्॥ व्याप्तिबाहुल्यं तु पूर्वविज्ञाया मेव भवति॥ अहोपरभागे कृत्वा यां रात्रौ च तद्वाप्तेः॥ उदये तूपवास
 स्येति स्मृत्या परेद्यु रूपवासः प्राप्नोतीति चेत् न तस्याः सामान्यशास्त्रत्वेन प्रतिपदुपवासाभिधायिनो वि
 शेषशास्त्रादुर्बलत्वात्॥ पैठीनसिस्कंदव्याप्तैः पूर्वनिश्चायपराणह व्यापितया सायान्ह व्यापितयो भय॥
 व्यापितया च पूज्यत्वाभिधाने सति तासां भवति स्मृणां व्याप्तीनामभावे उत्तरति थौ पक्षत्रयं संपद्यते॥ ननु पू
 र्वनिश्चायपराणह व्याप्तौ सत्यां तत्रांतरीयकतया सायान्ह व्याप्तौ रवश्यं भावित्वेन पृथक्कदभिधानं निरर्थकमि
 ति चेत्॥ किमिदं केवलसायान्ह्याभिधायिवाक्ये चोदयसि॥ किंबौभयाभिधायिवाक्ये नाद्यः॥ यदादिनैवापरा
 णह व्याप्तिं सायान्हमात्रं व्याप्यते॥ तदापि पूर्वविज्ञायाः पूज्यताया वक्तव्यत्वात्॥ द्वितीये वैश्वानरेष्टिन्या
 येनावशुत्यानुवादे भविष्यति॥ सचन्याय उद्दिष्टादिपादे व्यवस्थितः काव्यकांडे श्रूयते॥ वैश्वानरे ह्यदश
 कपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टा कपालो भवति गायत्र्यै नैव ब्रह्मवर्चसेन पुनाति॥ यन्मवकपालं स्त्रिवृत्तै वा
 स्मिंस्तेजो दधाति॥ यद्दशकपालो विराजै वास्मिन्ननाद्यं दधाति॥ यदेकादशकपालं स्त्रिष्टुभै वास्मिन्निद्विगं

का. मा. ४९ दधातीति॥ अत्र द्वादशकपालेष्टौ ब्रह्मवर्चसादिफलविशेषायाष्टकपालादिगुणविधिरिति पूर्वः पक्षः। उत्पत्ति
 शिष्टद्वादशकपालेनावरोधे सत्पुत्तन्निशिष्टानामष्टकपालादीनामत्रावकाशाभावादुपक्रमोपसंहारांतरगत
 त्वेन तेषां विध्यंतराभावाच्चावपवैरष्टकपालादिभिर्नोत्तरीयकसिद्धैरवयविनोद्वादशकपालस्यस्तुतिरिति
 सिद्धांतः। एवमत्रापि यदा सायान्हव्यापिन्यपि गृह्यते तदा पराण्हव्यापिन्या ग्रहणं किमु वक्तव्यमिति नांत
 रीयकसिद्ध्या सायान्हव्याप्त्या अपराण्हव्याप्तिः प्रशस्यते॥ स्कंदपुराणे बलिदिनाभिधानायाः शुक्लप्रतिप
 दः पूर्वविद्धत्वाभिधानादितरा सर्वा प्रतिपदुत्तरेत्येष पक्षः प्रतीयते॥ शुक्लपक्षोपवासापराण्हसायान्हव
 लिदिनानां पंचानां समूहस्य पूर्वतिथिप्रयोजकत्वे सत्यंतिमः पक्ष उदैति। एवं बहुविधसंशये सति निर्णयं
 ब्रूमः॥ यद्यपि द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यत्र न कोपि विशेषः पठ्यते तथाप्यशेषप्रतिपत्त्वीकारे युग्माग्न्यादीनि ब
 हूनि वाक्यानि बाध्येरन्॥ न चोत्तिमः पक्षो युक्तिसहः॥ तदा हि पूर्वविद्धायाः प्रयोजकमेवं वक्तव्यं॥ शुक्ल
 पक्षसायान्हपराण्हव्यापिनि बलिदिने उपवासः सपूर्वविद्धाया विषय इति॥ तच्च वक्तुं न शक्यते॥ बलिदिन

राम
४९

त्वंनिमित्तीकृत्य उपवासस्याविधेयत्वात् ॥ पूजोत्सवादिकमेवहितत्रविहितं ॥ अतः समूहस्य प्रयोजकत्वा
 भावेषु कूपक्षादिपंचस्वन्यतमस्य प्रयोजकत्वमभ्युपेयं ॥ तत्र किमिच्छया विकल्पः ॥ आहोस्मिद्वेकं प्रति नि
 यतमिति विचारे विकल्पस्तावन्नयुज्यते ॥ अष्टदोषग्रस्तत्वात् ॥ तथा हि ॥ यदा बल्युत्सवस्य प्रयोजकत्वं स्वी
 क्रियते तदोषवासवाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यजेत ॥ अप्राप्तं चाप्रामाण्यं स्वीक्रियेत ॥ पुनरपि यदा कदा
 चिदुपवासप्रयोजकत्वस्वीकारे कल्पितमप्रामाण्यमपहूयेतानिराकृतं च प्रामाण्यमुज्जीव्येत ॥ तदेवमुप
 वासवाक्ये च त्वारोदोषाः अनेनैव न्यायेन बल्युत्सववाक्येऽपि यथोक्ताश्च त्वारोदोषा उत्प्रेक्षणीयाः ॥ नचैवं ब्रीहियवादा
 वपिविकल्पेन स्यादिति वाच्यं ॥ अगत्या नत्र तदाश्रयणात् ॥ तदाहुर्भट्टाचार्याः ॥ एवमेषोष्टदोषोऽपि ब्रीहियववाक्य
 योः विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्यानविद्यत इति ॥ प्रकृते तु गत्यंतरं संभवान्न विकल्पः ॥ अतो विकल्पा संभवादेकस्यैव प्रति
 नियतस्य स्वीकर्तव्यत्वे सति शुक्लपक्षस्यैव स्वीकरणं युक्ततरं मन्यामहे ॥ तथा सति बहूनुग्रहसिद्धेर्युग्मादिवाक्ये बलि
 दिनवाक्यमुपवासवाक्यं चेत्येतान्यनुगृह्यन्ते ॥ नह्येतानि कृष्णपक्षविषयतया कथंचिदपि योजयितुं शक्यं

का. मा.
५०

ते॥ तदनुसारेण द्वितीयायुतत्वं कृष्णपक्षविषयत्वेन संकोचनीयं॥ तस्य सामान्यवचनत्वात्॥ इत्थं शुक्लकृष्ण
प्रतिपदोः क्रमेण पूर्वोत्तरविद्वत्तया व्यवस्थितौ सत्यां योयं द्वितीयायुक्तोपवासनिषेधः असौ शुक्लपक्षविषय
तया योजनीयः॥ यद्यप्यापराण्डिकवचनं शुक्लकृष्णपक्षद्वयसाधारणं प्रतिभासते तथापि शुक्लपक्षविषयत्व
मेव तस्य न्याय्यं॥ सांमुख्यमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्॥ कृष्णपक्षे द्वितीयायुतायाः प्रतिपदो विमुखत्वात्॥ नन्वेवं
सतियदा शुक्लपक्षे सायान्हमात्रं व्याप्नोति तत्परापहंतदानीमुत्तरतिथिः प्रसज्यतेति चेत्॥ भैवं॥ संमुखीनाम
सायान्हव्यापिनीतिवचनेन तादृशे विषये पूर्वतिथेर्विधानात्॥ एवमपीषन्त्यूनसायान्हव्यासौ शुक्लपक्षेऽपि परे
द्युरेव प्रसज्येतेति चेत्॥ प्रसज्यतां नाम पूर्वतिथि युग्मवाक्यविषयत्वाभावात्॥ यदा प्रातरमावास्या त्रिमुहूर्ता
ततो धिकावासापंच प्रतिपन्निमुहूर्ता ततो धिकावा भवति। तादृश्या एवो भयतस्त्रिमुहूर्तवेधोपेतायास्ति
येस्तद्विषयत्वात्॥ नच त्रिमुहूर्तवेधः सर्वसाधारणो न प्रतिपद्विषय इति शंकोनीयं॥ विशेषवचनाभावे सामा
न्यस्य स्वीकर्तव्यत्वात्॥ द्वितीयायुक्तोपवासनिषेधस्तु पूर्वद्युः प्रतिपदस्त्रिमुहूर्तवेधे सति द्रष्टव्यः॥ सायान्ह

रात्र
५०

व्याप्तिवचनेन त्रिमुहूर्तवेधोभिधीयते ॥ आपराण्डिकवचनेन तोधिकवेधः ॥ तत्रोभयत्रशुक्लप्रतिपत्पूर्ववोषो
 ष्या ॥ यदाकृष्णप्रतिपत्परेद्युरुदयादूर्ध्वत्रिमुहूर्तांततोधिकावास्यात् ॥ तदासैवोषोष्या ॥ अन्यथापूर्वशुरिति
 निर्णयः ॥ व्याप्तवचने पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि ये दैवपित्र्ये विहिते तयोर्दैवशब्देन प्रतिपन्निमित्त उपवासो
 बल्युत्सवश्चेत्युभयं विवक्षितम् ॥ वचनांतराभ्यां तयोः शृंगग्राहिकया विधानात् ॥ एकादशी तथा षष्ठी अमा
 वास्या चतुर्थिका ॥ उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ताः ॥ श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ॥ पूर्व
 विद्धातु कर्तव्यं शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥ नन्वाश्वयुजमासे यो यं नवरात्रौ तस्य वः ॥ तदुपक्रमस्यापि पूर्वविद्धा
 यां क्रियमाणत्वात् सोप्यत्र विवक्षणीय इति चेत् ॥ नातस्य नक्तत्रतत्वादेकभक्तनक्तप्रतिपदीष्टीनां दैवत्वेऽपि पृ
 थङ्निर्णयस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ न च ब्रह्मादीन्यपि च दैवान्यत्र विवक्ष्यतामिति शङ्कनीयम् ॥ ते पूजयतिथि प्रा
 शस्त्यस्य बहुभिर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ पितृशब्देनात्र मृताहश्राद्धं विवक्षितं ॥ आपराण्डिकीति तस्मिन्वचने भि
 धानात् ॥ आपराण्डिकत्वे च मृताहश्राद्धप्रयोजकमिति वक्ष्यते ॥ एवं तर्हि तिथ्यंतरमृताहश्राद्धवदत्रापि प्राप्त

का. मा.
५१

त्वात्॥ पित्र्यं वामनुरग्रहीदिति विशेषविधानमनर्थकमिति चेत् न तदपवादार्थत्वात्॥ यदा पूर्वद्युरल्पो परा
णहस्पर्शः परेद्युर्भूयान्॥ तदा तिथ्यंतरेषु परेद्युरेव मृताह आहं॥ प्रतिपदि तु तदपवादेन पूर्वद्युरेव विधीयते॥ न
चात्र पित्र्यशब्दस्यैकोद्दिष्टविषयत्वं युक्तं॥ एकोद्दिष्टादीनां मध्याह्नादिकालेषु विहितत्वेन कर्मकालव्यापिन्यास्ति
थेस्तत्र ग्रहीतव्यत्वात्॥ ते च कालाहारी तेन दर्शिताः॥ आमश्चाहं तु पूर्वाण्हे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः॥ पार्वणं चाप
राण्हे तु प्रातर्द्विनिमित्तकमिति॥ मनुरपि॥ पूर्वाण्हे दैविकं आह मपराण्हे तु पार्वणं॥ एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने श
तर्द्विनिमित्तकमिति॥ दैविकं विश्वामित्र आह॥ देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते॥ तन्नित्यश्चाह वत्कुर्या
द्वा दश्यादिषु यत्नतः॥ तस्मान्नैकोद्दिष्टादिकमत्र विवक्षितम्॥ किंतु मृताह आहं॥ अन्यद्वा किंचित्पार्वणं आ
हं॥ अत्र पूर्वविज्ञायां शुक्लप्रतिपदि दैवशब्देन विवक्षितो य उपवासस्तमुदाहरामः॥ भविष्योत्तरपुराणे॥ बृह
नपाभिधेव्रते कार्तिकमासांतदर्शपायसभोजनादिनियमं विधायेदपठ्यते॥ ततो मार्गशिरे आसि प्रतिपद्यप
रेहनि॥ पृष्ठागुरुंचोपवसेन्महादेवं स्मरन्मुहुरिति॥ ननु पूर्वविज्ञायां शुक्लप्रतिपदियो यमुपवासो विहितस्त

राम
५१

स्य संकल्पः किं प्रातः कार्यः किं वा प्रतिपत्कालेनाद्यः ॥ अमा वास्यावेलायां प्रतिपदुपवाससंकल्पायोगा
 त् ॥ अतएव बौधायनः ॥ यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ॥ तिथिर्याभिगता सा तु कार्या नोपक्र-
 मो जिज्ञेतेति ॥ स्कंदपुराणे ॥ यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ॥ विद्यमानो भवेदंगं नो जिज्ञेतोपक्रमे
 णत्विति ॥ न द्वितीयः ॥ प्रातः कालस्यैव संकल्पागत्वात् ॥ तथा च स्मर्यते ॥ प्रातः संकल्पयेद्दिहान् उपवासव्र-
 तादिकमिति ॥ तथा प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्यान्नक्तव्रतादिकं ॥ नापराणहेन मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ स्मृता-
 विति ॥ अत्रोच्यते ॥ यथोक्तवचनबलात् प्रातरेव संकल्पः कार्यः ॥ तदानीं ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावे
 पि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्वात् ॥ अतएव देवलः ॥ यांतिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ॥ तिथिः
 सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्विति ॥ अत्र दानाध्ययनयोरुपवासादि निरिवलदेवोपलक्ष-
 णार्थत्वविवक्षया कर्मस्विति बहुवचनं निर्दिष्टम् ॥ अत्रास्तमयात्पूर्वं मुहूर्तत्रयव्यापिनीतिथिं स-
 मनुप्राप्येति व्याख्येयम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ न तु ततोऽप्यव्याप्तिर्विवक्षिता ॥ त

का. मा. श्यासतिपूर्वोक्तवेधाभावेनोत्तरतिथेरदग्राह्यत्वप्रसंगान्नथात्रिमुहूर्तव्याप्तिः स्कंदपुराणेदर्शिता॥ यां
 ५२ तिथिंसमनुप्राप्ययात्यस्तं पद्मिनीप्रियः॥ सातिथिस्तद्विनेप्रोक्तात्रिमुहूर्तान्नयाभवेदिति॥ शिवरहस्य
 सौरपुराणयोरपि॥ यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत्स्यात्रिमुहूर्तिका॥ धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णानां विदुर्बुधा इ
 ति॥ बृहद्ब्रह्मसिद्धोपि॥ यस्यां तिथावस्तमियात्तूर्यस्तत्रिमुहूर्तकैः॥ यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमे
 तिथिमिति॥ ननु सायंतनत्रिमुहूर्तशुक्लप्रतिपदुपेतायां तिथौ प्रातरैव संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कार्य इति
 ॥ युग्मादिवाक्यमाश्रित्य निर्णीतेनेतिथिष्वयं तथास्त॥ साम्यवृद्धोक्तखर्वदर्पवाक्यात् परेद्युरूपवासः प्रा
 जोतीति चेत्॥ मैवम्॥ खर्वादिवाक्यस्यैकोद्दिष्टादिविषयत्वात्॥ तथा च व्यासः॥ द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्य
 तानियमादिषु॥ एकोद्दिष्टादिवृथादौ ह्रासवृत्त्यादिचोदनेति॥ नियमादिष्वित्यादिशब्देनपिच्यकर्मव्यतिरि
 क्तव्रतोपवासादिसकलकर्मणो ग्रहणं॥ एकोद्दिष्टादित्यादिशब्देनविवाहादिसंगलांगभूतश्राद्धव्यतिरिक्त
 पार्वणश्राद्धस्य॥ वृद्धादावित्यादिशब्देनमांगलिकश्राद्धस्य ह्रासवृत्त्यादौत्यादिशब्देनखर्वग्रहणं॥ नदेवं

राम

५२

पूर्वैकः शुक्लप्रतिपदुपवासं कृत्वा परेद्युः पारणं कुर्यात् ॥ तत्रेदं चिंत्यते ॥ किं प्रातः पारणं ॥ किं वा तिथ्यंत इति ॥ ना
 द्यः ॥ सुमेनुवचनविरोधात् ॥ तिथिनक्षत्रनियमेतिथिभांते च पारणं ॥ अतोन्यथा पारणे तु ब्रतभंगमवाप्नुयादि
 ति ॥ न द्वितीयः ॥ देवलवचनविरोधात् ॥ उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाणहे पारणं भवेत् ॥ अन्यथा तु फलस्याहं धर्ममेवो
 पसर्पतीति ॥ धर्मो यमः ॥ नायं दोषः ॥ पूर्वाणहवाक्यस्य सामान्यरूपत्वेन परविद्धोपवासविषयतया संकोच
 नीयत्वात् ॥ एतदेवाभिप्रेत्य निगमः श्रूयते ॥ पूर्वविद्धा सुतिथिषु भेषु च श्रवणं विना ॥ उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तत्र
 दंते च पारणमिति ॥ भेषु नक्षत्रेषु ॥ स्कंदपुराणेपि तिथीनामेव सर्वासां उपवासव्रतादिषु ॥ तिथ्यंते पारणं कु
 र्यात् विनाशिवचनमुद्देशीमिति ॥ अत्रोपवासव्रतादिष्वित्यादिशब्देनैकभक्तनक्तायाचितानि गृह्यते ॥ यांतिथि
 मुद्दिश्यैतानि पूर्वद्युर्विहितानि परेद्युस्ततिथिभागे तीते पश्चाद्भोजनकार्यम् ॥ अन्यथा पूर्वदिनानुष्ठितैकभक्ता
 दिव्रतानां वैकल्प्यस्यादित्यभिप्रायः ॥ अस्य च तिथिभांत पारणस्यापवादः कश्चित् स्मर्यते ॥ तिथ्यंते चैव भांते च
 पारणं यत्र चोद्यते ॥ यामत्रयोर्ध्ववर्तिन्यां प्रातरे बहिः पारणमिति ॥ यथोक्तोपवासवद्भृत्युत्सवोपि पूर्वविद्धाया

का-मा. मेवकर्त्तव्यः ॥ सचोत्सवो ब्रह्मपुराणे वामनपुराणे भविष्योत्तरपुराणे च प्रपञ्चितः ॥ अत्र प्रातःकाले द्यूतादिकं
 ५३ ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ॥ तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र यानवैरिति ॥ यद्यपि प्रातरमावास्यावर्त्तते न तु प्रतिपत्तया
 पि पूर्वोक्तसंकल्पन्यायेन प्रतिपदः सा कल्प्याश्रित्य द्यूतादिकं प्रातरेव कार्यम् ॥ ननु यावेतावुपवासबल्यो त्स
 वो पूर्वविद्धायां प्रतिपदिविहितौ तयोः केनापि निमित्ते न ते शानुष्ठाना संभवे सति किमुत्तरविद्धागौणकालत्वेन
 ग्राह्या किं वा मुख्यकालाति क्रमात्तयोः परित्याग एव ॥ अत्र केचिदाहुः ॥ परित्यागरवयुक्तः ॥ मुख्यकाल
 मन्तरेणाप्यनुष्ठाने द्वितीया तृतीयादिष्वपि तदनुष्ठानप्रसंगात् ॥ अथोच्यते ॥ यथात्रैवर्णिकोपनयनस्य गर्भा
 ष्टमादि मुख्यकाला संभवे सत्या षोडशादिकाला गौणकालत्वेन स्वीकृताः ॥ एवमत्रापीति ॥ तन्न ॥ वैषम्यात्
 त्रगौणकालो वाचनिकः ॥ आषोडशात्तु ह्यविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ॥ ब्रह्मसूत्रविंशंकाल उपनायनिकः
 पर इति ॥ नत्वेवमत्रोत्तरप्रतिपदो गौणत्वेन स्वीकारे किञ्चिद्वचनमस्ति ॥ अन्तरेणापि वचनं युक्तिमात्रेण तत्क
 ल्पनायां षोडशादिवर्षेभ्य ऊर्ध्वमपि सन्निकर्षविप्रकर्षतारतम्येन गौणतरगौणतमावुपनयनकालौ प्रसज्ये

राम

५३

यातां॥नचतौयुक्तौ॥अत ऊर्ध्वं पतंत्येते गथा कालमसंस्कृता इति। पातित्यस्मरणात्॥ किंच पूर्वोत्तरविद्धयो
 रुभयोरपि स्वीकारे पूज्यत्वविचारो निरर्थकः स्यात्॥ तस्मात्परित्याग एवेति तत्र ब्रूमः॥ संत्येवात्रोपनयनब
 हुत्तरतिथेः प्रापकाणि बहूनि वचनानि॥ प्रतिपत्सहितीयास्यादित्येकं वचनम्॥ नन्वेतद्यथोक्तविषयव्यति
 रिक्तविषये मुख्यकालत्वं विधाति न तु यथोक्तविषये गौणकालत्वमिति चेत्॥ अत्र वक्तव्यं किमत्र विष
 यांतरे मुख्यत्वं वाचनिकं॥ किंवा यथोक्तविषयस्य कालेभिहिते सति अर्थादितरविषयत्वं तस्य वचनस्य प
 रिशिष्यत इति॥ नाद्यः॥ तस्मिन् वचने विषयांतरस्य शब्दतोऽप्रतीतेः॥ द्वितीये तु सामान्यवचनस्य विशेष
 व्यतिरिक्तसंभावितकृत्स्नविषयत्वं परिशेषणीयं॥ तथा सति कृष्णप्रतिपद्विषयत्वमुपवासव्यतिरिक्तहा
 नव्रतादिविषयत्वं च संभावितत्वाद्यथा परिशिष्यते तथोपवासेऽपि गौणकालविषयत्वं कुतो न परिशिष्यते॥ द्वि
 तीयायुतोपवासनिषेधादिति चेत्॥ तस्य निषेधस्य पूर्वविज्ञोपवासप्रशंसायां तात्पर्योत्॥ अपशवो वा
 अन्ये गोश्चेभ्यः पशवो गोअश्वा इत्यत्र गोश्च प्रशंसार्थमजादीनां पशुत्वं निषिध्यते॥ न तु सर्वथा तन्निषे

का. मा. धः प्रत्यक्षविरोधात् ॥ शास्त्रांतरविरोधाच्च ॥ एवमत्राप्युत्तरविल्लायां प्रतिपदिसर्वथाप्रतिपदुपवासनिषे
 ५४ धोव्याहन्येत ॥ तथाचोदितानुदितहोमयोरन्योन्यनिर्देतरप्रशंसायै न तु सर्वथा हेयत्वार्था ॥ नोचेदुभाव
 पिहोमौपरित्यज्येतायां ॥ यदितत्रशारवाभेदेन व्यवस्था ॥ तर्ह्यत्रापि मुख्यगौणभेदेन व्यवस्था स्तु ॥ नचै
 तावतातिथेः पूज्यत्वविचारे निरर्थको भवति ॥ प्रशस्ततिथिस्वीकाराय तदुपयोगात् ॥ यानि चान्यानि सामा
 न्यवचनानि उदयेतूपवासस्य पूर्वाणिह कास्तुतिथयोदैवे कार्ये फलप्रदा इत्यादीनि तानि सर्वाणि यथा कृ
 ष्णप्रतिपदमुपो हूलयन्ति तथा गौणप्रतिपदं कुतोनोपो हूलयेयुः ॥ नचैवं सति द्वितीयात् तीयादिष्वपि प्र
 संगः ॥ गौणप्रतिपत्त्वस्य तत्राभावात् ॥ गौणप्रतिपद्येतावतातिनिर्वधेन कस्तवलाभ इति चेत् ॥ नत्रहे
 चेण वातवकोलाभ इति वक्तव्यं ॥ शिष्टाचार इति चेत् ॥ विपर्ययस्वतं पश्यामः ॥ तथा हि यदा यथोक्तरीत्या
 कस्याश्चिन्तिथेर्द्वैविध्यं भवति ॥ तदानीं संप्रतिपन्नशिष्टेषु केचन शिष्टाः पूर्वे त्रानुष्ठंति ॥ अन्ये च परत्र ॥ राम.
 नच तत्राविगीतः शिष्टाचारः प्रमाणं नेतर इति वाच्यं ॥ उभयेषां शिष्टानामविगीतत्वकथनाय संप्रतिपत्ते ५४

तिविशेषितत्वात् ॥ एवं तर्हि मुख्यत्वमप्यन्यतमस्य निश्चेतुमशक्यमिति चेत् ॥ यस्मिन्दे शेषस्मिन्का
 लेषेषु शिष्टेषु न रागद्वेषस्य स्वस्य प्राप्नोति शयस्य बुद्धिः ॥ तदा तादृशाचारस्य मुख्यत्वात् ॥ तदेतदेवा
 भिप्रेत्य गुरोः शिष्यानुशासने तैतिरीयाः समामनन्ति । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सावाचनविचिकित्सावा
 स्यात् ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः समदर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षाः धर्मकामाः स्युर्यथा ते तत्र वर्तन्ते न तथा त्वं
 तत्र वर्तन्ते इति ॥ युक्तिकुशलैर्युक्ताः शास्त्रतत्पराः ॥ आयुक्तास्तदर्थानुष्ठाननिरताः ॥ ॐ लूक्षाः क्रोधा
 दिवर्जिताः ॥ धर्मकामा जीवन्मुक्तवत्कर्मण्यौदासीन्यमकुर्वाणाः ॥ उक्तरीत्या कस्यचिच्छिष्टाचारविशे
 षस्य मुख्यत्वे सत्यपरो गौणो भविष्यति न तु सर्वथैवानाचारः ॥ एवं च सत्यकामेव तैतिरीयशारवामधी
 त्यबोधाय नापस्तंबमतभेदेन परस्परविलक्षणं आचरतामुभयविधानां मनुष्याणां स्वस्वपूर्वपुरुषपा
 रंपर्यक्रमाया तस्यैवाचारो मुख्यः ॥ कदाचित्तदसंभवे मानांतरेणाप्यनुष्ठानमेव श्रेयो न तु सर्वथा तल्लो
 पोयुक्तः ॥ किंबहुना मुख्यायाः पूर्वविद्धायाः प्रतिपदो संभवेशेषि परित्यागाद्वरमुत्तरविद्धायाः परिश्र

का. मा. हणमित्यवगंतव्यं ॥ तदेवंशुक्लप्रतिपदुपवासबल्युत्सवयोः पूर्वविद्धा मुख्येति व्यवस्थितम् ॥ ॥ अथैक
 ५५ भक्तनिर्णयः ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे वैश्वानरव्रते पठ्यते ॥ ॥ प्रतिपद्येकभक्ताशीसमाप्ते कपिलाप्रदृष्टि ॥ त
 त्रादावेकभक्तत्रिविधं ॥ स्वतंत्रमन्यांगमुपवासप्रतिनिधिरूपं चेति ॥ तेष्विदानीमुदाहृतं स्वतंत्रं ॥ तत्रैदं चिंत्य
 तै ॥ किमुपवासवनिश्चिरस्मिन्ग्रहीतव्या उत प्रकारांतरेणेति ॥ उपवासवदिति तावत्प्राप्तं ॥ दैवपित्र्यं तथा का
 र्यमिति वचनेन उपवासैकभक्तादिकृत्स्नदैवस्य विवक्षितत्वात् ॥ न च कर्मकालव्याप्त्यनिर्णय इति शं कनी
 यम् ॥ तत्कालस्याद्याप्यनिर्णीतत्वात् ॥ कथंचित्निर्णयेपि कर्मकालव्यापिवचनस्य पित्र्यविषयत्वेनाप्युप
 पत्तेः ॥ तस्मादुपवासवत्तन्निर्णय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ कर्मकालव्याप्तिरेवात्र निर्णयहेतुः ॥ कर्मकालस्तत्कर्म
 स्वरूपं चेत्पुनर्यस्कंदपुराणे दर्शितं ॥ दिनार्द्धसमये तीर्ते भुज्यते नियमेन यत् ॥ एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्त
 त्स्याद्वैवहि ॥ देवलोपि ॥ दिनार्द्धसमये तीर्ते भुज्यते नियमेन यत् ॥ एकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण
 त्विति ॥ अत्रचदिनार्द्धस्योपरि सार्द्धमुहूर्तपरिमितः कालः पंचधा विभागे मध्याह्नस्यापरभाग एकभक्तस्य

राम

५५

मुख्यकालः॥दिनार्द्धेतीतेसतिसमनंतरभावित्वात्॥अस्तमयात्राचीनौवशिष्टौगौणकालौदिवेत्यभ्यनुज्ञा
 नात्॥एवंस्थितेसतिमुख्यकालव्यापिनीतिथिर्ग्रहीतव्या॥अतएवपञ्चपुराणंमध्याह्नव्यापिनीग्राह्याएकभ
 क्तेसदातिथिरिति॥बौधायनोपि॥उदयेतूपवासस्यनक्तस्यास्तमयेतिथिः॥मध्याह्नव्यापिनीग्राह्याएकभक्ते
 सदातिथिरिति॥नचान्नोपवासन्यायोयुक्तः॥तत्रपूर्वविज्ञायामेवविशेषशास्त्रपर्यवसानात्॥द्विविधंद्विवि
 शेषशास्त्रंतिथिप्रयुक्तमेकं।कर्मप्रयुक्तमपरं॥तत्रपौर्वाण्हिकास्तुतिथयोदैवइत्यनेनकर्मविषयेणसामा
 न्यशास्त्रेणोत्तरविज्ञायांप्राप्तायामुपोष्याःपरसंयुताःपराःपूर्वणसंयुताइत्यनेनकर्मविषयेणविशेषशा
 स्त्रेणपूर्वविज्ञाविहिता।तिथिविषयेअपिसामान्यविशेषशास्त्रेउदाह्रियेते॥पूर्वाण्हिकास्तुतिथयइतिति
 थिमात्रमुपजीव्यप्रवृत्तत्वात्सामान्यशास्त्रंप्रतिपत्संमुखीकार्येत्येतद्विशेषशास्त्रं।तथासतिद्विविधेना
 पिविशेषशास्त्रेणपूर्वविज्ञायामेवोपवासःसुस्थितः।अत्रतुमध्याह्नव्यापिनीत्येतत्कर्मविशेषविषय
 शास्त्रं॥अतस्तदनुसारेणनिर्णयोयुज्यते॥ननुप्रतिपत्संमुखीकार्येत्यनेनतिथिविषयेणविशेषशास्त्रेण

का. मा.
५६

कुतो न निर्णय इति चेत् ॥ उपवासविषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ब्रूमः ॥ ननु मध्याह्नव्याप्तिवचनमपि ति
 श्यन्तरैकभक्तविषयत्वेनोपपादयितुं शक्यं । अतः कर्मविशेषशास्त्रतिथिविशेषशास्त्रयोः समानबलत्व
 मिति चेत् ॥ अस्तु नाम किं न च्छिन्नं ॥ मध्याह्नव्यापित्वसंमुखत्वयोः पूर्वविद्धायां संपादयितुं शक्यत्वे
 न विरोधाभावात् ॥ यदा तूत्तरविद्धाया मेव मध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत् ॥ तथापि तिथिविषयवि
 शेषशास्त्रात् कर्मविषयविशेषशास्त्रं प्रबलं ॥ तिथेर्गुणत्वात् कर्मणश्च प्रधानत्वात् ॥ तस्मादेवं विधेविष
 ये कर्मकालव्याप्त्यैव निर्णेतव्यं ॥ अत्र निर्णेतव्यो विषयः षोढाभिद्यते ॥ पूर्वद्युरेव मध्याह्नव्यापित्वं ॥ परेद्यु
 रेव तद्व्यापित्वं ॥ उभयत्र तद्व्यापित्वं ॥ उभयत्र तद्व्यापित्वं ॥ उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापित्वं ॥ उभय
 त्रवैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति ॥ तत्र प्रथमद्वितीययोः मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वं ॥ तृतीये पूर्व
 विद्धायात्वात् । मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् ॥ अनेनैव न्यायेनोभयत्र मुख्यकालव्याप्त्यभावे
 पि गौणकालव्याप्तिलाभात् पूर्वविद्धैव ॥ पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः ॥ षष्ठे तु यदा पूर्वद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नो

राम.
५६

तितदानींतदाधिकात् गौण कालव्याप्तेश्च पूर्वेषु ग्राह्या ॥ यदा परेषु र्मध्यान्हे कदेशमधिकं व्याप्नोति तदा गौण कालः
व्याप्त्यभावेऽपि मुख्य कालव्याप्त्याधिका नुसारेण परेषु ग्राह्या ॥ न च स्वेवं स्वतंत्रैक भक्ते निर्णयः ॥ ॥ ७७ ॥
अन्यांगेतु कथं ॥ ॥ तत्र कानुपपत्तिरिति चेत् ॥ उच्यते ॥ पूजा व्रतेषु सर्वत्र मध्याह्नव्यापिनीति स्थिरिति ॥ म
ध्याह्ने पूजयेन्नुपेत्यादि शास्त्रैरंगिनः पूजा देर्मध्याह्ने विहितत्वेनांगस्यैक भक्तस्यापराधहादौ प्राप्यमाण
त्वात् । न मुख्य काल संभवः । मा भूत्ता दृश विषये मुख्यः कालः ॥ प्रधानानुसारेण गुणस्य नैतदव्यत्वात् ॥ यदा
स्वतंत्रैक भक्तेऽपि केनचिन्निमित्ते न मुख्य काला संभवे गौण कालोऽभ्यनुज्ञायते तदा किमु बक्तव्यं अन्यांगे । य
त्तूपवास प्रतिनिधिरूपमेक भक्तं तदुपवास तिथौ कार्यं ॥ तस्य गौणोपवासत्वात् ॥ अतएव सुमेतुः ॥ तिथौ य
त्रोपवासः स्यादेक भक्तेऽपि सा तथेति ॥ न च तादृशमेव नास्तीति शङ्कनीयं ॥ उपवास व्रतं प्रक्रम्य रोगादिना तद
शक्तौ गुर्वनुज्ञया तस्यैक भक्तस्य संभावितत्वात् ॥ अष्टौ तान्यव्रता ग्राणि आपो मूलं फलं पयः ॥ हविर्ब्राह्मण
काम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति शास्त्रात् ॥ इत्येक भक्ते निर्णयः ॥ ॥ ॥ अथ नक्तं निर्णयते ॥ ॥ तत्र

का. मा. ५७ वाराहपुराणे धान्यव्रते पठ्यते ॥ मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद्यातिथिर्भवेत् ॥ तस्यां नक्तं प्रकुर्वीतरात्रौ विष्णुं प्रपूजयेदिति ॥ अत्र नक्तशब्दो भोजनपरः ॥ कालपरत्वे प्रकुर्वीतेत्यस्यानन्वयात् ॥ नहि कालः केनचित्कर्तुं शक्यते । तस्य भोजनस्य रात्रौ वित्तिकालविधिः । अतो दिवा भोजनरहितत्वे सति रात्रौ भोजनं व्रतस्य स्वरूपं । अन्यथा स्वतः प्राप्तस्य रात्रौ भोजनस्य विधानवैयर्थ्यात् । तस्य च नक्तभोजनस्य विष्णुपूजनमंगं । तत्सन्निधौ पठितत्वात् । तथा होमोपितदंगं ॥ होमं च तत्र कुर्वीतेत्यभिधानात् ॥ एवं च सति प्रधानाविरोधेन पूजा होमयोरंगयोर्दिवानुष्ठानमुक्तं भवति ॥ प्रधानस्य च नक्तस्य कालद्वयं भविष्यत्पुराणे दर्शितं ॥ मुहूर्त्तो नैदिने नक्तं प्रवदंति मनीषिणः ॥ नक्षत्रदर्शनान्नक्तं महं मन्ये गणाधिपेति ॥ अस्य च कालद्वयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्थामाह देवलः । नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम् ॥ यत्तेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यत इति ॥ स्मृत्यन्तरेपि ॥ नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ॥ यत्तिष्ठति विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिवाकरं ॥ सदिवाकरं तु तस्योक्तं अंतिमेषटिकाद्वये ॥ निशानक्तं तु विज्ञेयं यामाहं प्रथमे सदेति ॥ रात्रौ नक्तभोजने व्यासः ॥ त्रिमुहूर्त्तप्रदोषस्याज्ञानावस्तगते सति । नक्तं तु तत्र कर्तव्यमिति

राम
५७

शास्त्रविनिश्चय इति ॥ तदेवं नक्तकालौ व्यवस्थितौ ॥ तत्र नक्तं प्रदोषव्यापिन्यांतिथौ कार्यं । तदाह वत्सः । प्रदोष
 व्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ॥ एकादशी विना सर्वाशु क्लेशास्तथा स्मृतेति ॥ एकादश्यां तु यन्नक्तं तत्रो
 दयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदानक्तव्रते तिथिः । उदयस्था सदा पू
 ज्या हरि नक्तव्रते तिथिरिति । अत्राप्येकभक्तन्यायेन षोढा विषयभेदात् त्वेक्षणीयाः ॥ मध्याह्नप्रदोषयोरेव भिन्न
 त्वात् ॥ पूर्वद्युरेव प्रदोषव्याप्तौ पूर्वतिथिर्ग्राह्या ॥ परेद्युरेव प्रदोषव्याप्तौ परतिथिः ॥ उभयत्र प्रदोषव्याप्तौ पर
 तिथिरेव ॥ तदाह जाबालिः ॥ सदैव तिथ्यो रुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ॥ तत्रोत्तरवनक्तं स्यादुभयत्रापि
 सायत इति ॥ उभयत्रापि दिवारात्रौ च सा तिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः ॥ उभयत्र प्रदोषव्याप्त्यभावेऽपि परैव ॥ त
 दाह जाबालिः ॥ अतथा त्वेपरत्र स्यादस्तादृक् स्य तोहि सैति ॥ प्रदोषे तदभावेऽप्यस्तमया दृक् स्यतः सा विद्य
 ते ततः सा ग्राह्येत्यर्थः । अस्य च दिवारात्रव्रतत्वेन प्रदोषव्याप्तिवत्सायं कालव्याप्तिरपि निर्णयहेतुर्भवतीत्य
 नेनाभिप्रायेणार्वागस्तमयादित्युक्तं ॥ दिवारात्रिव्रतत्वं च कूर्मपुराणेभिहितं ॥ प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्ता

का.मा. यदादिवा ॥ तदानक्तव्रते कुर्यात्वाध्यायस्य निषेधवदिति ॥ यद्यप्यत्र प्रदोषकालसायंकालौ ह्येव प्रयोज
 ५८ कौप्रतिभासेते तथापि प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः ॥ सायंकालव्याप्तिरनुकल्प इति जाबालिबचनादवगम्य
 ते ॥ तत्र त्वत्तथात्व इति प्रदोषव्याप्त्यभावमनूच्य तादृश्यास्तिथेर्ग्राह्यत्वे अर्वागस्ताद्यत इति हेतूपन्यासात् ॥
 ईदृशे विषये गृहस्थोपि यतिवद्विवा नक्तमाचरेत् ॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे ॥ प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विवा नक्तं विधी
 यते ॥ आत्मनो द्विगुणं दद्यात् कामति कामति भास्करे ॥ तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्नक्तं निशि भोजनं ॥ एवं ज्ञात्वा ततो वि
 द्वान्सायान्हेतुभुजिक्रियां ॥ कुर्यान्नक्तव्रती नक्तफलं भवति निश्चितमिति ॥ यत्तु सप्तमीभानुवासरादौ सौरन
 क्तं विहितं तत्र पूर्वोक्तविषयो न सायंकालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः ॥ प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य
 सुमंतुः ॥ त्रिमुहूर्तं स्पृगे वाह्निनिशिवैतावतीतिथिः ॥ तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहर्न्येव तु भोजनमिति ॥ अत्र सा
 यंव्याप्तेर्मुख्यकालत्वात् ॥ प्रथमतो निर्देशः प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वात् पञ्चानिर्देशः ॥ इतरनक्तेषु तु प्रदो
 षव्याप्तेर्मुख्यत्वादुदाहृतकूर्मपुराणवचने सैव प्रथमं निर्दिष्टं ॥ सायंकालव्याप्तिः पञ्चानिर्दिष्टे निविवेकः ॥ ते

राम
 ५८

धितरनक्तेषु प्रदोषव्याप्तिनिश्चिग्रहणेपि भानुवासरसंक्रांत्यादिना गृहस्थस्यापि यद्वा रात्रिभोजननिषे-
 धः तदादिवैवनक्तं कुर्यात् ॥ तथा च भविष्योत्तरपुराणे ॥ येत्वादित्यदिने ब्रह्मन् नक्तं कुर्वेति मानवाः ॥ दिनांते
 तेषु भुंजीरन्निषेधाद्वा त्रिभोजने इति ॥ अस्मिंश्च दिवा भोजनउत्तमोति मोमुहूर्तो मध्यमउपास्यं ॥ ततः प्रा-
 चीनोजघन्यः ॥ एवं च सत्यंति मभागत्रिमुहूर्तवचनान्युपपद्यंते ॥ रात्रिभोजनेपि घटिकात्रयमुत्तमः कालः
 ॥ घटिकाषट्कं मध्यमः कालः एतदेवाभिप्रेत्य वचनं स्मर्यते ॥ प्रदोषोस्त मायादूर्ध्वं घटिकात्रयमिष्यत इति ।
 त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्वा वस्तुगते सतीति ॥ निशीथपर्यंतो जघन्यः कालः ॥ नक्तं प्रकुर्वीतरात्रावितिसामा-
 न्येनाभिधानात् ॥ असौ रनक्तेषु साम्येन वैषम्येण वा दिनद्वये प्रदोषैकदेशव्याप्तौ परेद्युरेवनक्तं कार्यं ॥ सायंका-
 लस्य गौणस्य ततिथिव्याप्तत्वात् ॥ अत्राप्येकभक्तवदन्यागनक्तोपवासस्थानीयनक्तयोर्निर्णयो द्रष्टव्यः
 ॥ यथोक्तलक्षणलक्षितयोरेकभक्तनक्तयोरेकस्मिन्दिने यदाप्रसक्तिस्तदा कथं कर्तव्यं ॥ नचैतादृशी प्रस-
 क्तिरेव नास्तीति शङ्कनीयं । भविष्योत्तरपुराणे क्तेरथ सप्तमीव्रते कदाचिन्नत्प्रसक्तेः ॥ तथा हितव्रततीया

का.मां
५९

दिषु सप्तम्यंतेषु पंच सुदिनेषु क्रमेणैक भक्त नक्तया चितोपवासपारणानिविहितानि। अत्र यदा तृतीया याम
त्रयपरिमिता तत उर्ध्वं चतुर्थी तदा मध्याह्न व्यापित्वा तृतीयैक भक्तं तत्र प्राप्ते प्रदोष व्यापित्वा चतुर्थी नक्त
मपि तत्रैव तथा सति परस्परविरोधो दुःपरिहरः॥ अत्रोच्यते॥ एक भक्तस्य प्राथम्यात्प्रबलत्वेन तस्मिन्मुख्य
कल्प एवावुष्टेयस्तद्विरोधिनिवृत्तौ नक्तकल्पः॥ सच द्विविधः॥ दिनान्तरानुष्ठानात्कर्त्तव्यं तानुष्ठानाच्च। यदा च
तुर्थी परेद्युर्द्विधा सायंकालं व्याप्नोति तदा तस्य गौण काल व्यापित्वा देक एव कर्त्तव्यं दिनभेदेन व्रतद्वयमनुतिष्ठे
त्। यदा चतुर्थी समाप्तीणा च॥ तदा गौण कालस्याप्यसंभवेन पूर्वद्युरेव भार्योपुत्रादिना कर्त्तव्यं तरेण तन्नक्तं
कर्त्तव्यं॥ ॥ इति नक्तनिर्णयः॥ ॥ अयाचितं निर्णयते॥ ॥ पूर्वोदाहृते सप्तमी व्रते पंचम्या मया चि
तं विहितं॥ तस्यैक भक्तवत्प्रतिपदोक्तः कालविशेषविधिर्नास्ति॥ तस्य याचित भोजननिषेधरूपत्वात्॥ सच
निषेध उपवासवदहोरात्रं विधीयते॥ अतएव संकल्पोप्यस्मिन्नहोरात्रे याचितं भोजनं भोक्ष्य इत्येवं कर्त्त
व्यः॥ अथ वा याचितादन्यदुयाचितमित्यप्रयत्नलभ्यस्य परदत्तस्य भोजनं विवक्ष्यते तदापि पराधीनत्वादेव

राम
५९

न तस्य कालविशेषो विधातुं शक्यते ॥ यद्यपि स्वर्गहे पूर्वसंचितं वस्तु दहानी मया चितं भवति तथापि पूर्वप्र
 यत्नसंपादितत्वाद्या चितमेव ॥ अथवा निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वाद्या ज्ञाप्रसक्तेः परद्रव्यविषयत्वात् ॥ अ
 याचितशब्दोऽपि परद्रव्यमेव विषयीकरोति ॥ अत्रायाचितशब्दस्य यथोक्तरीत्या ह्यवर्थो संपन्नो प्रतिषेधः
 पर्युदासश्च ॥ तयोः प्रतिषेधपक्षं प्राजापत्यकृच्छ्रव्याख्या न गौतमो व्यवजहार ॥ अथापरं न्यहं न कंच न या
 चेतेति ॥ पर्युदासपक्षं ह्यहमिति व्यवजहार ॥ न्यहं प्रातस्त्यहं सायं न्यहमद्यादयाचितं ॥ न्यहं परं तु नाश्रीया
 त्प्राजापत्यं चरन् द्विज इति ॥ स्मृत्यंतरेऽपि ॥ अयाचिताशीमितभुक् परांसिद्धिमवाप्नुयादिति ॥ मितभोजित्वं
 दशग्रासत्वं ॥ तदुक्तं चतुर्विंशतिमते ॥ प्रातस्तु दशग्रासान्ते पंचदशैव तु ॥ अयाचितेतु द्वौ चाष्टौ प्राजाप
 त्याविधिः स्मृत इति ॥ तच्च भोज्यद्रव्यं परकीयमप्रयत्नोपनीतं चेत्पेतुं भयं स्मार्त्तलिंगादवगम्यते ॥ तथा च प्र
 तिग्रहप्रकरणे याज्ञवल्क्यः ॥ अयाचितात् तं शात्यमपि दुष्कृतकर्मण इति ॥ तथा यतिधर्मेषु उशनाः ॥ भिक्षाशनं
 समुद्योगात् प्राक्केनापि निमंत्रितं ॥ अयाचितेतु तद्वैश्यं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥ यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्युदा

का-मा-सः उभयथाप्येकभक्तादिवत्तकालोविशेषणीयः॥प्रतिषेधेनुष्ठेयाभावात्पर्युदासेपराधीनत्वात्॥असति
 ६० तु कालविशेषविधौ न कर्मकालव्याप्तिवचनमत्र प्रवर्तते॥तथा सति किं पूर्वाण्डिकास्तुतिश्च यद्वतिवचनेन प
 राग्राह्या॥ किं वा युग्माग्रिवाक्येन पूर्वतिविवक्षायां युग्मवाक्यस्य तिथिविशेषविषयत्वाद् अनुसरणं न्याय्यं॥
 अनेनैव व्यापेन प्रतिपदप्ययाचिते पूर्वविद्धैव ग्राह्या॥ अयाचितस्य नियमरूपत्वात्॥ द्वितीयादिक युग्मानां
 पूज्यतानि यमादिष्वित्युक्तत्वात्॥ ॥ इत्ययाचितनिर्णयः॥ ॥ प्रतिपद्युषसैकभक्तनक्तायाचितानि नि
 र्णीतानि॥ तत्र शुक्लप्रतिपत्पूर्वविद्धोपोष्या कृष्णप्रतिपदुत्तरविद्धा॥ एकभक्तनक्तयोः सर्वासु तिथिषु मध्या
 न्ह्रप्रदोषव्याप्त्या निर्णयः॥ अयाचितस्य प्रातिस्विककालविशेषविध्यभावात्॥ उपवासवत् शुक्लकृष्णप्रति
 पदौ पूर्वोत्तरविद्धे ग्रहीतव्ये इत्येतावच्च वस्थितं॥ अथ प्रतिपद्वा नवतानि निर्णीयंते॥ भविष्योत्तरपुराणे।
 दानं पठ्यते॥ प्रतिपत्सु द्विजा न्यूप्य पूजयित्वा प्रजापतिं॥ सौवर्णमरविंदं च कारयित्वाष्टपत्रकं। कृत्वा त्वौ दु
 बरे पात्रे सुगंधि घृतपूरिते॥ पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेदिति॥ ब्रह्मपुराणे फलव्रतं पठ्यते॥ ॥

राम
 ६०

मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ ॥ नैवेद्यं तु पचेन्मौनी षोडशत्रिगुणानि च ॥ फलानि पिष्टपक्वानि दद्यात्
 द्विप्राय षोडश ॥ देवाय षोडशैतानि दानव्यानि प्रयत्नतः ॥ भुज्यते षोडश तथा व्रतस्य नियमाशया ॥ एवमन्या
 न्यपि दानव्रतान्युदाहरणीयानि ॥ तानि च सर्वाण्युत्तरविद्धायां प्रतिपदि कर्तव्यानि ॥ तेषां देवत्वात् ॥ तथा
 ह याज्ञवल्क्यः ॥ प्रौर्वाण्हिका स्मृतिथयो देवकार्ये फलप्रदा इति ॥ यद्यप्येतत्तिथिसामान्यमुपजीव्य
 प्रवृत्तं तथापि प्रतिपदि बाधकाभावात् तत्र प्रवर्तते ॥ न च त्रयुग्मवाक्यं बाधकं ॥ तस्य तिथि विशेषमुप
 जीव्य प्रवृत्तस्यापि कर्मकालव्याप्तिर्वाक्यात् दुर्बलत्वान्तिथिरंगं कर्मगततः प्रबलमिति पूर्वमुक्तं
 कर्मकालव्याप्तिं च प्रवृद्धया ज्ञवल्क्यश्चाह ॥ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः ॥ तथा क
 र्माणिकुर्वीत ह्रासवृद्धी नकारणमिति ॥ स्कंदपुराणे ॥ यस्मिन्काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनीतिथिः ॥
 तथा कर्माणिकुर्वीत ह्रासवृद्धी नकारणमिति ॥ गार्ग्योपि ॥ यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनीति
 थिः ॥ तथा कर्माणिकुर्वीत ह्रासवृद्धी नकारणमिति ॥ कर्मकालश्च दानव्रतयोर्देवत्वेन पूर्वाणहोवगंतव्यः

का. मा. ॥ पूर्वाणहो वै देवानामिति शास्त्रात् ॥ एक भक्त नक्त यो दैव त्वेपि प्रति पदोक्त काल विशेष शास्त्रेण सामान्य रू
 ६१ पं पूर्वाणह शास्त्रं बाध्यते ॥ न त्वेवं प्रकृत योर्दानं व्रतयोः किंचिद्वाधक्यमस्ति ॥ अन्हः पूर्वाभागः पूर्वाणहः स च
 पंचधा विभाग पक्षे सुहूर्तत्रयात्मकः प्रातः कालः ॥ चतुर्धा विभाग पक्षे सार्द्धं प्रहरात्मकः ॥ त्रिधा विभाग
 पक्षे पंच सुहूर्तात्मकः ॥ द्वेधा विभाग पक्षे सार्द्धं सप्त सुहूर्तात्मकः ॥ पंचदशधा विभाग पक्षे व्यर्थं तथैव संप
 द्यते ॥ यद्यपि बहुशास्त्रानुरोधेन पंचधा विभाग एवात्र ग्राह्य इति पूर्वमुक्तं तथापि बहु कर्तव्योपेत योर्दानं
 व्रतयोर्मुहूर्तत्रयमात्रेणानुष्ठानमशक्यत्वात् ॥ इतरेपि पक्षा अनुकल्पत्वेन ग्रहीतव्याः ॥ यत्र सार्द्धं सप्त सु
 हूर्तैरपि कर्म न समाप्यते तत्र कृत्स्नो दिवसो भ्यनुज्ञायते ॥ अतएव देवलः ॥ यांति धिः समनुप्राप्य उदयं याति
 भास्करः ॥ साति धिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिष्विति ॥ व्यासोपि ॥ उदयं नेव सविता यांति धिं प्रति पद्यते
 साति धिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्तृत्वमिति ॥ भविष्योत्तरपुराणेपि ॥ व्रतौ पवास नियमेषु दिकैका यदा
 भवेत् ॥ साति धिः सकला ज्ञेयापि त्र्यर्घ्यं वा पराणि हकीति ॥ पद्मपुराणेपि ॥ व्रतौ पवास नियमेषु दिकैका यदा

राम
६१

दा भवेत् ॥ उदये सातिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृक इति ॥ स्कंदपुराणेऽपि ॥ ब्रतोपवासद्वानादौ घटिकैका यदा
 भवेत् ॥ उदये सातिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृक इति ॥ विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ॥ ब्रतोपवासद्वानादौ घटिकैका यदा
 भवेत् ॥ उदये सातिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनीति ॥ बौधायनोऽपि ॥ आदित्योदयवेलायां यत्पापि चति
 थिर्भवेत् ॥ पूर्णा इत्येवमेतव्याप्रभूतानोदयं विनेति ॥ न च स्त्वेवं कृत्स्नदिवसाभ्यनुज्ञा तथाप्युत्तरविद्धाया
 स्ति श्रेष्ठहणे कियत्परिमाणमुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् ॥ तत्र बौधायने नाल्पापीत्यभिधानात् ॥ नि
 मेषमात्रं प्रतिभाति ॥ तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति ॥ उदयन्ने वैत्यभिधानात् ॥ भविष्योत्तरपुराणादिवचने
 षु घटिकामात्रं प्रतीयते ॥ वचनांतरे तु विष्णुधर्मोत्तरे बौधायनप्रोक्ते घटिकाचतुष्टयं भासते ॥ तथा च पठ्य
 ते ॥ उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ ॥ द्विमुहूर्तत्रिरह्णश्च सातिथिर्हव्यकव्ययोरिति ॥ अस्यार्थः ॥ भा
 नादुदिते सत्युत्तरकाले न्हो मुहूर्तद्वयं दैवतं ॥ तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमन्हो मुहूर्तत्रयं पितृदैव
 तं ॥ अतस्तावत्कालव्यापिनी यातिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या ॥ अत्रोच्यते ॥ पौर्वाण्हिका इ

का.मा.
६२

तिवचनेन देवेष्वर्वाणहव्यास्यभिधानात् ॥ पूर्वाणहस्यपंचधाविभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ त्रिमुहूर्तान्तिथि
 ग्रहीतव्या ॥ यत्तु दक्षेणोक्तं ॥ त्रिमुहूर्तानकर्तव्यायातिथिः स्य गामिनी ॥ द्विमुहूर्तापि कर्तव्यायातिथिर्द्वि
 गामिनीति ॥ तन्त्रत्रिमुहूर्तव्याप्तेर्बाधकं प्रत्युतोपोद्धकमेव ॥ तथा हि प्रतिषेधः ॥ सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्ति
 श्चात्र यथोक्तरीत्यापौ चोपि कवाक्या त्रिमुहूर्तभिधापि पैठीनसिवाक्या द्वा भवति ॥ तच्च प्रसक्तं त्रिमुहूर्त
 त्वंसमतिथौ बाधकाभावान्नैव व्यवतिष्ठते ॥ तिथिस्पष्टे त्वधिकव्याप्तिविधित्वा प्रतिषिध्यते ॥ अतस्तत्र चतु
 र्यमुहूर्तस्पर्शिनीतिथिर्ग्राह्या ॥ तिथिसाम्यवन्तिथिरद्वावपि मुहूर्तत्रयमेव मुख्यं ॥ मुहूर्तद्वयं त्वनुकल्पः
 ॥ अत एव सूचयितुं द्विमुहूर्तापीत्यपिशब्दः पठ्यते ॥ नन्वत्र स्य रज्जुपजीवनेन निर्णयः क्रियते ॥ सचा
 नुपपन्नः ॥ व्यासवाक्ये द्वासरद्विचोदनायाः पित्र्यविषयत्वाभिधाना देकोद्विष्टादिवृद्धादौ द्वासरद्व्या
 दिचोदनेति हि पूर्वमुदाहृतं ॥ हानव्रते च देवे अतः कथमनयोर्द्विसप्तम्यानिर्णयः ॥ किंचोदाहृतयास्त
 वत्कथं स्तदपुराणगार्ग्यवचनेषु द्वासरद्वीनकारणमित्युक्तं ॥ तत्कथमत्र द्वासरद्व्यो निर्णयकारणत्वं ॥

राम.
६२

अत्रोच्यते ॥ संति त्वन्यानि ह्यसदृष्टि वाक्यानि ॥ तत्रोशना ॥ खर्वोदर्पस्तथा हिंसा स्त्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ खर्वदर्पोपरोकार्यो हिंसाः पूर्वत्र युज्यते ॥ भविष्योत्तरे ॥ सर्वोदर्पस्तथा हिंसा स्त्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ खर्वदर्पोपरोकार्यो हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति ॥ पितामहोपि ॥ खर्वोदर्पस्तथा हिंसा स्त्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ खर्वदर्पोपरोपूज्यो हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति ॥ खर्वः साम्यं ॥ अल्पस्योवा ॥ दर्पो रूढिः ॥ हिंसा अधिकस्य ॥ एतैः खर्वदिवाक्यैः सह यस्मिन् विषये युग्मादिवाक्यस्य विरोधः प्राप्नोति तत्र दैवपित्र्यभेदेन व्यवस्थापकं व्यासवाक्यं न तु प्रकृतयोः स्य रूढोः पितृविषयत्वप्रतिपादकं याज्ञवल्क्यादिवचनेष्वपि कर्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य खर्वदर्पोदिशास्त्रस्य च विरोधे प्राप्ते सति कर्मकालशास्त्रस्य प्राबल्यमुच्यते न तु प्रकृतयोः स्य रूढो निर्णयहेतुत्वं प्रतिषिध्यते ॥ ननु व्यासः खर्वदिवाक्यानि पित्र्यविषयत्वेन संकोचयामास याज्ञवल्क्यादयस्तु पित्र्ये कर्मकालव्याप्त्या खर्वदिवाक्यान्वबाधेत ॥ हंतैवं निर्विषयत्वमेवांप्रसज्येतेति चेत् ॥ मैव यदा पूर्वोत्तरदिनयोः पित्र्यविषयकर्मकालव्याप्तिः समाना यद्वादिनद्वयेपि कर्मकालव्याप्त्यभावस्तत्रोभयत्र खर्वदिवाक्यैर्निर्णेतुं शक्यत्वात् ॥ आस्तां प्रासंगिकी

का मा स्वर्वादिवाक्यचिन्ता ॥ प्रकृते तु सूर्योदये मुहूर्तत्रयव्यापिनी प्रतिपद्दानव्रतयोर्ग्रहीतव्या ॥ एवं सत्युदयमात्र
 ६३ व्याप्तिशास्त्रं घटिका मात्रव्याप्तिशास्त्रं च वैश्वानराधिकरणन्यायेनावयुत्यानुवादरूपतया त्रिमुहूर्तव्या
 प्तिं प्रशंसन्ति ॥ अथवा पूर्वे द्युरुदयकालं परित्यज्यो परिसर्वत्र व्याप्नोति परे द्युरुदयकालमात्रं व्याप्नोति तदा
 नीमुदयानंतरभाविन्यामुख्ययास्त्रिमुहूर्तव्याप्तेर्दिनद्वयेभ्य भावेन द्वयोरपि दिनयोगेण कालत्वे सति किं
 ग्राह्यमिति वीक्षायां पूर्वदिने कर्मकालव्याप्तेर्भूयत्वात्तस्मैव ग्रहणं न्यायतः प्राप्तं ॥ केनापि निमित्तेन तत्त्वत्यू
 हे सति परेद्युः कर्मकालव्याप्ति संपादनाय पूर्णत्वमभिधायोदयविहीनस्य व्याप्तिबाहुल्यस्य हेयत्वोक्तिः ॥
 व्याजेन तदेव प्रशस्यते ॥ आदित्योदयवेलायां याल्पापि च तिथिर्भवेत् ॥ पूर्णा इत्येवमेतव्याप्रभूतानोदयं
 विनेति ॥ यदा पूर्वेद्युः संगवमारभ्य परेद्युरुदयात्प्रागेव तिथिस्तयवशात्पतिपत्समाप्ता तदा यद्यपि दिनद्वये
 सोदयमुहूर्तत्रयं नास्ति तथापि पूर्वेद्युरेवानुष्ठेयं ॥ सातिथिः सकलाज्ञेयायस्यामस्तमितोरविरिति वचनेन
 संपाद्यायाः सोदयत्रिमुहूर्ताव्याप्तेर्विद्यमानत्वात् ॥ परेद्युस्तादृश्या अप्यभावात् ॥ यदा पूर्वेद्युरुदयमा

राम-
 ६३

रभ्यपरेद्युरुदया दूर्ध्वमुहूर्तत्रयंवर्द्धतेतदानींयद्यपिद्वयोर्दिनयोःसोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिरस्ति तथापि पू
 र्वेद्युरेवानुष्ठाने॥ अस्तमयव्याप्तेरधिकत्वात्॥ अतएवपद्यपुराणेभिहितं॥ व्रतेस्त्वानेतथाभक्तेपितृकार्ये
 विशेषतः॥ यस्यामस्तंगतोभानुःसातिथिःपुण्यभागभवेदिति॥ नन्वास्तांसोदयस्त्रिमुहूर्तव्याप्तिरस्तमय
 व्याप्तिश्चनिर्णयस्तुशुक्लकृष्णपक्षाभ्यांभविष्यति॥ तथाचमार्कंडेयः॥ शुक्लपक्षेतिथिर्ग्राह्यायस्यामभ्यु
 दितोरविः॥ कृष्णपक्षेतिथिर्ग्राह्यायस्यामस्तमितोरविरिति॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि॥ वर्द्धमानेन्दुपक्षस्तद्वये पू
 ज्यतेतिथिः॥ यश्चन्द्रःस्रयंयातितदास्यादापराणिहकीति॥ अथवापक्षस्यवृद्धिस्रयाभ्यांनिर्णेतव्यं॥ तथा
 चवृद्धवसिष्ठः॥ वर्द्धमानस्यपक्षस्यउदयेपूज्यतेतिथिः॥ यदापक्षःस्रयंयातितदास्यादापराणिहकीति॥
 बौधायनः॥ सातिथिस्तच्चनसत्रंयस्यामभ्युदितोरविः॥ वर्द्धमानस्यपक्षस्यहानौत्वस्तमयंप्रतीति॥ अ
 न्योन्यते॥ शुक्लपक्षकृष्णपक्षाभ्यांनिर्णयोनसभवति॥ तथासतिबहुवचनबाधप्रसंगात्॥ तथाहि॥ यानि
 वचनानिपूर्वेविज्ञायांशुक्लप्रतिपदिउपवासविधायकानिपूर्वमुदाहृतानितानिबाधेरन्॥ तथाकृष्णप

का. मा.
६४

तिपदः परविद्याया उपोष्यतं पूर्वे निर्णीतं तच्च विपरिवर्तेत ॥ एवमेक भक्तादावपि यथा योगं विपरिवर्तिरुन्नेया ।
नापि पक्षस्य स्य वृद्धिभ्यां निर्णयो युज्यते ॥ तत्राप्युक्तदोषस्यापरिहार्यत्वात् ॥ यदा शुक्लपक्षस्तिथिर्वज्या
षोडशदिनात्मको भवति तदा भवन्मते परविद्यायां शुक्लप्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति ॥ कृष्णपक्षस्य तिथिस्तस्य
वशाच्चतुर्दशदिनात्मकत्वे पूर्वविद्यायां कृष्णप्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति ॥ एवं बाधांतरमुन्नेयं ॥ अस्ति च शु
क्लकृष्णपक्षवाक्यस्य विनाप्यन्यबाधं विषयविशेषः ॥ तथा ह्यंगिरसास्मर्यते ॥ संपूर्णोदशमीकार्यपरया
पूर्वयाथवा ॥ युक्तानदूषिता तस्मादिति सा सर्वतो मुखीति ॥ तत्र शुक्लकृष्णपक्षाभ्यामवस्था कर्तव्या ॥ प
क्षवृद्धिस्तस्य वाक्यमपि पूर्वेण समानविषयतया व्याख्येयं ॥ वर्द्धमानस्य चंद्रस्य यः पक्षस्तस्येति योजनीयं
॥ तथा सति शुक्लपक्ष इत्युक्तं भवति ॥ यदा पक्षः क्षयं याति इत्यत्रापि पक्षनिर्वाहकश्चंद्रः क्षयं यातीति व्याख्या
नैकृष्णपक्ष इति लभ्यते ॥ अतो यथोक्तसोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिरुक्तो निर्णयः सुस्थितः ॥ अत्राप्येकभ
क्तवत्सोदाभिद्यते ॥ उदयकाले पूर्वद्युरेव त्रिमुहूर्तव्यापिनी ॥ परेद्युरेव त्रिमुहूर्तव्यापिनी उभयत्रापि त्रि

राम
६४

मुहूर्तव्यापिनी नो भयत्रिमुहूर्तस्पर्शिनी ॥ उभयत्र साम्येन वैषम्येण वा त्रिमुहूर्तवर्तिन्येकदेशवर्ति-
 नी चेति ॥ अत्र प्रथमपक्षे खंडतिथित्वाभावान्नास्ति संदेहः ॥ तृतीयादिषु चतुर्षु पक्षेषु अस्तमय व्याप्तेः क-
 र्मकालबाहुल्यस्य चलाभात्पूर्वेद्युरेवानुष्ठानं ॥ द्वितीयपक्षे तु क्षयगामित्वे त्रिमुहूर्तमप्युत्तरविद्धं परित्य-
 ज्य पूर्वद्युरेवानुष्ठानं ॥ वृद्धिगामित्वे साम्ये च परेद्युरिति निर्णयः ॥ इष्ट्यंगभूतानुप्रतिपत्तवर्तिन्येव स्थिते ॥ ॥
 ॥ इति दानव्रतनिर्णयः ॥ ॥ उक्तान्युपवासैकभक्तायाचितदानव्रतानि प्रतिपद्विषयाणि तावता दैवविषयो
 निर्णयः सुस्थितः ॥ ॥ अथ पित्र्यं निर्णयते ॥ तत्र सामान्येनापराणहप्रतिपदि पित्र्यं विहितं ॥ प्रतिपत्तौ ववि-
 ज्ञेयाया भवेदापराणिहकी ॥ दैवकर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं वा मनुरब्रवीदिति हि व्यासवाक्यं पूर्वं मुदात्तं ॥ पित्र्यं
 च द्विविधं एकोद्विष्टं पार्वणं च ॥ तयोः स्वरूपमाह कण्वः ॥ एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्विष्टं प्रकीर्तितं ॥ त्रीनुद्दि-
 श्य तु यत्तद्विपार्वणमुनयो विदुरिति ॥ तत्र प्रतिपदि मृतस्य मासांतरवर्तिन्यां प्रतिपद्येकोद्विष्टं रूपं मासिकं प्र-
 सक्तं ॥ संवत्सरांतरवर्तिन्यां तस्यां प्रतिपदि पार्वणरूपमाब्जिकं श्राद्धं प्राप्नोति ॥ तत्र मासिकस्य तद्दिनकर्तव्य-

का. मा.
६५

तामाह ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ मृते ह नितु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरं ॥ प्रति संवत्सरं चैव मास्यमेकादशे ह नीति ॥ ते
षांच मासिकानामेकोद्दिष्टरूपत्वं पैठी नसिराह ॥ षण्मासिकाब्दिके आह्वे स्यातां पूर्वैर्युरेव ते ॥ मासिकानि
स्वकीये तु दिवसे ह्यदशोपि वा ॥ सपिंडी करणादर्वा कुरुर्वन् आह्वानि षोडश ॥ एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ्रु
द्धानि तानित्विति ॥ अयमर्थः ॥ ऊन षण्मासिकं सप्तममासगतमृताहदिनात् पूर्वैर्युरनुष्ठेयं ॥ ऊनाब्दिकं
च द्वितीयवत्सरादेर्मृताहदिनात् पूर्वैर्युः कर्त्तव्यं ॥ मासिकानि तु तत्तन्मासमृताहदिनेनुष्ठेयानि ॥ स एव सु
ख्यः कल्पः ॥ यदा तु द्वादशाहदौ सपिंडीकरणं तदा ॥ तस्मात् पूर्वैर्यस्मिन्कस्मिन्नपि वादिने मासिकान्या क
ष्यानुष्ठेयानि सोऽयमनुकल्पः ॥ पक्षद्वयेऽप्येकोद्दिष्टविधानमेव ॥ न तु पार्वणविधानमिति ॥ अत्रेदंचित्यते ॥ कि
मेकोद्दिष्टेष्वपराणहव्यापिनीति शिर्ग्राह्या किं वा सायाहव्यापिनी उतास्तमयव्यापिनी ॥ अहोस्विन्मध्याह्न
व्यापिनीति ॥ न चान्नपक्षांतराणि संभाव्यं ते ॥ तत्प्रापकाभावात् ॥ ननु युग्माग्निवाक्यंति शिर्ग्राह्या सवृद्धिवाक्यं
शुक्रकृष्णपक्षवाक्यं पक्षस्य वृद्धिवाक्यं कर्मकालव्याप्तिवाक्यं वा पक्षांतरप्रापकं भविष्यति ॥ मैवं ॥ पक्षस्य

राम.
६५

वृद्धिवाक्यस्य शुक्ल कृष्णपक्षपरत्वेन व्याख्यातत्वात् ॥ शुक्लादिवाक्यं तु पूर्वोत्तरयोस्तिथ्योः शास्त्रांतराभ्यां
 प्रातिसाम्ये सति पुरुषे च्छानिवारणाय व्यवस्थापकमित्युक्तं ॥ तिथिहासवृद्धी तु कर्मकालेन बाध्यते ॥ कर्म-
 कालवाक्ये साक्षादेव हासवृद्धौ न कारणमित्युक्तत्वात् ॥ युग्मवाक्यं तु न पित्र्यविषयं । कर्मकालश्चैकोद्दि-
 ष्टस्य नाद्यापि निर्णीतः ॥ अतो न पक्षांतरसंभवः ॥ उपन्यस्तेषु तु पक्षेषु प्रथमं तावत्सामान्यविशेषशास्त्राभ्यामपरा-
 णहव्यापिनी प्रतिभाति ॥ अपराण्ह कास्तथा ज्ञेयाः पित्र्यर्थे तु शुभावहा इति हि निगमवाक्यं पूर्वमुदाहृतम् ॥ हा-
 रीतोपि ॥ अपराण्हः पितृणां तु यापराणहानुयायिनी ॥ साग्राह्यापितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयायिनीति ॥ बृहन्मनुर-
 पि ॥ यस्यामस्तरविर्यतिपितरस्तामुपासते ॥ तिथिं तेभ्यो यतो दत्तोत्थपराण्हः स्वयं भुवेति ॥ तदेत्सामान्यशास्त्रं
 तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् ॥ प्रतिपत्सैव विज्ञेयाया भवेत्पराण्हकीति तु विशेषशास्त्रं तिथिविशेषोपजीव-
 नेन प्रवृत्तत्वात्ताभ्यामुभाभ्यां शास्त्राभ्यां प्रथमपक्ष उत्तिष्ठति ॥ द्वितीयपक्षेऽप्यस्ति शास्त्रद्वयबोधायनः ॥ उदि-
 ते दैवतं भोनौ पित्र्यं चास्ति मितेरवौ ॥ द्विसुहूर्त्तत्रिरहश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति वचनार्थस्तु पूर्वव्याख्यातः ॥

का. मा.
६६

तदेतत्सायान् व्याप्तेः सामान्यशास्त्रं ॥ विशेषस्तपैठीनसिनादर्शितः ॥ पंचमीसप्तमीचैव दशमीचत्रयो दर्शो ॥
प्रतिपन्नवमीचैव कर्त्तव्यासं मुखीतिथिरिति ॥ नचात्रापि प्रतिपदः सांमुख्यमात्रं प्रतीयते न तु सायान् व्याप्ति
रिति शङ्कनीयं ॥ संमुखीनामसायान् व्यापिनी दृश्यते यदेति स्कंदपुराणे ॥ सांमुख्यस्य व्याख्यातत्वात् ॥ अस्त
म्यव्यापित्वपसो वृद्ध्या जवत्वेन दर्शितः ॥ देवकार्येतिथिर्ज्ञेयायस्यामभ्युदितोरविः ॥ पितृकार्येतिथिर्ज्ञेयाय
स्यामस्तमितोरविरिति ॥ तथा दानक्रियायामुदाहृतेषु परिक्ता व्याप्तिवाक्येष्वस्तमये परिक्ता व्याप्तिः पित्र्ये
प्रदर्शिता ॥ तथा तदेतदुपन्यस्तं पक्षत्रयमेकोद्दिष्टपार्वणविषयं पित्र्यकर्म सामान्यमुपजीव्यप्रवृत्तत्वात् ॥ ए
कोद्दिष्टे तु चतुर्थः पसो वाचनिकः ॥ तथा च गौतमः ॥ मध्याह्नव्यापिनीयास्या तैकोद्दिष्टेतिथिर्भवेत् ॥ अपरा
ह्णव्यापिनीया पार्वणे सातिथिर्भवेदिति ॥ शिवराद्यवसंवादेपि ॥ मध्याह्नव्यापिनीयास्या तैकोद्दिष्टेति
थिर्भवेदिति ॥ कर्मकालव्याप्तिशास्त्रेणाप्ययमेव चतुर्थः पक्षः प्राप्यते ॥ मध्याह्नस्यैकोद्दिष्टे कर्मकालत्वात् ॥
तथा च हारीतशातातपौ ॥ आमश्नादुत्तु पूर्वोण्हे एकोद्दिष्टं तु मध्यमे ॥ पार्वणं चापराण्हे तु प्रातर्हृदि निमित्तक

राम
६६

मिति स्मृत्यन्तरं च ॥ पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणं ॥ एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तक
 मिति ॥ व्यासः ॥ एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं दैवहीनं विधीयते ॥ एकोद्दिष्टं तु तत्प्रोक्तं मध्याह्ने तत्प्रकीर्तितमिति ॥
 मध्याह्ने श्वसत्तमाष्टमनवममुहूर्त्तात्मकः ॥ ते च मुहूर्त्तागांधर्वकुतपरोहिणसंज्ञकाः ॥ तत्रैकोद्दिष्टस्योप
 क्रमे कुतपस्य पूर्वोत्तरभागा विच्छ्रया विकल्पितौ ॥ तदाह व्यासः ॥ कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।
 आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैवं नियतात्मवानिति ॥ समाप्तिकालमाह श्लोकगौतमः ॥ आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यात्
 रोहिणं बुधः ॥ विधिज्ञो विधिमास्थाय रोहिणं तु न लंघयेदिति ॥ तदेवं कुतपरोहिणयोर्मध्याह्नगतमध्यम
 चरमभागयोः कर्मकालव्यवस्थितयोः सतोस्तन्मुहूर्त्तव्यापिनीतिथिरेकोद्दिष्टे ग्रहीतव्येति स्थितम् ॥
 अत्राप्येकभक्तवद्भेदाभवतारणीयाः ॥ तत्र पूर्वैद्युरेव परैद्युरेव वा मध्याह्नव्याप्तिरित्यनयोः पक्षयोर्नैकोपि सं
 देहः ॥ उभयत्र तद्व्यापित्वं तत्पक्षाभावो वेत्यनयोः पक्षयोर्पूर्वैद्युरेवा नुष्ठानम् ॥ तथा सति पूर्वोदाहृतान्य
 पराणहंसाद्यास्तमयव्याप्तिविषयाणि पित्र्यसामान्यवचनान्यनुगृहीतानि भविष्यन्ति ॥ उभयत्र सा

का. मा. ६७ म्येन एकदेशव्याप्तौ खर्वादिवाक्यं द्रष्टव्यं ॥ तच्च पार्वणप्रस्तावे योजयिष्यते ॥ वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ तु यदा पू
 र्वेद्युर्महती तदा महत्त्वानुग्रहात् सामान्यवचनानुग्रहाच्च पूर्वद्युरेवानुष्ठानं । यदा परेद्युरेवामहती तदा सा
 मान्यशास्त्रमुपेक्ष्यापि महत्त्वमेवादूर्णीयमिति पार्वणश्राद्धनिर्णये वक्ष्यते ॥ अतस्तेनैव न्यायेनात्रापि परे
 द्युरेवानुष्ठानं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ इत्येकोद्दिष्टनिर्णयः ॥ ॥ अथ पार्वणश्राद्धनिर्णयिते ॥ ॥ पर्वण्यमावास्या
 योऽपि द्विहितं तत्पार्वणं ॥ तच्च तत्कालं च शातातप आह ॥ दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं ॥ अप
 राण्हेपितृणां तु तस्य दानं विशिष्यत इति ॥ यद्यप्येतादृशं पार्वणं प्रतिपदि न प्राप्नोति तथापि तद्विकृतिरूपतया
 त्रिपुरुषोद्देशेन कर्तव्याब्दिककाम्यश्राद्धादेः पार्वणत्वं व्यवहर्तुं शक्यं ॥ अतएव काण्ववाक्यं पूर्वमुदाहृ
 तं ॥ त्रीनुद्दिश्य तु यत्तद्विपार्वणं मुनयो विदुरिति ॥ तथा सति प्रतिपदि मृतस्य वत्सरान्तरे तन्मासतस्तस्य यत्ति
 न्यां प्रतिपद्याब्दिकं पार्वणं प्राप्नोति एव एतस्यार्थस्य प्रापकं वचनं मलमासप्रस्तावे दर्शितं ॥ मासपक्षतिथि
 स्पृष्टे योऽस्मिन्मिष्यते हनि ॥ प्रत्यब्दं तु तथा भूतं स्यात्तस्य तं विदुरिति ॥ ब्रह्मपुराणेऽपि ॥ प्रतिसंवत्सरं का

राम
 ६७

र्यमानापित्रोर्मृतेहनि॥ पितृव्यस्यत्वपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्यचैवहीति॥ काम्यंतुपार्वणमपर-पक्षेसर्वासुति
 शिषुप्रत्येकंविहितं॥ तथाचयाज्ञवल्क्यः॥ कन्याकन्यावेदिनश्चपशूचैसत्सुतानपि॥ द्यूतंरुषिचवाणि
 ज्यंद्दिशफैकशशास्तथा॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्येसकुप्यते॥ ज्ञातिश्चैक्यंसर्वकामानाप्नोतिश्चा
 द्ददःसदा॥ प्रतिपत्यभृतिष्वेकावर्जयित्वाचतुर्दशीं॥ शस्त्रेणतुहतायेवैतेभ्यस्तत्रप्रदीयतइति॥ मार्कंडे
 योपि॥ प्रतिपद्नलाभायद्वितीयाद्विपदप्रदा॥ वरार्थिनीतृतीयाचचतुर्थीशत्रुनाशनी॥ अग्र्यंशाप्नोतिपंच-
 म्यांषष्ठ्यांपूज्यतमोनरः॥ गाणपत्यंचसप्तम्यांअष्टम्यांवृद्धिसुत्तमां॥ अग्र्यंनवम्यांआप्नोतिदशम्यांपूर्णका-
 मतं॥ वेदांस्तथापुयात्सर्वानैकादश्यांक्रियापरः॥ द्वादश्यांजयलाभंचआप्नोतिपितृपूजकः॥ पूजामेधान्य
 शूनृद्विस्वातंच्यपुष्टिसुत्तमां॥ दीर्घमायुर्धनैश्चर्यंकुर्वाणस्तत्रयोदशीं॥ अवाप्नोतिनसेदेहः श्राद्धंश्रा-
 द्दपरोनरः॥ युवानःपितरोयस्यमृताःशस्त्रेणवाहताःतेनकार्यंचतुर्दश्यांतेषांत्सिमभीप्सता॥ श्राद्धंकुर्व-
 न्नमावास्यांयत्नेनपुरुषःशुचिः॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिश्चाद्दत्तुसुखःसदेति॥ अतोविकृतिरूपंपार्वणंसंभा

का.मा.
६८

व्यते॥ प्रतिपदितस्य च पार्वणस्योचितां तिथिं निर्णेतुं प्रथमतो विधिनिषेधरूपाभ्यां अन्वयव्यतिरेकाभ्याम
नुष्ठानकालो निरूप्यते॥ तत्र शातातपोक्तो विधिरुदाहृतः॥ अपराणहे पितृणां त्विति॥ तथा वाक्यांतराण्यपि॥
मनुः॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वाणहोदपराणहो विधिश्चैव इति वृद्धमनुहारी तव च नेनैकोद्दिष्टप्रस्तावे उदाहृते॥ अ
पराणहः स्वयं भुवेति॥ अपराणहः पितृणामिति च॥ श्रुतिश्च॥ अपराणहः पितृणामिति॥ शंखः॥ पूर्वाणहे दैवि
कं कृत्यमपराणहे पितृक्रिया॥ ग्रहणे निशि वा कुर्यान्न रात्रौ पैतृकं पुनरिति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ अपराणहे तु पैतृ
कमिति॥ ननु सायान्हस्यापि कर्मकालत्वं क्वचित् स्मर्यते॥ दिनांते पंचनाड्यस्तपुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः॥
उदये च तथापि चैवैवैव च कर्मणीति॥ मैवं॥ यमेन प्रतिषिद्धत्वात्॥ सायान्हस्त्रिमुहूर्तस्याच्छादं तत्र
न कारयेत्॥ राक्षसी नाम सावेला गर्हिता सर्वकर्मस्त्रिति॥ तर्हि पंचनाडीवचनं निर्विषयं स्यादिति चेत् न केना
पि निमित्तेनापराणहसंभवे गौणकालाभ्यनुज्ञापरत्वात्॥ अतएव व्यासः॥ स्वकालातिशये कुर्याद्वात्रेः पूर्वं
यथाविधिरिति॥ व्याघ्रपादपि॥ विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सम्यक्पात्रनियोजकः॥ रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्य

राम
६८

ननुममिति॥ ननुसायान्हेपियथाकथंविस्मृत्युहस्तदाश्राद्धस्यकिंलोपएवकिंवासात्रावपिकर्तुंशक्यते॥ त
 त्रलोपएवेतितावत्प्राप्तंकुतः॥ मुख्यकालत्वगौणकालत्वयोःरात्रेर्निषेधात्॥ मुख्यकालत्वप्रतिषेधमि
 नु॥ रात्रौश्राद्धंनकुर्वीतरासमीकीर्त्तिताहिसा॥ संध्योरुभयोश्चैवसूर्येचैवाचिरोदितेइति॥ नचैवंसतिग्रहण
 श्राद्धमपिप्रतिषिध्येतेतिशङ्कनीयं॥ शातातपेनविशेषितत्वात्॥ रात्रौश्राद्धंनकुर्वीतराहोरन्यत्रदर्शनात्॥ सू
 र्योदयमुहूर्तेचसंध्योरुभयोस्तथेति॥ गौणकालत्वमपिव्यासव्याघ्रपद्मापर्युदस्तंरात्रेःपूर्वरात्रेरन्यत्रेति
 ताभ्यामुक्तत्वात्॥ तस्मादहिश्राद्धसंभवेलोपएवेतिप्राप्तेब्रूमः॥ नतावद्वात्रौसर्वात्मनाश्राद्धस्यनिषेधो ब
 लुंशक्यः॥ आपस्तंबेनरात्रौश्राद्धसमाप्त्यभ्युपगमात्॥ नचनक्तंश्राद्धंकुर्वीतारब्धेचभोजनसमापनमिति
 ॥ ननुसंध्यासमीपेप्रारब्धस्यरात्रौसमाप्तिप्रसंगः॥ तादृशस्तुप्रारंभः॥ स्कंदेननिषिद्धः॥ उपसंध्यंनकुर्वीत
 पितृपूजांकथंचन॥ सकालआसुरःप्रोक्तःश्राद्धंतत्रविवर्जयेदिति॥ मैवं॥ संध्यासामीप्यस्यमुख्यका
 लत्वनिषेधात्॥ गौणकालत्वंतुपूर्वमभिहितं॥ तत्रप्रारब्धस्यरात्रावपिपरिसमाप्तिःसंभाव्यते॥ नचैवमपि

का-मा-रात्रौ समाप्तिरेवाभ्यनुज्ञायते॥ न त्वारं भदति चेत्॥ मैवं॥ आरंभस्यापि तथा समाप्त्या उपलक्षणीयत्वात्॥
 ६९ आन्दि कश्चाद्परित्यागे प्रत्यवायवाहुल्यस्मरणात्॥ तथा च भविष्यत्पुराणप्रभासखंडयोः पठ्यते॥ मृते
 हनिपितुर्यस्तनकुर्याच्छ्राद्धमादरात्॥ मातुश्चैव वरारोहे वत्सरांते मृते हनि॥ नाहंतस्य महादेवि पूजां गृ॥
 णहामिनो हरिरिति॥ अन्यत्रापि॥ भोजको यस्तु वैश्राद्धं न करोति खगाधिप॥ मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृ
 ते हनि॥ सयाति नरकं घोरं तामिच्छं नाम नाम तदिति॥ अन्यत्रापि पंडिता ज्ञानिनो वापि मूर्खयोषित एव वा॥
 मृताहंसमतिक्रम्य चांडालाः कोटिजन्मस्विति॥ मरीचिः॥ पंडिता ज्ञानिनो मूर्खास्त्रियो बाबूह्यचारिणः॥
 मृताहंसमतिक्रम्य चांडालेष्वभिजायत इति॥ नन्वेवं सति रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति
 स्मरणात्॥ अपराणहवन्मुख्यत्वेन सायान्द्वौ णत्वेन वा प्रातःसंगवावपि कालौ प्रसज्येयातां॥ नायं हो
 षः॥ शिवराघवसंवादे प्रातःकालस्य निषिद्धत्वात्॥ प्रातःकाले तु न श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजोत्तम॥ नैमित्तिकेषु राम
 श्राद्धेषु न कालनियमः स्मृत इति॥ यद्यपि संगवोनसाक्षान्निषिद्धस्तथापि कुतः पमुहूर्ते मुख्योपक्रम्य ६९

स्य गंधर्वमुहूर्ते च गौणोपक्रमस्याभिधाने सति अर्थान्निषेधः परिशिष्यते ॥ उपक्रमद्वयं च शिवराघवसेवाद-
 एव दर्शितं ॥ ग्रहादिव्यतिरिक्तस्य प्रक्रमे कुतपः स्मृतः ॥ कुतपादयवाप्यर्वागासनं कुतपे भवेदिति ॥ ग्रहो
 ग्रहणं ॥ आदिशब्देन संक्रांत्यादि निमित्तमुच्यते ॥ तस्य च निमित्ताधीनत्वात् ॥ कुतपो न नियंतुं शक्यते ॥ इत-
 रस्य तु सांवत्सरिकादेरस्ति कुतपनियमः ॥ स चोपक्रमे नियमः ॥ कदाचित्कार्ये वशाच्छ्राद्धस्य सह साकरणी-
 यत्वे सति कुतपादर्वाचीनो गंधर्वोऽप्युपक्रमकालतया भ्यनुज्ञायते ॥ कुतपस्य मुख्यत्वमनेकवचनविहित-
 त्वादवगंतव्यम् ॥ तत्र कुतपस्य स्वरूपं भविष्यत्पुराणोभिहितं ॥ प्रविश्य भानुः स्वच्छायां शंकुवद्यत्र तिष्ठति
 ॥ सकालः कुतपो नाम मेदीभूतस्य संज्ञयेति ॥ नारदः ॥ संत्यज्य सप्तमं भागं अष्टमेऽक्रमते यदा ॥ सकालः
 कुतपो ज्ञेयो मेदीभूतस्य संज्ञयेति ॥ आपस्तंबः ॥ सप्तमात्परतो यस्तनवमात्पूर्वतः स्थितः ॥ उभयोरपि म-
 ध्यस्थः कुतपः स उदाहृत इति ॥ स च कुतपो मुख्यत्वाय वायुपुराणे प्रशस्यते ॥ दिवसस्याष्टमे भागे मेदीभ-
 वति भास्करः ॥ सकालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥ कुतपात्पूर्वोत्तरयोर्गंधर्वौ हिणयोर्गौणप्रक्रम-

का. मा.
७०

मकालत्वं सूचयितुं ह्यत्रियन्यायेन मुहूर्तत्रयंकुतपशब्देन व्यवजहार नारदः॥ मध्येन्हस्त्रिमुहूर्ते तु यदा
भवति भास्करः॥ सकालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयमिति॥ कुतपे प्रक्रांतस्य सायान्हादौ चैनः सर्वोपि
मुख्यो नुष्ठानकालः॥ तदुक्तमस्य पुराणे॥ अहो मुहूर्ता विख्याता दशपंचचसर्वदा॥ तत्राष्टमो मुहूर्तो यः
सकालः कुतपः स्मृतः॥ अष्टमे भास्करो यस्मात् मंदी भवति सर्वदा॥ तस्मादनेन फलदस्तत्पारंभो विधीयते।
ऊर्ध्वमुहूर्ता कुतपाय न्युहूर्तचतुष्टयं॥ मुहूर्तपंचकेत्येतत्स्वधा भवनमिष्यत इति॥ नन्वपराणहस्यांति मो
भागो निषिद्धः॥ तथा च यमः॥ चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः॥ आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं हाता तु नरकं व्रजे
दिति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते द्विजः॥ तदन्नं राक्षसो भुंक्ते निराशाः पितरो गता इति
चेन्ना यंदोषः॥ इहापराणहस्यांति मेनपादन्यूनमुहूर्तेन सह सायान्हाश्चतुर्थे प्रहरो भवति॥ तत्र सायान्हा
भागे कदा क्षेणा यं निषेधो न त्वपराणहभागकदाक्षेणं॥ तामैतो विवक्षां विशदीकर्तुं यमो वचनान्तरेण सायान्हा
हं निराचकार॥ तच्च वचनं पूर्वमुदाहृतं॥ नन्वपराणहस्य मुख्यकालत्वं न प्रतिनियतं। शुक्लक्षेत्रे व्यभिचा

राम
७०

रात॥ तथा च मार्कंडेयः॥ शुक्लपक्षे तु पूर्वाण्येष्टां श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः॥ कृष्णपक्षे पराण्येष्टां रोहिणं न तु लंघयेदिति॥ नैष दोषः॥ अत्र शुक्लपक्षयोः शब्दयोर्देवपित्र्यपरत्वात्॥ देवानुद्दिश्य क्रियमाणं श्राद्धं देवं। तच्च फलकामिना मुत्साहं हेतुतया चित्तप्रसादं जनयतीति शुक्लशब्देनाभिधीयते॥ एवं पितृनुद्दिश्य क्रियमाणं पितॄन्तदपि पितृमरणादिस्मारकतया चित्तकालुष्यं जनयतीति कृष्णशब्देनाभिधीयते॥ शुक्लस्यैव स्य कर्मणः पक्षः शुक्लपक्षः॥ यदा देवं श्राद्धं करिष्यामीति बुद्धिस्तदैत्यर्थः॥ एवमितरत्र योजनीयं॥ एवं सत्यपरापहो न पार्वणश्राद्धं व्यभिचरति॥ रोहिणं तु न लंघयेदित्येकोद्दिष्टविषयं॥ यद्यापा ततः प्रतीत एवार्थो वचनस्यास्य परिगृह्येत तदा पूर्वोदाहृतं वचनजातं निरिबलमपि व्याकुली भवेत्॥ तदैव पार्वणश्राद्धस्यापरापहः कर्मकालः॥ कुतपः प्रारंभकाल इति॥ भवेतामेतौ कर्मतदुपक्रमकालौ॥ प्रकृते तु सावत्सरिकादौ प्रतिपत्पूर्वविज्ञाग्राह्या उत्तोरविद्धेति वीक्षायां देवस्वा-मी ब्रूत॥ यस्मिन्काले यद्विहितं तदुपक्रमोपसंहारयुक्तं तस्मिन्काले तस्यांतिथौ यस्मिन् न हनितत्वं भावयितुं शक्यं ते तदुत्तरं पूर्ववा ग्राह्यमिति॥ यदा

का. मा. ७१ कुतपापराणहोभयव्यापिनीनसंभवति ॥ तदाकेवलापराणहव्यापिन्यपितिथिर्ग्रहीतव्या ॥ पितृव्यार्थेचापरा
 णहकीतिभविष्यत्पुराणेभिधानात् ॥ हारीतोपि ॥ अपराणहः पितृणांनुयापराणहानुयायिनी ॥ साग्राह्यापि
 तृकार्येतुनग्राह्यास्तानुयायिनीति ॥ ननुकेवलापराणहव्यापिनीवत्केवलमध्यान्हव्यापिन्यपिस्मृत्यंतरेक
 र्माणत्वेनप्रतीयते ॥ मध्यान्हव्यापिनीयास्यात्तिथिः पूर्वापरापिवा ॥ तत्रकर्माणि कुर्वीतह्रासवृद्धीनकार
 णमिति ॥ भैवं ॥ वचनांतरसंवादेनास्यवचनस्यैकोद्दिष्टविषयत्वेनैकभक्तविषयत्वेनचोपपत्तैः ॥ अप
 राणहव्यापिरेकभक्तन्यायेनषोढाभिद्यते ॥ तत्रपूर्वैर्द्यौरेवापराणहव्याप्तौयथोक्तवचनेनसाग्राह्या ॥ प
 रेद्युरेवापराणहव्याप्तौयथोक्तवचनात्प्रारंभकालसङ्गावाच्चपराशस्ताउभयत्रापराणहव्यापित्वेबोधा
 यनआह ॥ अपराणहद्वयव्यापिन्यतीतस्यचयातिथिः ॥ ह्येपूर्वाचकर्तव्यावृद्धौकार्योतथोत्तरेति ॥ अ
 तीतस्यमृतस्य ॥ अत्रेदंचित्यते ॥ किंमृताहतिथेः प्रतिपदोवृद्धिश्चयाभ्यानिर्णयः ॥ उतोत्तरस्याद्वितीया
 यावृद्धिश्चयाभ्यामिति ॥ प्रतिपदोवृद्धिश्चयाभ्यामितिनावत्प्राप्तं ॥ सर्वादिवाक्यतुल्यतयाप्रतिभासमा

रा. म.
 ७१

नत्वात् ॥ तथा हि ॥ सर्वोद्वर्पस्तथा हिंसात्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ सर्वद्वर्पौ परौ कार्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी
 ति ॥ अत्रानुष्ठानो गतिथेरेव धर्माः ॥ सर्वद्वर्पहिंसानतूपरितन तिथिधर्माः ॥ एतच्च दर्शनिर्णये स्पष्टीकरिष्यते
 ॥ सर्वोदिवाक्यवदत्रापि ग्राह्यतिथिगतावेव वृद्धिस्तथापि ति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उत्तरतिथिगतावेवात्र वृद्धिस्तथा न
 ग्राह्यतिथिगतौ ॥ कुतः ॥ अपराणहव्यापित्वाभिधानात् ॥ पूर्वद्युरामध्यान्हावसानममावास्याप्रवृत्तानतोपरा
 णोपक्रममारभ्य परेद्युरपराणहावसानपर्यंतत्वे सति प्रतिपदोऽपराणहव्यापित्वं भवति ॥ तच्च त्रिमुहूर्तवृद्ध्या
 संपद्यते न तु क्षयेण ॥ तथा सति क्षये पूर्वानुकर्त्तव्ये ते तन्नोपपद्यते ॥ उत्तरतिथिगतवृद्धिस्तयस्वीकारे तु सुतरा
 मिदं वचनमुपपद्यते ॥ तथा हि ॥ यदा परेद्युर्द्वितीया सायान्हं प्रविशति तदा तिथिवृद्धिः ॥ तत्र परेद्युरनुष्ठानं न्या
 य्यं ॥ कुतपमारभ्याशेषमुख्यकालव्यापित्वात् ॥ यदा द्वितीया परेद्युरपराणहेपि क्रियतीक्षीयते तदा प्रतिपत्पूर्
 वविद्धाकर्त्तव्या ॥ उत्तरविद्ध्याः प्रतिपदोज्योतिःशाल्प्रक्रियया पराणहव्यापित्वेपि पारिभाषिक्यास्मान्कर्त्तव्य
 क्रियया तदव्यापित्वात् ॥ तथा च स्मर्यते ॥ तिथ्यादौ च भवेद्यावान्हासो वृद्धिः परेहनि ॥ तावान्ग्राह्यः स पूर्व

का. मा.

७२

द्युरदृष्टोपि स्वकर्मणीति ॥ तिष्ठ्यादावित्यादि शब्देन नक्षत्रयोगौ गृह्येते तिथि नक्षत्रयोगेषु स्वीयमाणेषु सक्षयो या
 वत् घटिका परिमितो भवति ॥ तावत् घटिका परिमितः क्षयस्तेभ्यः पूर्वेषु तिथि नक्षत्रयोगेषु ज्योतिः शास्त्रेणा
 दृष्टोपि स्मार्त्तपरिभाषणा गृहीतव्यः ॥ एवं वृद्धिरपि द्रष्टव्या ॥ तथा सति प्रकृते पि द्वितीयाया अपरा पहे यावान्
 क्षयस्तावान् पूर्वेषुः प्रतिपदि योजनीयः ॥ तथा सत्युत्तर विज्ञा प्रतिपन्ना पराणह व्यापिनी पूर्व विज्ञा तु अपरा
 ल व्यापिनी सैव ग्रहीतव्या भवति ॥ नन्वस्मिन् च नैस्व कर्मणीत्युच्यते ॥ ततश्च त्व कर्म निमित्तो वृद्धि क्षयः
 प्रक्षेप इत्यर्थः संपद्यते ॥ न च प्रकृतं प्रत्याब्धिकं द्वितीयायाः स्वकर्म ॥ अतः कथं तदीय वृद्धि क्षयो वचनस्या
 स्य विषयो भवतः ॥ नैष दोषः ॥ मा भूत् सत्याब्धिकं द्वितीयायाः स्वकर्म प्रतिपदस्तु तद्वचनस्येव ॥ तथा सति प्रति
 ति पदो वत्कर्म तन्निमित्त भूते सति तस्या प्रतिपदि वृद्धि क्षयो प्रक्षेपणीयविति वचनार्थः संपद्यते ॥ तौ च वृद्धि क्षयो
 प्रक्षेपाधिकरण तिथ्यादेरुत्तर तिथ्यादिगताविति लभ्यते ॥ ननु तिथ्यंतरागतयो वृद्धि क्षययोस्तिथ्यंतर प्रक्षे
 पे सति ज्योतिः शास्त्र प्रसिद्धिः सर्वत्र विप्लवेन ॥ ततस्तां प्रसिद्धि सु पजीव्य प्रवर्तमानः स्मार्त्त निर्णयः सर्वोपि

रा. म.

७२

विष्णवे तेति चेत् ॥ मैवं ॥ नखल्वयं रुद्धि स्य प्रक्षेपो नुष्ठेयति तिथि निर्णया यो पन्यते किं तर्हि शास्त्रांतरेणानुष्ठेयति
 यौ निर्णीतायां तदुपपादनायैता वा पाद्यौ रुद्धि स्यादुपन्यस्येते ॥ यथा दानव्रतयोः शास्त्रांतरेण त्रिमुहूर्त व्यापिन्यां
 तिथौ निर्णीतायां कर्मकालव्यास्यभावशं कामपने तुं सा तिथिः सकला ज्ञेयेति अविद्यमानमपि सा कल्पमापाद्यते ।
 एवमत्राप्यपराणहद्वयव्यापिनीत्येतेन बोधायनवचनेन ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धं द्वितीयायाः स्यमुपजीव्य पूर्ववि
 द्वायां प्रतिपदि निर्णीतायां कुतपादिकर्मकालव्यास्यतरविद्वा प्रतिपत्कुतोन ग्राह्येति शं कामपने तुं तिथ्यादाविति
 वचनेनोत्तरविद्वायां प्रतिपद्यपराणहे स्य आपाद्यते ॥ अतो ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धेः स्मार्तनिर्णयस्य वान
 कोपि विद्भवः ॥ यदादिनद्वयेप्यपराणहमस्पृष्टावशिष्टं किंचित्कालं व्याप्नोति तदा पूर्वविद्वा प्रतिपद्गृहीत
 व्या ॥ तदाहमनुः ॥ द्वाहप्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहेतुयदा तिथिः ॥ पूर्वविद्वावकर्तव्या त्रिमुहूर्ता भवेद्यदीति ॥
 सुमंतुरपि ॥ द्वाहप्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्यतुया तिथिः ॥ पूर्वस्यां निर्वपेत्पिंडमित्यांगिरसभाषितमिति ॥ न
 त्वपराणहस्पर्श उभयत्रापि समानः प्रारंभकाले तु परेद्युः कुतपे सद्भावो विशिष्यते ॥ ततः परविद्वावकुतोन ग्राह्ये

का. मा तिचेत् ॥ गुणाधिक्यादिति ब्रूमः ॥ परेद्युः कुतपप्राप्तिरेक एव गुणः पूर्वेषु स्मृतिस्थि मूलत्वे मस्तमयव्याप्तिश्चेति
 ७३ गुणद्वयम् ॥ मूलस्य प्राशस्त्यं नारदीयपुराणे दर्शितं ॥ पैत्र्यं मूलतिथेः शोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैरिति ॥ शिव
 रहस्यसौरपुराणयोरपि प्रायः प्रांत उपोष्याहितिर्देवफलेषुभिः ॥ मूले हि पितृ तत्स्यर्थं पैत्र्यं चोक्तं मद्रविभि
 रिति ॥ अस्तमयव्याप्तेः प्राशस्त्यमाहमनुः ॥ यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ॥ सपितृभ्यो यतो दत्तो
 त्यापराणह स्वयं भवेति ॥ एतस्यास्यर्थमेवोत्तरविद्वां प्रतिषेधति व्यासः ॥ अन्त्यस्तमयवेलायां कलाभात्रापि या
 तिथिः ॥ सैव प्रत्याब्दिके आह्वेनेतरा पुत्रहानि देति ॥ नचापराणहवेलायामविद्यमानतया कर्मकालव्याप्तिर
 हितायास्तिथेरनुपादेयत्वमिति शं कनीयं ॥ आपाद्यायास्तद्याप्तेर्विद्यमानत्वात् ॥ अतएव वसिष्ठः ॥ पित्र्येस्त
 मयवेलायां स्पृष्ट्वा पूर्णानि गद्यत इति ॥ नारदीयपुराणेपि ॥ पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता
 ॥ पित्र्येस्तमयवेलायां स्पृष्ट्वा पूर्णानि गद्यत इति ॥ उदाहृतताभ्यामस्तमयस्पर्शवाक्यां भ्यां कलाभात्रवाक्ये च
 पूर्वेषुः सायंकालव्याप्तिर्विवक्षिता ॥ परेद्युरपराणहस्पर्शहीनस्य पूर्वदिने सायंप्राप्तेरवश्यं भावात् ॥ अन्य

राम.

आषण्मुहूर्तस्य प्रसंगात् ॥ एतदेवाभिप्रेत्य गोभिलः ॥ सायान्ह व्यापिनीयातु पार्वणे सा उदाहृतेति ॥ ईदृ
 शे विषये पूर्वविद्धायाः कर्त्तव्यता शिवरहस्य ब्रह्मवैवर्तसौरनारदीयपुराणेषु व्यतिरेकमुखे न दर्शिता ॥ दर्श
 च पूर्णमासंच पितुः सांवत्सरं दिनां पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥ नन्वस्त्वेवमुभयत्रा पराणह
 स्पर्शाभावे तथा पराणहद्वयव्यापिन्यामुत्तरतिथिगतवृद्धिस्तथाभ्यानिर्णयोक्त ॥ उत्तरतिथेः साम्येतुकथं
 विनिश्चि मूलत्वास्तमयव्याप्तिगुणद्वयवशात् पूर्वविद्धाया कर्त्तव्या किं वा कुतः पसद्भावावशादुत्तरविद्धा तत्रा
 पराणहद्वयस्पर्शाभावविषयन्यायेन पूर्वविद्धायां प्राप्तायां दैवस्वामिवचनादुत्तरविद्धेति निश्चयः ॥ वचने हि न्या
 याद्वलीयः ॥ यदा तु दिनद्वयेऽप्यपराणैह कदेश व्याप्तिस्तदापि वैषम्येण तत्त्व्याप्तौ महत्वेन निर्णेतव्यं ॥ तदा
 हमरीचिः ॥ अपराणहव्यापिनी चेदाब्दिकस्य यदा तिथिः ॥ महतीयत्र तद्विद्वां प्रशंति महर्षय इति ॥ साम्येनोभयत्र व्याप्ति
 श्रुततिथिगतैर्वृद्धिस्तथा साम्ये त्रिधा भिद्यते ॥ तथा हि ॥ पूर्वद्युरपराणहस्य द्वितीयघटिका मारभ्य परेद्युरपराणहस्य च
 रमघटिकां विहाय अवशिष्टासु पंचघटिकासु यदा तिथिः वर्त्तते तदा पूर्वापराणहस्य प्रथमघटिकां द्वितीयापराणहस्य

का. मा. चरमघटिकांचविहायावशिष्टासुपंचसुघटिकासुवर्तमानत्वात्साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवतितिथिश्चतदाघ
 ७४ टिकाचतुष्टयेनवर्द्धते॥ यदापूर्वापराणहस्यचरमघटिकांउत्तरापराणहस्यप्रथमघटिकायांवर्तते॥ तदापि
 साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति॥ घटिकाचतुष्टयेनतदातिथिःक्षीयते॥ यदापूर्वापराणहस्यचरमेघटिकात्रये
 द्वितीयापराणहस्यचाद्येघटिकात्रयेपिवर्ततेतदापिसाम्येनैकदेशव्याप्तिस्तदवस्थातिथिस्तुनवर्द्धतेनापि
 क्षीयतेकिंतुसमैवईदृशेविषयेखर्वदर्पवाक्यानिर्णयः। तदेवंप्रतिपदपार्वणरूपमाब्धिकंनिर्णीतं॥ पार्वण
 रूपस्यकामस्यतुदर्शविकारत्वात्॥ प्रातिस्विकविशेषाभावाच्चवक्ष्यमाणेनदर्शनिर्णयेनैवनिर्णयोव
 गंतव्यः॥ ॥ इतिमाधवीयेकालनिर्णयेप्रतिपन्निर्णयारब्ध - तृतीयप्रकरणं॥ ॥ अथद्वितीयामार
 भ्यपर्वावसानाश्चतुर्दशतिथयोस्मिन्नकरणेनिर्णीयंते॥ प्रथमद्वितीयादीनांपंचदशकलानांक्रमेणचन्द्र
 मंडलप्रवेशनिर्गमनाभ्यांशुकूकृष्णपक्षयोःप्रतिपद्वितीयादिनामध्येयास्तिथयोभवन्ति॥ तत्रप्रतिपदियोर्नि
 र्णयः पूर्वप्रकरणेभिहितःसएवोत्तरासुसर्वासुतिथिषुसाम्येनसंचरयितव्यः॥ विशेषस्तुतत्रतत्राभिधास्ये॥

राम
 ७४

प्रतिपदिदैवंपिच्यं व्यवस्थापितम्॥ दैवं षड्विधं उपवासे कनक्त भक्ता याचित दान व्रत भेदेन तीर्थस्नानजपहो
 मादयस्तु व्रतशब्देनैव संग्रहीताः॥ पिच्यं द्विविधं॥ एको द्विष्टं पार्वणं चेति॥ तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्ति यु
 क्ता या एव तिथेरनुष्ठानांगत्वं स्मृतिष्वभिप्रेतम्॥ कर्मकाले च द्विविधो मुख्यो गौणश्चेति॥ तद्यथा॥ एक
 भक्ते मध्याह्ने मुख्यः॥ आसायमवशिष्टो गौणः॥ तिथिव्याप्तिर्द्विविधा स्वाभाविक तिथिव्याप्तिः सा कल्पा
 पादित तिथिव्याप्तिश्चेति॥ तद्यथा॥ यदा संगवपर्यंता मावास्या तदानीमुपरितनो मध्याह्नौ मुख्यं यैव
 प्रतिपदा व्याप्ते भवति॥ यदा त्वपराह्णादिमारभ्य तिथिः क्षयवशात्परेद्युः संगवांता प्रतिपद्वति॥ तदा
 पूर्वद्युर्गौणकालव्याप्तिमुपजीव्यैक भक्तानुष्ठानाय त्वीकारे सति मध्याह्ने वरयानुष्ठेयत्वात्तत्र स्वाभा
 विक प्रतिपद्यास्य भावेपि सा कल्पवचनापादित प्रतिपद्याप्तिः स्वीकृता॥ एवं च सति कर्मकालव्याप्तौ स
 र्वस्मृतीनामर्त्यतनिर्बंधदर्शनात्कर्मकालव्याप्तिशास्त्रमितरेभ्यः प्रबलमिति निश्चीयते॥ तदनुसारेण
 द्वितीयाद्या अपितिथिय उपवासादौ दैव एको द्विष्टादौ पैच्ये च कर्मकालव्याप्ति युक्ताः स्वीकर्तव्याः॥ उपवासस्तु

का.मा.
७५

सर्वतिथिषु नारदीये दर्शितः ॥ शुक्लान्वाद्यदि वारुष्णान् प्रतिपत्तभृतीं स्तिथीन् ॥ उपोष्यैव बलिं हत्वा वि
धिनेत्यपरे दिने ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते इति ॥ उपवासस्या होरात्रः कर्मकालः ॥ त
स्मात्तद्वापि नीतिथिर्ग्राह्या ॥ तदसंभवे खडतिथिर्ग्राह्येति निरूप्यते ॥ तत्र च सूर्योदये त्रिमुहूर्त्तान्ततो धि
का वा प्रतिपद्भवति ॥ उत्तरदिने चास्तमयादर्वाक् त्रिमुहूर्त्तान्ततो धिका वा तृतीया भवति सयमुभयवि
द्वा द्वितीया ॥ तत्र वेधकतिथेरुदयेस्तमये वा त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततो न्यूनत्वं तदेव पैठानसि
वाक्येन पूर्वमुदाहृतम् ॥ वेधतिथेश्च त्रिमुहूर्त्तसंज्ञा बोधेक्षित इति द्विमुहूर्त्तत्रिरह् श्रुत्यनेन सुप्रतु
वचनेन दर्शितम् ॥ उदयास्तमययोरैव वेध इत्ययमर्थ उदये सान्तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृक इत्यादि
भिः कात्यायनवचनैरवगंतव्यः ॥ एवं च सति यथोदाहृते पूर्व विद्वेत्तरविद्वेये द्वितीये तपोरुत्तरविद्वादि
तीयो पोष्या ॥ युग्माग्निवाक्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरविद्वायाः प्राशस्त्याभिधानात् ॥ यद्यप्युपोष्यत्वं
साक्षान्नाभिहितं तथापि कर्मांतरविशेषस्यानुपादानात् ॥ उपवासविषयत्वं परिशिष्यते ॥ तथा हि ॥ न तावत्ति

राम
७५

अविषयत्वं संभवति ॥ व्यासेन युग्मादिशास्त्रस्य रवर्वादिशास्त्रस्य च दैवपित्र्यविषयत्वेन व्यवस्थापितत्वा
 त् ॥ नाप्येकभक्तनक्तविषयं ॥ तयोर्मध्याह्नप्रदोषव्यास्यधीनत्वेन युग्मादिशास्त्रानधीनत्वात् ॥ अयाचितस्य
 तूपवासवदनुष्ठेयत्वेन नष्टविषयत्वं न च दानादिविषयत्वं ॥ दानादेः पौर्वाण्हिकतिथौ कर्तव्यतया निर्णयत्वात्
 ॥ अत उपवासविषयत्वं परिशिष्यते ॥ कदाचिदेकभक्तादिति यौ युग्मादिशास्त्रस्य संवादो भवति ॥ तदा तच्छात्रमुपो
 हूलकं भवतु ॥ नवयंवारयामः ॥ वचनांतरे तु युग्मादिति यैरुपोष्यत्वं साक्षात्प्राप्यते ॥ तथा च प्रतिपत्यकरणे प्रति
 पदमावास्यायुग्मस्योपोष्यत्ववचनमुदाहृतम् ॥ तत्रापि युग्मत्वाभिप्रायेणैव द्वितीयायाः परिविद्धायाः उपो
 ष्यत्वं भृगुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तराभ्यां दर्शितं ॥ एकांशयष्टमीषष्ठीद्वितीयाचचतुर्दशी ॥ त्रयोदशीचतुर्थीचउपोष्याः
 स्युः परान्विता इति ॥ यदा पूर्वेषु रुदयमारभ्य परेषु रुदयस्योपरि त्रिमुहूर्तं वर्द्धते ॥ तदा पूर्वेषु रेवोपवासः ॥ न
 चोदाहृतेन परान्विता इति वचनेन विरोधः शङ्कनीयः ॥ परान्वितपूर्वान्वितयोः प्रसक्तयोः सतोरस्य वचनस्य नि
 यामकत्वात् ॥ न चात्र परान्वितत्वं प्रसक्तमस्ति ॥ पूर्वस्य दिनस्य संपूर्णनिधित्वात् संपूर्णखंडयोः संपूर्णस्यासं

का-मा-देहत्वेन प्रबलत्वात् ॥ असंजातविरोधित्वकृत्तन कर्मकालव्याप्तिभ्यां पूर्वदिनस्यैव प्राबल्यम् ॥ तस्मात्त
 ७६ त्रैवोपवासः ॥ ननु पूर्वोपवासं प्रतिषेधनिव्यासः ॥ तृतीययायुताकार्याद्वितीयाननुपूर्वयेति ॥ मैवं ॥ अस्य व
 चनस्य खंडतिथिविषयत्वेन संपूर्णतिथावप्रवृत्तेः ॥ खंडतिथिविषयत्वं च पूर्वयायुता नैव कार्येत्यभिधानाद
 वगम्यते ॥ ननु खंडतिथावपि द्वितीया पूर्वविद्धैवोपोष्य ॥ प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तंबे
 न प्रतिपद्वितीययोर्युगमत्वाभिधानात् ॥ एतदेव वचनमुपजीव्य कृष्णप्रतिपत्त्यारविद्धैवोपोष्येति पूर्वनिर्णीतं एवं
 तर्हि द्वितीयापि क्वचित्पूर्वविद्धा भवतु तदुक्तं स्कंदपुराणे ॥ प्रतिपत्संमुखीकार्याया भवेदापराणिहकी ॥ पूर्वाणिह
 की च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभोद्विति ॥ तादृशी संमुखी पूर्वयुतेत्यर्थः ॥ पूर्वैद्युरुदये मुहूर्त्तं परित्यज्या वशि
 ष्टपूर्वाणहं संबंधिनीयदा भवति तदा वैधकारण्या ॥ पूर्वतिथेः मुहूर्त्तत्रयाभावेन वेदुमसामर्थ्यात्स्वयं खंडापि
 संती संपूर्णवित्पूर्वत्रोपवासे युज्यते ॥ अत्र द्वितीयानवधाभिद्यते ॥ पूर्वैद्युरुदयमारभ्य प्रवृत्तारुदयं परित्यज्य
 प्रवृत्ता पूर्वाणहं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तेति त्रयोभेदास्तेष्वेकैकस्य परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तत्वतन्यूनत्वशून्यत्वैस्त्रैवि

राम

७६

ध्ये सति मिलित्वानवविधत्वं संपद्यते ॥ अत्र पूर्वेषु रूढ्यमारभ्य प्रवृत्ताया संपूर्णत्वेन परेषु मुहूर्तत्रयत्वं त
 न्यूनं न्यूनत्वेषु त्रिष्वपि पक्षेषु विवादाविषयत्वात् पूर्वत्रैवोपवासो युक्तः । उदयं परित्यज्य कियत्पूर्वाणहभा
 गं प्रक्रम्य प्रवृत्तायाः परेषु स्त्रिमुहूर्ततायां सत्यपि परयुतोपवाससंभवे तां परित्यज्य पौर्वाण्हकवचनेन पू
 र्वेषु रेवोपवासो विधीयते ॥ परेषु स्त्रिमुहूर्तन्यूनत्वेन वेधकारिण्या स्तृतीयायाः सत्यपि वेदं सामर्थ्ये वेध्या
 याद्वितीयाया स्त्रिमुहूर्तत्वाभावेन वेधयोग्यत्वाभावात् तत्रोपवासो न प्रसक्तः अतः परिशेषात् पूर्वाणहवा
 क्याच्च पूर्वत्रैवोपवासः ॥ पूर्वेषुः पूर्वाणहं सर्वे परित्यज्य प्रवृत्तायाः परेषु स्त्रिमुहूर्ततयोभयत्र तिथिसत्वात् कु
 त्रोपवास इति संदेहे सति व्यासेनोत्तरविधानात् पूर्वदिननिषेधाच्चोत्तरत्रोपवासः ॥ नचात्र शुक्रकृष्णव्यव
 स्थाशंकनीया ॥ युग्मवाक्येषु शुक्रकृष्णपक्षसाधारणेन परदिनविधानात् कृष्णपक्षे पितृवृत्तौ बाधाभावाच्च ।
 अन्ययोस्तपक्षयोः पूर्ववद्वेधानहेत्वेन पूर्वेषुः पौर्वाण्हकत्वाभावेऽपि परिशेषादापस्तंबोक्तयुग्मवाक्याच्च पूर्वो
 त्रोपवास इति स्थितम् ॥ एकभक्तादिपार्वणश्राद्धांतेषु कर्मसु द्वितीयाप्रयुक्तस्य विशेषस्य कचिदप्यस्मर-

का-मा-णात्पूर्वोक्तन्यायोयोजनीयः॥ ॥ इति द्वितीयानिर्णयः॥ ॥ अथ तृतीयानिर्णयते॥ ॥ तत्र त्रिविधा
 ७७ निवचनानि स्मर्यते॥ कानिचित्पूर्वविद्धाविधायकानि कानिचित्पूर्वविद्धा-निषेधकानि कानिचिदुत्तरविद्धावि-
 धायकानीति॥ तत्र युग्मवाक्यं तावत्पूर्वविद्धाविधायकं प्रसिद्धं॥ पूर्वविद्धानिषेधकं वा क्यमाहापस्तम्बः॥ त-
 तीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहिताविभो॥ द्वितीयया युतांतां तु यः करोति नराधमः॥ संवत्सररुतेनेह स तु धर्मे-
 ण लुप्यते॥ द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते तु यः॥ स याति नरक्रंघोरं कालसूत्रं भयंकरं॥ द्वितीयाशेषसं-
 युक्तां या करोति विमोहिता॥ सा वै धव्यमवाप्नोति प्रवदंति मनीषिण इति॥ स्कंदपुराणेऽपि॥ तृतीया तु न कर्त्त-
 व्या द्वितीया संयुता तिथिः॥ या करोति विमुहस्त्रिपुरुषो वा शिखिध्वजः॥ द्वितीया संयुतां तां पूर्वधर्मो हिलुप्य-
 ते॥ विधवा त्वं दुर्भग त्वं भवेन्नास्त्यत्र संशयः॥ कलाकाष्ठापि वाचैव द्वितीया संप्रदृश्यते॥ सा तृतीयानकर्त्त-
 व्या कर्त्तव्या गणसंयुता॥ यदिच्छेत्सरमं पुण्यं व्रतकर्त्ता शिखिध्वजेति॥ अत्र पूर्वविद्धाया निषेधबाहुल्यात्सा
 न ग्राह्या युग्मवाक्यं तुरं भावत विषयं भविष्यति॥ रंभाव्रतं तु भविष्यत्पुराणे दर्शितं॥ भद्रे कुरुष्व यत्त्वेनरं

राम
७७

भास्व्यं ब्रतमुत्तमं ॥ ज्येष्ठशुक्ल तृतीयायां स्नातानियमतस्यरेत्यादि ॥ तत्रैवापरं रंभा ब्रतं पठितं ॥ रंभा तृतीयां
वक्ष्यामि सर्वया पप्रणाशिनी ॥ मार्गशीर्षे श्रवमासि तृतीयायां नराधिप ॥ शुक्लायां प्रातरुत्थाय दंतधावन
पूर्वकमित्यादि ब्रतमनिधायोपसंहृतं ॥ सौभाग्यार्थं पुराचीर्णं रंभयाराजसत्तम ॥ तेन रंभा तृतीयेयं परं सौभा
ग्यदायिनीति ॥ एतस्य रंभा ब्रतस्य पूर्वविद्धायां कर्तव्यत्वं स्कंदपुराणे दर्शितं ॥ बृहत्तपात्थारंभा सावित्री चट
पैतृकी ॥ कृष्णाष्टमी च भूताचकर्तव्या संमुखीति शिरिति ॥ तत्रैव पूर्वविद्धानिषेधो रंभा ब्रतव्यतिरिक्तविष
यत्वेन पठ्यते ॥ द्वितीयया तु विद्वाच्च तृतीया न कदाचन ॥ कर्तव्या ब्रतिभिस्तात धर्मकार्थतस्यैः ॥ विहा
येकां च रंभां च तृतीयां पुण्यवर्द्धनीमिति ॥ उत्तरविद्धाविधायकं तु ब्रह्मवैवर्ते दर्शितं ॥ चतुर्थी संयुता या तु सा
तृतीया फलप्रदेति ॥ आपस्तंबोपि ॥ चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ॥ अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रसौ
भाग्यवर्द्धनीति ॥ बृहस्पतिरपि ॥ एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ॥ अमावास्या तृतीया च ता उपोष्या
परान्विता इति ॥ अस्य चोत्तरविद्धाविधायकस्य रंभा व्यतिरिक्तविषयत्वं ब्रह्मवैवर्ते दर्शितं ॥ रंभाख्यां वर्जयि

का. मा. त्वानुत्तरीयां हि जस नम ॥ अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत इति ॥ क्वचित्तु सर्वव्रतेषु पूर्वविद्भैव । तदा ह
 ७८ वशिष्ठः ॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ॥ पूर्वविद्वानुकर्त्तव्या यदि न स्यात्परेहनीति । अत्र परेहन्यस
 तंत्रेधाभिद्यते । सर्वथैवासत्तं द्विमुहूर्त्तसत्तं त्रिमुहूर्त्तसत्तं चेति ॥ सर्वथैवासत्तं पूर्वदिनानुष्ठानमस्तु ॥ यदा तु परेहनि
 षटिका त्रयं षटिका पंचकं भवति । तदा कथं अस्त्विति महान्तं देहः । त्रिमुहूर्त्तसद्भावस्य मुख्यकल्पत्वात् ॥ पंचष
 टिका पक्षे मुख्या संभवः ॥ द्विमुहूर्त्तसद्भावस्यानुकल्पत्वात् षटिका त्रयपक्षे तस्याप्यसंभवः ॥ तदा किं मुख्या
 नुकल्पयोरभावात् पूर्वयुरनुष्ठानं किं वा पूर्वविद्वाननिषेधबाहुल्यात् परेहनि अस्य मपि सत्त्वमाश्रित्यानु
 ष्ठानं ॥ न चात्र किंचिन्नियामकं वचनमस्ति ॥ नापि न्यायेन निर्णेतुं शक्यते ॥ न तावत्परदिनं न्याय्यं । प्रापका
 भावात् ॥ नापि मुख्यानुकल्पव्यतिरिक्तं कल्यांतरं संभवति ॥ येन प्रापकमाशंकोत । नापि पूर्वदिनं न्याय्यं ।
 निषेधबाधह्रल्यात् वसिष्ठवचनोक्तप्रतिप्रसवेन निषेधो बाध्यत इति चेत् ॥ मैवं । तस्य वचनस्य परेयुरस्य राम
 तासत्वेऽप्युपपन्नत्वात् ॥ तस्मादागमन्यायैरात्राप्रवृत्तेरयोगिनोऽसर्वज्ञस्य धर्मसाक्षात्कारासंभवाच्च शि

राम

७८

ष्टाचारएवान्नशरणं॥ अतएव व्यासः। तर्कोप्रतिष्ठः श्रुतयोविभिन्नानवाक्रमेदर्शनमस्ति किंचित्। धर्मस्य
तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पंथा इति। शिष्टाश्च मुहूर्तमात्रसद्भावमाश्रित्य गौरीव्रतं परेद्यु
रेवानुतिष्ठंति॥ अतो गौरीव्रतं परेद्युरेवानुष्ठेयं॥ अन्येषु भविष्यत्पुराणाद्युक्तेषु विनेशपूजादिषु मुख्यकल्पे
नानु कल्पेन चापरेद्युरनुष्ठानं॥ तद्विषयाश्च पूर्वविद्वानिषेधाः॥ कल्पद्वयासत्वे तु विद्यामानाया मपि परेद्युः स्व
ल्पाया मपि तृतीयायां तां परित्यज्य वसिष्ठवचनेन पूर्वैद्युरनुष्ठानं॥ एकभक्तनक्ते तु व्रतं गैव्रतानुसारेणानु
ष्ठेये। स्वतंत्रयोस्तु मध्याह्नप्रदोषव्याप्तिवशेनानुष्ठानं॥ रंभाव्रतेऽप्यस्तमयादर्वाकृततीयायास्त्रिमुहूर्त
सद्भावे तस्यामेव पूर्वविद्वानामनुष्ठानं तद्विधायकवाक्येषु संमुखेत्यभिधानात्सां मुख्यस्य च सायान्ह व्या
प्तिरूपत्वात्॥ मुहूर्तत्रयान्यूनत्वे सति पूर्वविद्वानाः प्रापकाभावाद् रंभाव्रते परविद्वाना अनिषिद्धत्वाच्च सा
मान्यवचनैः परविद्वानां प्रशंसकैः परेद्युरनुष्ठानं यानि द्वितीया विद्वानिषेधकानि वाक्यानि तेषु द्वितीया कि
यती विवक्षितेति चेत्॥ मुहूर्तत्रयपरिमितेति ब्रूमः॥ वेधशास्त्रे तथाभिधानात्॥ यत्तु कलाकाष्ठापीतिवच

का. मा. नंतत्कैमुतिकन्यायेनत्रिमुहूर्तसत्वंदृढयति॥ ॥इतितृतीया निर्णयः॥ ॥अथचतुर्थीनिर्णीयते॥ ॥
 ७९ साचयुग्मवाक्यात्परविद्धापूज्या॥नचशुक्लपक्षेतथात्वेपिकृष्णपक्षेपूर्वैवस्यादिति शंकनीयं॥ युग्मवाक्यस्य
 पक्षद्वयसाधारणत्वात्॥चतुर्दश्याचपूर्णिमेत्येतच्छुक्लपक्षविषयत्वे लिंगमिति चेत्॥ तस्यैकस्य युग्मस्य शु
 क्लपक्षविषयाण्येवेति चेत्॥ न॥ प्रतिपद्यमावास्येत्यनेन पक्षद्वयस्पर्शनायुग्मेन साहचर्यादितरेषामपि पक्ष
 द्वयस्पर्शित्वं किं न स्यात्॥ एवमर्हिसहचर्ययोर्द्वयोरपि परस्परकलहादनिर्णय इति चेत् नकारणां तरेण नि
 र्णीतव्यत्वात्॥ तर्हि चतुर्दशी पूर्णिमा युग्ममेकपक्षवर्तितितिथिद्वयात्मकत्वात्॥ द्वितीयादियुग्मैः सदृशं प्रति
 पदा मावास्या युग्मं तु भिन्नपक्षद्वयवर्तितितिथिद्वयस्वरूपाद्विलक्षणं॥ अतः पूर्णिमा युग्मसाहचर्येणैव नि
 र्णय इति चेन्नैवं॥ श्रुत्या साहचर्यस्य बाध्यमानत्वात्॥ द्वितीयादिशब्दो मुख्यपारत्यापक्षद्वयवर्तिनास्ति
 यीन्ब्रूते॥ सोयं श्रुति लिंगादिषु षट्सु प्रथमं प्रमाणं साहचर्यं तु सन्निधिः॥ सच स्थानावांतरभेदत्वात्पंच
 मंप्रमाणं॥ तच्च प्रथमादत्यंतदुर्बलं सोयमर्थः॥ पूर्वमीमांसायां तृतीये ध्याये श्रुति लिंगादि सूत्रे महता

राम
७९

प्रबंधेन प्रपंचितः सूत्रं चैतत् ॥ अतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रक
 र्षादिति ॥ इयमेव च न श्रुतिसंनिध्योर्विरोधमुद्दिश्योत्तरमीमांसायां गुणोपसंहारे विचारितं ॥ तथा हि ॥ तां डि
 शाखायां श्रूयते ॥ ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति । अस्यायमर्थः । पंचभक्तियुक्तस्य साम्ना उद्गीथारव्या
 भक्तिः कश्चिदवयवः तंचावयवमुद्गीतायागकाले गायति ॥ गीयमानं तमुद्गीथं स एवोद्गीथा तां डि शाखा
 गतोपनिषद्विहितैरनेकैर्गुणैरुपासीतेति ते च गुणास्तो डि शाखाया मेव विहिताः ॥ उद्गीथभक्तिस्तु तां डि
 शार्दूलजैमिनीयतलवकारादिषु सर्वासु सामशाखा सुपठिता ॥ तत्र यदि तं डि शाखोक्तगुणमुपासनं
 तत्किं तां डि शाखागत एवोद्गीथविशेषे व्यवतिष्ठते किं वा सर्वशाखागत उद्गीथसामान्ये संचरतीति संशयः
 ॥ तत्र सन्निधिवशादुद्गीथविशेषे व्यवतिष्ठत इति पूर्वपक्षः ॥ उद्गीथशब्दो मुख्ययावत्त्योद्गीथसामान्यं ब्रूते ।
 न च सन्निधिना पंचमप्रमाणेन प्रथमप्रमाणस्य श्रुतेः संकोचो युक्तः ॥ तस्मादुपासनमुद्गीथसामान्ये चरती
 तिराह्वानतः ॥ अनेन न्यायेन प्रकृतेः पिसाहचर्याख्येन सन्निधिना द्वितीयादिश्रुतेः संकोचायोगाद्युगमादिशा

कामा- स्त्रं पक्षद्वयविषयं द्रष्टव्यं ॥ यदि चतुर्दशी पूर्णिमयोः कृष्णपक्षविषयत्वं न संभाव्यते तर्हि तत्रैकत्र शुक्लपक्षवि-
 ८० षयत्वमस्ति ॥ तथा प्रतिपद्युग्ममपि गत्यंतराभावात् पक्षद्वयसंधिविषयं एवं व्यवस्थितौ सत्यां युग्मशास्त्रे-
 ण पक्षद्वयेऽपि चतुर्थी परविद्धैव शान्नेति । ननु वचनांतरेण चतुर्थी द्वयस्य व्यवस्था प्रतीयते ॥ तथा च मार्कंडे-
 यपुराणे ॥ शुक्लपक्षेतिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः ॥ कृष्णपक्षेतिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविरिति । अ-
 त्रच वक्तव्यं किमिदं शुक्लादिवाक्यं युग्मादिशास्त्रनियमनद्वारा एकवाक्यतया तिथीनां व्यवस्थापकं उत स्वा-
 तंत्र्येण ॥ यदि नियमद्वारा तर्हि युग्माग्नीत्यादियुग्मे पूर्वतिथीनामुत्तरविद्धानां पूज्यत्वेन शुक्लपक्षेतिथि-
 र्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविरित्येतत्पूर्वार्द्धमविरोधि उत्तरार्द्धं तु विरोधि ॥ तथा तेष्वेव युग्मेषु चरमतिथीनां पू-
 र्वविद्धानां पूज्यत्वेन कृष्णपक्षेतिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविरित्युत्तरार्द्धमविरोधि । पूर्वार्द्धं तु विरोधि ॥ त-
 था दर्शपूर्णप्रतिपद्युग्मे कृष्णपक्षगतस्य दर्शस्योदये पूज्यत्वं शुक्लपक्षगतायाः प्रतिपदोत्तमये पूज्यत्वं त-
 था सति तत्रोभयत्र विरोधः स्फुटतरः ॥ तस्मान्न युग्मादिशास्त्रमनेन नियंतुं शक्यं ॥ नापि स्वातंत्र्येण तिथी

राम
 ८०

नां व्यवस्थापकं ॥ तत्र युग्मादिशास्त्रविरोधस्यापरिहार्यत्वात् ॥ अविरोधेन तु शुक्लादिवाक्यस्य दशमी वि-
 षत्वं प्रतिपत्त्यकरणे प्रसंगादुदात्तत्वं ॥ तस्माच्छुक्लकृष्णयोरपि पक्षयोर्युग्मादिशास्त्राच्चतुर्थी परविद्धाया-
 त्वा ॥ बृहद्दसिषोपि ॥ एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ॥ उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ता
 इति ॥ ननु परविद्धोपवासः क्वचित्प्रतिषिध्यते ॥ द्वितीया पंचमी वेधा दशमी च त्रयोदशी ॥ चतुर्दशी चोप-
 वासे ह न्युःपूर्वोत्तरेतिथी इति ॥ अयमर्थः ॥ पंचमी वेधेन पूर्वा चतुर्थी तिथिमुत्तरां च षष्ठी तिथिमुपवासविष-
 ये हंति ॥ अतः पंचमी विद्धायां चतुर्थी नोपवास इति ॥ नैष दोषः ॥ ब्रतभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः संति हि चतु-
 र्थ्याभिन्नदेवताविषयाणि बहूनि ब्रतानि ॥ तत्र विष्णुधर्मोत्तरप्रोक्ते चतुर्मूर्तिब्रते मूर्तिचतुष्टयोपेतो विष्णु-
 देवता ॥ स्कंदपुराणोक्ते अंगारकचतुर्थी ब्रते भौमो देवता कूर्मपुराणोक्ते यमब्रते यमो देवता ॥ सौरपुराणा-
 दिप्रोक्तेषु दूर्वागणपत्यादिब्रतेषु विनायको देवता कूर्मपुराणद्व्यप्रोक्ते नागचतुर्थी ब्रते शेषशंखपालादयः
 सर्पादेवतास्तत्र विनायकनागव्यतिरिक्तानां ब्रते परेद्युरूपवासः प्राप्नोति तादृशे विषये पंचमी वेधनिषेधो व्यव-

का. मा.
८९

वस्थापनीयः॥ तथा पूर्वविद्धाप्रशंसा च तस्मिन्नेव विषये द्रष्टव्या॥ अतएव ब्रह्मवैवर्ते पूर्वोत्तरविद्वयोर्विधि
निषेधोऽस्मर्येतै॥ चतुर्थीसंयुताकार्या तृतीया च चतुर्थिका॥ तृतीयया युतानैव पंचम्याकारयेत्कचिदिति॥ त
थातत्रैव पूर्वविद्धाप्रशस्यते॥ चतुर्थीसंयुताया च सा तृतीया फलप्रदा॥ चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफ
लप्रदेति॥ तस्याश्च विनायकव्रतविषयत्वं तत्रैव सूचितं॥ कर्त्तव्याव्रतिभिर्वत्सगणनाय सु तोषणीति॥
स्कंदपुराणे पि॥ विनायकव्रते कार्यं सर्वमासेषु षण्मुख॥ चतुर्थी तु जयायुक्ता गणनाय सु तोषणीति॥ विना
यकव्रतानुष्ठाने चतुर्थ्या मध्याह्नव्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकं॥ तदा ह बृहस्पतिः॥ चतुर्थी गणनाय स्य मातृवि
द्धाप्रशस्यते॥ मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परैर्हनीति॥ यदा पूर्वैर्द्वर्ममध्याह्नव्यापिनी भवति॥ तदा सु
ख्यप्रयोजकस्य विद्यमानत्वात्मातृविद्वत्त्वगुणसद्भावाच्च सा ग्राह्या तादृशे विषये परेद्युः॥ सतामपि मध्याह्नव्या
पिन्यां त्याज्या॥ अतएव प्रशस्यत इत्युक्तं॥ परेद्युरेव यदा मध्याह्नव्यापिनी तदा मातृविद्वत्त्वगुणभावे पि
प्रधानप्रयोजकानुसारेण परविद्धैव ग्राह्या॥ तथा च स्मृत्यंतरं॥ मातृविद्धाप्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके

मध्याह्ने परतश्चेत्त्यान्नागविद्धाप्रशस्यत इति ॥ ननु बहुषु वचनेषु पूर्वविद्धाया गणनाय संतोषत्वमु-
 क्तं। अतः पूर्वविद्धत्वस्यैव मुख्यप्रयोजकता युक्ता ॥ मैवं ॥ मध्याह्नव्यापित्वस्यैव वैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ अनव-
 श्यं हितं दामध्याह्नव्यापित्वं प्रसंगाद्भवति ॥ अतस्तद्विधानं व्यर्थं व्यावर्त्या भावात् ॥ अथोच्येत पक्षांतरेप्य-
 नेकवचनविहितस्य पूर्वविद्धत्वस्यैव वैयर्थ्यं तदवस्थं ॥ मध्याह्नव्यापित्वेनैव तन्निर्णयादिति तन्ना ॥ यद्वा-
 तिथिस्मयवशादुभयत्र मध्याह्नव्याप्तिर्नास्ति ॥ यदाचोभयत्र कृत्स्नमध्याह्नव्यापित्वं तदेकदेशव्यापि-
 त्वं वा समानं तत्र सर्वत्र मध्याह्नव्याप्त्या निर्णयाभावे सति पूर्वविद्धत्वेनैव निर्णेतव्यत्वात् ॥ एवं तर्हि साव-
 काशानिरवकाशयोर्निरवकाशबलीय इति न्यायेन मध्याह्नव्यापित्वस्य निरवकाशतया प्राबल्यमित्येव व-
 क्तव्यं ननु मुख्यतयेति चेत् ॥ मुख्यत्वस्यापि संभवात् ॥ तिथिनिर्णये कर्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य मुख्यत्व-
 मस्य प्रकरणस्य प्रारंभे दर्शितं ॥ कर्मकालश्च विनायकव्रतस्य मध्याह्नः ॥ प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने
 पूजयेन्मृपेति तत्कल्पे विधानात् ॥ अतो मुख्यत्वादपि मध्याह्नव्यापित्वं प्रबलमिति ॥ ननु कस्यांचित्स्मृतौ

स.सा. पूर्वविद्धत्वेन मध्याह्नव्यापित्वबाध उपलभ्यते ॥ जयाचयदिसंपूर्णाचतुर्थी ह्रसते यदि ॥ जयासैव हि
 ८२ कर्त्तव्यानागविद्धानकारयेदिति स्मरणात् ॥ मैवं ॥ अस्य वचनस्य दिनद्वये मध्याह्नस्पर्शाभावविषयत्वे
 नाप्युपपत्तेः ॥ तथा हि ॥ पूर्वदिने विनायकप्रयोजके मध्याह्ने जयासंपूर्णा ॥ परेद्युर्मुहूर्त्तत्रयस्य वशा
 न्मध्याह्नादर्वागेव चतुर्थी समाप्ता तदा दिनद्वये कर्मकाले ग्राह्यतिथेऽनुत्थ्या अभावाद् विनायकव्रते किं
 दिनमुपादेयमिति वीक्षायां पूर्वदिनं विधाय परदिनं प्रतिषेधति ॥ अशौच्यते ॥ जयाचयदिसंपूर्णेत्यनेन क
 र्मकालरूपमध्याह्नसमाप्तिपर्यंतत्वं न विवक्षितं ॥ किंतु तस्य सम्यपर्यंतत्वमिति ॥ एवंचतुर्थी पूर्वविद्धेव ना
 स्ति वेधिकायाः पूर्वतिथेः संपूर्णत्वे सति वेध्यायाऽनुत्थ्या अनवकाशत्वात् ॥ अथ माभूत्पूर्वविद्धत्वं तथापि
 मध्याह्नव्यापिन्यां जयायां विहितायां परेद्युर्मध्याह्नव्यापित्वं बाध्यत इति चेत् ॥ मैवं ॥ नखल्लुत्तरदिनहेय
 त्वे मध्याह्नव्यापित्वं कारणतयोपन्यस्यते ॥ किंतु नागविद्धत्वं ॥ अतो नागविद्धत्वनिंदायां वचनस्य तात्पर्यं
 नचतुर्थीरहितजयाविधाने ॥ अन्यथा चतुर्थीनिंदायामपितात्पर्यं प्रसज्येत ॥ नचतदुक्तं ॥ नहिवरणा

राम.

८२

तायकन्यामुद्वाहयेति॥ वचनद्वयायातुकैमुतिकन्यायेपरालक्ष्यते यदिशब्दप्रयोगात्॥ यद्यपिजयासंपू
 र्णातथापिनागविद्धाहेया॥ किमुतजयायुक्तायांचतुर्थ्यासंभवत्यामितिहिवचनव्यक्तिः॥ मध्यान्हव्या
 सावियतीभक्तिः कुतस्तवेति चेत्॥ चतुर्थीरहितायांशुद्धतृतीयायांतवापिकुतोभक्तिरितिसमानः प
 र्यनुयोगः॥ वचनबलादित्युत्तरमस्माकमपि वचनयोः परस्परकलहेपूर्वोक्ताभ्यां मुख्यत्वनिरवकाशत्वा
 भ्यांमध्यान्हवचनमेवातिप्रबलंसिद्धिविनायकव्रतेतस्यप्रतिपदोक्तत्वादपिप्रबलत्वं॥ जयावचनंतुमौ
 र्यादिव्रतेचरितार्थं॥ तच्चव्रतंभविष्यत्पुराणेभिहितं॥ विनायकंसमभ्यर्च्यचतुर्थ्यायदुनंदन॥ सर्वविघ्न
 विनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात् इत्यभिधायानंतरमिदंपठ्यते॥ निंदारतिशिवांभद्रांकीर्तिंमेधां
 सरस्वतीं॥ प्रज्ञांतुष्टिंतथाकांतिंतत्रैवाहनिपूजयेत्॥ विद्याकामौविशेषेणपूजयेच्चसरस्वतीमिति॥
 लिंगपुराणेपि॥ चतुर्थ्यांतुगणेशस्यगौर्याश्चैवविधानतः॥ पूजांकृत्वालभेत्सिद्धिंसौभाग्यंचनरः क्रमा
 दिति॥ नारदीयपुराणेपि॥ माघशुक्लचतुर्थ्यांतुगौरीमाराधयेद्बुधः॥ चतुर्थीवरदानामगौरीतत्रसुपूजि

का.मा. तेति ॥ अतो यथोक्तरीत्या विनायकव्रतैर्मध्यान्हव्यापित्वेनैव निर्णयः गौरीव्रते तु जयावचनं द्रष्टव्यं ॥ त
 ८३ त्रयदादि न हूयेत्येतद्वैषम्ये मध्यान्हैकदेशव्यापिनी तदा पूर्वदिने तन्महत्वं चेति तदेवोपादेयं ॥ उत्तरदिने
 तन्महत्वे किं महत्त्वगुणेन तदुपादेयं किं वा मातृविद्वत्त्वगुणेन पूर्वमुपादेयमिति संशये पूर्वमिति ब्रूमः ॥
 परस्परनागविद्वत्त्वदोषोपेतत्वात् ॥ पूर्वस्य च तदभावत्वात् ॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ ज्ये
 ष्ठा च वटसा वित्री तथा नंगत्रयो दृशी ॥ विनायकचतुर्थी च कर्त्तव्या संमुखीति स्थिरिति ॥ विनायकव्रतवृत्ता
 गव्रतेऽपि चतुर्थी मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या ॥ नागव्रतं च कूर्मपुराणे दृष्टितं ॥ तिथौ युगाब्दयायां च समुपोष्यथे
 थाविधिः ॥ शंखपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः ॥ पूजाकार्या पुष्पगंधस्त्रीराप्यायनपूर्वकं ॥ विषाणि
 तस्य नश्यंति न च तान्घ्नंति पन्नगा इति ॥ युगाब्दयाचतुर्थी ॥ मध्यान्हव्यापित्वं च देवलेनोक्तं ॥ युगमध्यं हि
 नेयत्रतत्रोपोष्यफणीश्वरान् ॥ स्त्रीरेणाप्याय्यपंचम्यां पूजयेत्प्रयतो नरः ॥ विषाणि तस्य नश्यंति न तान् हिं
 संति पन्नगा इति विनायकचतुर्थीनागचतुर्थ्योरियान्विशेषः ॥ एकभक्तन्यायेन मध्यान्हव्यासेः षोडशमे

राम
 ८९

सति यदा परेद्युरेवं मध्याह्नव्याप्तिस्तदा विनायकचतुर्थी परा ॥ इतरेषु तु पंचसु भेदेषु जयायो गस्य प्रशस्त
 त्वात् ॥ पूर्वद्युरेव सा भवति ॥ यदा तु पूर्वद्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा नगचतुर्थी पूर्वा ॥ इतरेषु तु पंचसु भेदे
 सु पंचमी योगस्य प्रशस्तत्वात् ॥ उत्तरा भवति ॥ तस्मात् शस्त्रं च पूजयेदिति वचनादवसीयते ॥ ॥ इति चतु
 र्थी निर्णयः ॥ ॥ अथ पंचमी निर्णयते ॥ ॥ शुक्लशास्त्रेण पंचमी पूर्वविद्धा यात्या ॥ ननु प्रायः प्रात उपो
 ष्यादिति शिर्देव फलेषु भिरिति शिवरहस्य सौरपुराणयोस्ति ग्रन्थभागस्यापवासांगत्वाभिधानात् ॥ पंच
 म्युपवासः परेद्युः प्राप्नोति ॥ तन्न ॥ हारीतेन परविद्धायाः प्रतिपिद्धत्वात् ॥ चतुर्थी संयुता कार्या पंचमी पर
 यानतु ॥ दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथा सित इति ॥ नचैतावता प्रायः प्रात इति वचनस्य निर्विषयत्वं शं
 कनीयं ॥ निर्णीता सुनिर्णेष्यमाणा मुच्यति स्थिषु पत्रयत्र परविद्धोपवासः शास्त्रांतरेण प्रातस्तस्य सर्वस्य त
 द्विषयोपपत्तेः ॥ नचैतेनैव शास्त्रेण तदुपवाससिद्धेः कृतमनेन वचनेनेति शंकनीयं ॥ सामान्यविशेषरूपे
 ण शास्त्रद्वयस्यापि चरितार्थत्वात् ॥ तस्य सामान्यशास्त्ररूपस्य श्रान्तोपवासवचनस्य विरोधिनीषणीयु

का.मा.
८४

क्त — पंचमीनिषेधकेन विशेषशास्त्ररूपेण हारीतवचनेन बाधो युज्यते ॥ एतादृशं बाधमभिलक्ष्यैव प्रायः
 प्रांतउपोष्येति प्रायः शब्दप्रयुक्तः ॥ प्रतिपन्न्यायेन पौर्वाण्हिका इति वचनबलात् ॥ पंचम्यामपि दानव्रत
 योः परदिनानुष्ठानप्राप्तौ तद्वा वृत्तपे हारीतवचने दैवे कर्मणीत्युच्यते ॥ न च दैवकर्मणि पूर्वाण्हस्य कर्म
 कालशास्त्राबल्यस्य च वर्णितत्वात् ॥ तद्बाधो न युक्त इति शङ्कनीयं । विधेर्निषेधस्य बाधप्रतिपक्षोक्तस्य प्र
 बलतरत्वात् ॥ न च पूर्वदिनपूर्वाण्हस्यात्यंतकर्मकालत्वसाकल्यवचनादि तत्कर्मकालत्वस्य सद्भावात्
 ॥ इदृशमेव विषयमभिलक्ष्य साकल्यवचनस्य प्रवृत्तत्वात् ॥ स्वाभाविक निधि व्याप्ति युक्ते विषये साकल्यवच
 नस्य निरर्थकत्वात् ॥ तस्माद्दैवकर्मणि परविज्ञायाः पंचम्याः निषेधो न विरुध्यते ॥ न त्वेवमपि पित्र्ये निषेधो
 निरर्थकः ॥ पित्र्यस्य स्वतएव परविज्ञायामप्राप्तत्वात् ॥ मैवं ॥ दृष्टान्ततयापि च तदुपन्यासोपपत्तैः ॥ यथापि
 त्र्यकर्मणि उत्तरविज्ञानग्राह्या तथा दैवे पीति विवक्षया दैवपित्र्ययोः सहोपन्यासः ॥ ननु व्यासनिगमगतयु
 ग्मशास्त्रमुदाहृत्य भवता पंचम्याः पूर्वविद्वत्त्वमभिधीयते ॥ आपस्तंबादयस्तु न हि पर्ययेण युगमान्यु

राम-

८४

दाजहुः। प्रतिपत्सद्वितीयास्याद्वितीयाप्रतिपद्युता। चतुर्थीसहितायाचसातृतीयाफलप्रदा॥ पंचमीचप्रक-
 र्त्तव्याषष्ठ्यायुक्ताचनारदेति॥ अतएवैतद्युग्मशास्त्रपर्यालोचनेपंचम्याः परविद्धत्वं प्राप्नोति॥ बाढं। अत-
 एवात्रशुक्लकृष्णशास्त्रेण व्यवस्थाप्रसक्तातां निषेद्धं हारीतेन शुक्लपक्षेतथासित इत्युक्तं॥ नचसाव्यव-
 स्थावचनेन निषेद्धमशक्या किं हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्याति भार इति न्यायात्॥ तस्माद्धारीतवच-
 नेन पंचमी पूर्वविद्वाद्या॥ स्कंदपुराणेपि॥ पंचमीचतथाकार्याचतुर्थ्यासंयुताविभौ॥ तथापद्मपुरा-
 णाभविष्यत्पुराणयोः॥ पूर्वोत्तरविद्धाविषयोविधिनिषेधौ स्मर्येते॥ पंचमी तुचतुर्थ्यातु कार्याषष्ठ्या न-
 संयुतेति॥ यत्तु ब्रह्मवैवर्तेभिहितं॥ पंचमी तु प्रकर्त्तव्याषष्ठ्यायुक्ता तु नारदेति तद्वचनं स्कंदोपवासविष-
 यतया संकोचनीयं॥ वाक्यशेषेतथाभिधानात्॥ स्कंदोपवासे स्वीकार्या पंचमी परसंयुतेति वाक्यशेषः॥
 नचासंजातविरोधिनो वाक्योपक्रमस्य संजातविरोधिना वाक्यशेषेण कथं संकोच इति शंकनीयं॥ असंदि-
 ग्धोपक्रमस्य प्राबल्येपि संदिग्धोपक्रमस्य वाक्यशेषेण निर्णेतव्यत्वात्॥ अतएव जैमिनिनापि सूत्रितं॥

का.मा संदिग्धेतु वास्यस्य शेषादिति॥ अतः स्कंदोपवासे पंचमीपरविद्धा। अन्यत्र पूर्वविद्धेति स्थितं॥ इति पंचमीनिर्णयः॥ अथ ष
 ८५ ष्ठीनिर्णयते॥ सा च युग्मशास्त्रद्वयेन द्विविधा प्रतिभाति॥ नत्र षण्मुन्योरित्येकं युग्मशास्त्रं तेन षष्ठ्याः सप्तमीविद्धत्वं प्रती
 यते। पंचमी च प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता च नारदेत्यपरं युग्मशास्त्रं। तेन षष्ठ्याः पंचमीविद्धत्वं प्रतीयते। तयोः शास्त्रयोः किं शु
 क्लृष्टाभेदेन व्यवस्था कार्या किं वा देवपित्र्यभेदेन उत स्कंदव्रतान्यव्रतभेदेन। तत्र न तावत्प्रथमः कल्पः। सुमंतुना पक्षद्वय
 व्यवस्थानिराकृत्य देवपित्र्यभेदेन व्यवस्थापितत्वात्। तथा च तद्वचनं। नागविद्वानषष्ठीस्यात्पक्षयोरुभयोरपि। दैवे कर्म
 णि तामंसां पित्र्ये पूर्वेण संयुतामिति। नापि द्वितीयः। दैवे पित्र्यभेदेन व्यवस्थाया अपुक्तत्वात्। तथा हि। यदेतत्सुमंतुना दे
 वे कर्मणि शुक्लपक्षद्वयगतायाः षष्ठ्या नागविद्धत्वं प्रतिषिध्यते तत्तथास्तु। यन्नागविद्धायाः पित्र्ये व्यवस्थापनं तत्र वक्त
 व्यं किं पूर्वविद्धत्वं मेको द्विष्टविषय किं वा पार्वणविषयं नो भयमप्युपपद्यते। मध्याह्नापराह्नव्याप्तिभ्यामेव द्वयोर्निर्णये सति पूर्व
 विद्धताया अकिंचित्करत्वात्॥ न चैवं संतव्यं परेषुः सत्यामपि मध्याह्नापराह्नव्याप्तौ तत्परित्यागाय पूर्वविद्धत्वविधान
 मिति॥ मुख्यकर्मकालव्याप्तेः परित्यागायोगात्। अन्यथा मूषकभियास्वकर्म गृहं हहतीति न्याय आपतेत्॥ ॥

राम

८५

तर्हि सुमेतु वचनस्य का गतिरिति चेत् ॥ उच्यते ॥ न खल्वेतद्वचनं पित्र्ये पूर्वविद्वां विधातुं प्रवृत्तं ॥ किं तर्हि
 देवतां निवारयितुं तत्प्रवृत्तिः ॥ तत्रार्थवादत्वेन पित्र्ये साम्यं नु ज्ञायते ॥ तत्रैवं वचनव्यक्तिः यदि नाम क
 यंचित्पूर्वविद्वा भवेत् ॥ भवतु नाम सा पित्र्येति स्थि मूलस्य प्रायेण पितृ तुष्टि हेतुत्वात् ॥ दैवे सर्वथा पूर्ववि
 द्वा न ग्राह्येति ॥ तस्मात्तृतीयः पक्षः परिशिष्यते ॥ स्कंदव्रते पूर्वविद्वा व्रतांतरेषु तत्तरविद्धेति तत्र स्कंद ष
 ष्ठ्याः पूर्वविद्धत्वमाह वसिष्ठः ॥ कृष्णाष्टमी स्कंद षष्ठी शिवरात्रिश्च तुर्दशी ॥ एताः पूर्वसुताः कार्यास्ति
 थ्यंते पारणं भवेदिति ॥ स्कंद षष्ठी लिंगपुराणे दर्शिता ॥ प्रत्यब्दमपि षष्ठ्यां च षष्ठी कार्या गृहस्पच ॥ दीप्ताग्निः स
 मुखी च स्यात्तस्मिन्नागामिवत्सर इति ॥ तत्रैव विषष्ठी दर्शिता ॥ षष्ठ्या मुपोष्य विधिवत्सप्तम्या मर्कमर्चयेत् ॥ सद्रव्य भागरु
 क्चैव संप्राप्नोतीप्सितं फलमिति ॥ फल षष्ठी मंदार षष्ठी त्यादि व्रतानि षष्ठ्या भविष्योत्तरे प्रोक्तानि ॥ तत्र तत्र रव्यादि व्रतेषु परविद्वा
 यात्या ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥ एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी च तुर्दशी ॥ अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विता इति ॥
 यद्यप्यत्र व्रतविशेषो नोपात्तस्तथापि स्कंदव्रतस्य पूर्वविद्वा यां विहितायां परिशेषादन्येषां मुत्तरविद्वा भवति ॥

का. मा. तेषामप्यविरोधात् ॥ पूर्वविद्धास्त्विति चेत् न प्रतिषेधात् ॥ तथाच निगमः ॥ नागविद्धातुयाषष्ठीरुद्र
 ८६ विद्धो दिवाकरः ॥ कामविद्धो भवेद्दिष्णुर्नग्राह्यास्ते तु वासराः ॥ नागः पंचमी ॥ रुद्रः षष्ठी ॥ दिवाकरः सप्त
 मी ॥ कामस्त्रयोदशी ॥ विष्णुर्द्वादशी ॥ शिवरहस्यसौरपुराणयोः ॥ नागविद्धातुयाषष्ठीशिवविद्धातुसप्त
 मी ॥ दशम्येकादशीविद्धा नौपोष्यातुकथंचनेति ॥ तथा पूर्वविद्धाप्रतिषेधः ॥ उत्तरविद्धाविधिश्चेत्युभयं सदै
 वस्केदपुराणे पठ्यते ॥ नागविद्धातुकर्त्तव्या षष्ठीच न कदाचन ॥ सप्तमीसंयुताकार्या षष्ठीधर्मार्थचित्तकैस्ति
 ॥ ब्रह्मैवैवर्त्तेपि ॥ नहि षष्ठीनागविद्धाकर्त्तव्यातुकदाचन ॥ नागविद्धातुयाषष्ठीकृता पुण्यक्षयाभवेत् ॥
 सप्तम्यासहकर्त्तव्या महापुण्यफलप्रदेति ॥ पुण्यस्य क्षयो यस्यां सा पुण्यक्षया ॥ यदि कदाचिन्निधिस्य यव
 शादुत्तरविद्धा षष्ठी न लभ्यते ॥ तदा स्केदव्रतवदन्या न्यपि व्रतानि नागविद्धायां कर्त्तव्यानि ॥ तदा हवसिष्ठः
 एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ॥ पूर्वविद्धातुकर्त्तव्या यदि न स्यात्परेहनीति ॥ नागवेषश्च षण्मुहूर्त्ता
 त्मकः ॥ तथाच स्कां दे ॥ नागो ह्यदशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा ॥ भूतो ह्यदशनाडीभिर्दूषयत्सुत्तरांति

राम

८६

शिमिति ॥ इति षष्ठी निर्णयः ॥ अथ सप्तमी निर्णयते ॥ इह हि सप्तम्यां नाना देवताकानि बहूनि ब्रतानि । तत्र भविष्योत्त
 रप्रोक्तं सुमामहेश्वरदेवताकं सुक्ताभरणसप्तमीव्रतं । तथा भविष्यत्पुराणे सूर्यदेवताकं विजयसप्तमीकंव्रतमुक्तं । सूर्य
 देवताकमारोग्यसप्तमीव्रतं वराहपुराणे भिहितं । विष्णुदेवताकं मांगल्यव्रतं गारुडपुराणे भिहितं । एवमन्यान्यप्युदाहर
 णीयानि । तत्र काश्चिन्निश्चयो देवताभेदे न व्यातिष्ठमाना लक्ष्यंते । तद्यथा ॥ स्कंदषष्ठी पूर्वविद्वा मंदारादिषष्ठी परविद्वा ॥ काश्चि
 त्सत्यामेकस्यो देवतायां व्रतभेदे न व्यवतिष्ठंते । तद्यथा ॥ तत्र गौरीव्रते ष्वेवं आत्तीया पूर्वविद्वा लवणतृतीया परविद्वा काश्चिदे
 कदेवताका एकस्मिन् व्रते कर्मकालव्याप्तिभेदे न व्यवतिष्ठंते । तद्यथा ॥ विनायकव्रते पूर्वद्युः परेद्युर्वीचतुर्थी मध्याह्नव्यापिर्न ग
 ह्यते ॥ काश्चिच्छुक्रकृष्णभेदे न व्यवतिष्ठंते । तद्यथा ॥ शुक्रप्रतिपत्पूर्वविद्वा ॥ कृष्णप्रतिपदुत्तरविद्वा इति तत्र केन न्यायेन सप्तमी
 व्यवस्थापनीयेति वीक्षायां न केनापीति प्रतिजानीमहे ॥ सप्तम्या पूर्वविद्वा निंदकस्योत्तरविद्वा विधायकस्य दच
 नस्य च कस्यचिद्दर्शनात् ॥ तद्विपर्ययेण पूर्वविद्वा विधायकस्योत्तरविद्वा निषेधकस्य सर्वत्रोपलंभात् ॥ सर्वसुदेवता
 सु सर्वेषु व्रतेषु शुक्रकृष्णपक्षयोरपि सप्तमी पूर्वविद्वा वयाद्या शुक्लादिशास्त्रेषु न्योरित्यभिधानात् ॥ स्कंदपु

का-मा राणे ॥ कर्तव्यासप्तमीतत्र षष्ठीयत्रच सर्वदा ॥ षष्ठीतु सप्तमीयत्रतत्र सन्निहितोरविरिति भविष्यत्पुराण ब्र
 ८७ ह्यपुराणयोः ॥ षष्ठीच सप्तमीतात अन्योन्यं तु समाश्रिते ॥ पूर्वविद्धाद्विजश्रेष्ठ कर्तव्यासप्तमीतिथिरिति ॥
 पैठीनसिः ॥ पंचमी सप्तमीचैव दशमीचत्रयो दशी ॥ प्रतिपन्नवमीचैव कर्तव्यासंमुखीतिथिरिति ॥ उत्तरवि
 द्वाप्रतिषेधः स्कंदपुराणे दर्शितः ॥ षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ॥ सप्तमीपरविद्धाचनोपोष्यति
 शिपंचकमिति ॥ नचव्रतविशेषेणाप्युत्तरविद्धायामाशाकर्तव्या ॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते ॥ सप्तमीनाष्टमीयुक्तानस
 तस्यायुताष्टमी ॥ सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमीपरतः शुभेति ॥ यदापूर्वेद्युरस्तमयप्रयंता षष्ठीपरेद्युस्तिथिस्त्वयैषा
 स्तमयाद्वर्गाष्टमीत्रिमुहूर्तातदा पूर्वविद्धाया अलाभादुत्तरविद्धायाश्च प्रतिषिद्धत्वात्कुत्रानुष्ठानमिति चेत् ॥
 निषेधमुल्लंघ्याप्युत्तरविद्धायामिति ब्रूमः ॥ यद्यप्यस्मिन्नर्थे वचनं नोपलभ्यते ॥ तथापि शेषिलोपन्यायत्वादुत्तर
 विद्धागौणकालत्वेन स्वीकर्तव्या ॥ अस्ति चानुदृष्टांतः ॥ स्कंदव्यतिरिक्तव्रतेषु पूर्वविद्धायाः षष्ठ्यानिषेध
 मुल्लंघ्य यदि न स्यात्परेहनीतिवाक्येन पूर्वविद्धा गृहीता ॥ तथारंभाव्यतिरिक्तगौरीव्रतेषु द्वितीयायुतास्वी

राम

८७

कर्तव्योत्तेव न्यायेनात्राप्यष्टमीविज्ञायाः स्वीकारोक्तः ॥ ॥ इति सप्तमीनिर्णयः ॥ ॥ अथाष्टमीनिर्णीयते ॥ ॥
 द्विविधो हितत्रनिर्णयः ॥ ॥ व्रतसामान्यनिर्णयो व्रतविशेषविषयश्चेति ॥ व्रतसामान्ये तु शुक्लकृष्णपक्षभे-
 दाद्वयमितिष्ठते ॥ तत्र शुक्लाष्टमी परायाह्या ॥ षण्ण्योर्वसुरंध्रयोरिति युग्मशास्त्रात् ॥ यद्यप्येतच्छास्त्रं प-
 क्षद्वयसाधारणमिति चतुर्थीप्रस्तावे प्रतिष्ठितं ॥ तथापि शास्त्रांतरबलात् शुक्लपक्षे पर्यवस्यति ॥ तथा च नि-
 गमः ॥ शुक्लपक्षेष्टमीचैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविज्ञानकर्तव्या कर्तव्या परसंपुता ॥ उपवासादिका र्ये-
 षु एष धर्मः सनातन इति ॥ ब्रह्मवैवर्ते ॥ सप्तमी नाष्टमी युक्ता न सप्तम्या युताष्टमी ॥ सर्वेषु व्रतकल्पेषु अ-
 ष्टमी परतः शुभेति ॥ पद्मपुराणे ॥ नाष्टमी सप्तमी युक्ता सप्तमी नाष्टमी युता ॥ नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी
 नात्र संशय इति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ अष्टमी नवमी मिश्रा कर्तव्या भूतिमिच्छता ॥ सप्तम्या चाष्टमी चैव न क-
 र्तव्या शिखिध्वजेति ॥ तान्येतानि ब्रह्मवैवर्तादिवचनानि यद्यपि पक्षद्वयसाधारण्येन पूर्वविज्ञानिषेधमुत्त-
 रविज्ञाविधिचकुर्वन्ति ॥ तथाप्युक्तं तन्निगमाजुसारेण शुक्लपक्षविषयतया योजनीयानि ॥ तथा च शुक्लपक्षाभिप्रा-

का. मा.
८८

येणेव पूर्वविद्धां प्रतिषेधति जाबालिः ॥ नागविद्धा तु याषष्ठी भानुविद्धो महेश्वरः ॥ चतुर्दशी कामविद्धातिरत्र
स्तामलिनाः स्मृता इति ॥ स्कंदपुराणेऽपि ॥ नागविद्धा तु याषष्ठी सप्तम्या तु यदाष्टमी ॥ भूतविद्धाप्यमावास्या
न ग्राह्या मुनिपुंगवेति ॥ तथा च शुक्लपक्षमेवाभिप्रेत्योत्तरविद्धा विधीयते ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ एकादश्यष्टमीष
ष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ॥ अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विता इति ॥ शंकरगीतायां साक्षादेव शुक्ल
पक्षे परविद्धा विहिता ॥ एकादश्यष्टमीषष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥ पूज्याः परेण संयुक्ता पराः पूर्वेण संयुक्ता इति
॥ कृष्णपक्षे पूर्वविद्धा विधिरुत्तरविद्धा प्रतिषेधश्च निगमेपक्ष्यते ॥ कृष्णपक्षेष्टमीयत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्व
विद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कर्हि चित् ॥ उपवासादिकार्येषु त्वेष धर्मः सनातन इति ॥ नारदीये ॥ कृष्णाष्ट
मी तथा रंभा तृतीया वदपैतुकी ॥ बृहत्तपा तथा ब्रह्मन् कर्त्तव्या संमुखीति शिरिति ॥ अत्राष्टम्याः शुक्लकृष्ण
व्यवस्था सामान्येन सर्वव्रतविषया ॥ व्रतविशेषस्यानुपादानात् ॥ व्रतानि चोदाह्रियन्ते ॥ तत्र वासनपुराणे ॥
न भो मासे कृष्णाष्टम्यां कालाष्टमी व्रतं पठितं ॥ विष्णुधर्मोत्तरे कृष्णपक्षे संतानाष्टमी व्रतं ॥ एतदुभयं यथो

राम
८८

क्तरीत्या पूर्वविद्धायामनुष्ठेयं ॥ देवीपुराणे श्रावणमासे शुक्लपक्ष्यां देवीव्रतं ॥ गारुडपुराणे शुक्लपक्ष्यां नृसिं
 हव्रतं एतदुभयमुत्तरविद्धायामनुष्ठेयं ॥ एवमन्यान्यप्युदाहरणीयानि ॥ व्रतविशेषादष्टमीनिर्णयो द्विविधः ॥
 व्रतविशेषमात्रोपजीवनेन प्रवृत्त एकनक्षत्रादियोगं व्रतविशेषं चोपजीव्य प्रवृत्तोपरः ॥ तत्र दूर्वाष्टमी संज्ञितः
 कश्चिद्ब्रतविशेषो भविष्यत्पुराणे पठ्यते ॥ ब्रह्मन् भाद्रपदे मासि शुक्लपक्ष्यां सुषोषितः ॥ महेशं पूजयेद्यस्तु दूर्वा
 या सहितं मुने इति ॥ अस्मिन् व्रतविशेषे शुक्लपक्षवर्तित्वेनोत्तरविद्धायां प्राप्तायामपवादयाह नारदः ॥ धन्या कृ
 ष्णाष्टमी दूर्वासावित्री वटपैतकी ॥ अनंगत्रयोदशी रंभाकर्तव्या संमुखीतिथिरिति ॥ पद्मपुराणे ॥ श्रावणी शु
 र्जनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ॥ पूर्वविद्धेव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥ तथा शिवशक्तिमहोत्सवो नाम कक
 श्चिद्ब्रतविशेषः ॥ तस्य पूर्वन्यायेन शुक्लपक्षव्यवस्थायां प्राप्तायां तदपवादः ॥ पद्मपुराणे पठ्यते ॥ अष्ट
 मी नवमी विद्वानवम्या चाष्टमी युता ॥ अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरीतिथिः ॥ अष्टमी नवमी युग्मे महोत्सा
 हे महोत्सवः ॥ शिवशक्त्योः शिवस्यैत्रेपक्षयोरुभयोरपीति ॥ महानुत्साहो यस्मिन्निति बहुवीहिः ॥ तत्सदिति

का. मा.

८९

शियुग्मस्य हेतुस्य वा विशेषणं ॥ यदा युग्मस्य विशेषणं तदा तादृशं युग्मस्य परलभ्यसूर्यग्रहणाद्धेदयादावि व
 मनस्युत्साहं प्राप्य देवतोत्सवः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ यदा तु हेतुविशेषणं तदा काशी श्रीगिर्यादौ यस्मिन् हे-
 तवे मनस्युत्साहो जायते तत्रोत्सवः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ नक्षत्रादियोगिब्रतविशेषोपजीवी निर्णय उदाह्रियते
 ॥ स्कंदपुराणे ब्रतविशेषः पठ्यते ॥ मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्ष संयुते ॥ यस्मिन् कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः
 परिपूजनमिति ॥ तस्य ज्येष्ठा ब्रतस्य नक्षत्रयोगवशेनाष्टमी गृहीतव्या ॥ नाष्टमी सप्तमी विद्वांसप्तमी चाष्टमी
 युता ॥ न वक्ष्यामि सहकार्यास्थादष्टमीनां संशयः ॥ मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्ष संयुता ॥ रात्रिर्यस्मिन्दिने
 कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति ॥ अयमर्थः ॥ अष्टम्यां नक्षत्रयोगाभावे शुक्लपक्षवर्तित्वात् परैवाष्टमी ग्राह्या ॥ य-
 दानुपूर्वदिने रात्रौ नक्षत्रयोगोऽस्ति तदा पूर्वविद्वा ग्राह्या ॥ सोयं शुक्लपक्षप्रयुक्तस्य सामान्यशास्त्रस्य नक्षत्रप्रयु-
 क्तविशेषशास्त्रेणापवाद इति ॥ योयं पूर्वदिने रात्रौ नक्षत्रयोगः सोऽपि क्वचिदपीद्यते ॥ तथा च स्कंदपुराणे ॥ यस्मिन्
 दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः ॥ तस्मिन् हविष्यं पूजाचन्यूनाचेत्पूर्ववास इति ॥ अत्र केवलमिति धिः

राम
८९

तो नक्षत्रयोगस्य प्रशस्तत्वात्केवलमिति प्रयुक्तं निर्णयमपोद्य यथानक्षत्रप्रयुक्तो निर्णय आहतः ॥ तथानक्षत्र
 युक्तितथैव विशेषयोगस्य ततोपि प्रशस्तत्वात्तेन निर्णयः कर्तव्यः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ नभो
 ष्टम्यां यदावारो भानोर्ज्येष्ठर्षमेव च ॥ नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकेति ॥ तदेवं त्रिधा निर्णयः संपन्नः
 ॥ नृसिंहव्रतसंतानाष्टमीव्रतादौ शुक्लकृष्णभेदेन निर्णयः ॥ दूर्वाष्टम्यां व्रतविशेषेण निर्णयः ॥ नीलज्येष्ठाष्टम्यां
 योगविशेषेण निर्णय इति ॥ तदेतन्निर्णयत्रयं दृष्ट्वांती कृत्य जन्माष्टमी विचार्यते ॥ सा किंपक्ष भेदेन निर्णेतव्या ॥
 उत व्रतविशेषेण आहोस्विद्योगविशेषेणेति ॥ अत्रैवेदमपरं चिंत्यते ॥ किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयंती व्रतं उ
 त तयोर्भेद इति ॥ तथा अन्यदपि चिंतनीयं किं तिथ्यंतरवद्वाहर्वेधः उत मध्यरात्रवेध इति ॥ प्रथमं व्रतस्वरूपे नि
 श्चिते पश्चादस्मिन् व्रते किदृशी तिथिरित्याकांक्षोदेति ॥ तथैव पूर्वविद्वत्त्वेन परविद्वत्त्वेन वा निश्चितायां पश्चात्की
 दृशो वेध इत्याकांक्षा ॥ तस्मादादौ व्रतं निश्चीयते ॥ तत्र जन्माष्टमी जयंती शब्दाभ्यां व्यवहियमाणं व्रतमेकमेवे
 तितावत्साप्तं ॥ कुतः ॥ रूपभेदाभावात् ॥ यथा यागस्य द्रव्यदेवते रूपं ॥ यथा चोपासनस्य गुणविशेषैर्युक्ता देव

का-मा-ता॥ यथाचतत्त्वविद्यायां वेद्यं तत्त्वं रूपं॥ तथाव्रते नियमविशेषः स्वरूपं॥ नियमश्चात्रोपवासजागरणं कृष्ण पूजा
 ९० चंद्रार्घ्यदानमित्यादिलक्षणः॥ सचोभयत्र न भिद्यते॥ अथोच्येत रूपभेदेऽपि नित्यकाम्ययोरिव भेदो भविष्य
 ति॥ नित्याजन्माष्टमी अकरणे प्रत्यवायस्मरणात्॥ तथाच स्मर्यते॥ यद्वा मां संखनं का कं वृष्टेन च सुनिसत्तम॥ ॥
 मां संवाह्मिदाभुक्तं कृष्णजन्माष्टमी दिने॥ जन्माष्टमी दिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम॥ त्रैलोक्यसंभवं पापं तेन भुक्तं
 द्विजोत्तमेति॥ भविष्यत्पुराणे॥ श्रावणे व हुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमी व्रतं॥ न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरसह
 सः॥ कृष्णजन्माष्टमीत्यक्ता योन्यव्रतमुपासते॥ नात्रोति सुकृतं किंचिदिष्टापूर्तमथापि वा॥ वर्षे वर्षे तु या ना
 री कृष्णजन्माष्टमी व्रतं॥ न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने॥ स्कंदपुराणेऽपि॥ येन कुर्वति जानंतः कृष्ण
 जन्माष्टमी व्रतं॥ ते भवंति नराः प्राज्ञ व्याला व्याघ्राश्च कानने॥ रतं तीह पुराणानि भूयो भूयो महामुने॥ अती
 तानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतं॥ पातितं नरके धौरेभुंजता कृष्णवासर इति॥ जयंती च काम्या फलविशेषस्मर
 णात्॥ विष्णुधर्मोत्तरे हि जयंती प्रकृत्य पठ्यते॥ यद्वा ल्येय च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा॥ बहुजन्मकृतं

राम

९०

पापं हं निशापोषितातिथिरिति ॥ बन्हिपुराणेपि ॥ सप्तजन्मकृतं पापं राजन्यत्रिविधं नृणां ॥ तत्सालयति गोविं
 दस्तिथौ तस्यां समर्चितः ॥ उपवासश्च तत्रोक्तो महापातकनाशनः ॥ जयं त्याज गती पालविधिना नात्र संश
 य इति ॥ पद्मपुराणेपि ॥ प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ॥ यैः कृताश्रावणे मासे अष्टमी रोहिणी युता ॥
 किंपुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषत इति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ महाजयार्थं कुरुतां जयंतीं मुक्तये न च ॥ धर्ममर्थ
 च कामं च मोक्षं च मुनिपुंगव ॥ ददाति बांछितानर्थान्नानार्थं नाति दुर्बलमिति ॥ भविष्योत्तरे जयंती कल्पे ॥ प्रति
 वर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्मनंदन ॥ नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥ पुत्रसंतानमारोग्यं सौभाग्य
 मतुलं भवेत् ॥ इह धर्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयादिति ॥ एवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायाज्जयं त्याः फ
 लविशेषाच्चाभयोः क्रमेण नित्यत्वं काम्यत्वं चाभ्युपेत्यमिति ॥ मैवं ॥ शुण्णफलाधिकारत्वाभ्युपगमेपि जयं
 त्याः फलविशेषोपपत्तेः ॥ गोदोहनदध्यादितत्र दृष्टांतः ॥ चमसेनायः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति नित्य
 योर्दृशपूर्णमासयोर्पांप्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहनमात्रं विहितं ॥ दध्नेद्वियकामस्येत्यत्र

का. मा. ९१ च पूर्वप्रकृतेनित्याग्निहोत्रेफलायदधिविधीयते॥ एवंजन्माष्टमीमाश्रित्यफलविशेषायजयंतीनामकोरोहि
णीयोगोविधीयतां॥ नचरोहिणीलक्षणस्यकालविशेषस्यानु पादेयत्वादविधेयत्वंशंकनीयं॥ कालविशेषस्य
स्वरूपेणपुरुषैरनुत्पाद्यतेप्यनुष्ठानांगत्वंशास्त्रेणावगत्यानुष्ठानायतत्पतीक्षायाः कर्तुंशक्यत्वात्॥ अन्य
थावसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेत्यादिकः सर्वोपिकालविधिर्लुप्येत॥ रोहिणीयोगस्यचजयंतीनामकत्वंज
यंतीलक्षणप्रतिपादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयं॥ तानिचवाक्यान्युदाहरामः॥ विष्णुधर्मोत्तरेरोहिणीचय
हाकृष्णोपक्षेष्टम्यां हिजोत्तम। जयंतीनामसाप्रोक्तासर्वपापहरातिथिरिति॥ सनत्कुमारसंहितायां॥ शृणुष्व
वहितोराजनूकथ्यमानंमयानघ॥ श्रावणस्यचमासस्यकृष्णाष्टम्यांनराधिप॥ रोहिणीयदिलभ्येतजयंती
नामसातिथिरिति॥ स्कांदे॥ प्राजापत्येनसंयुक्ताअष्टमीतुयदाभवेत्॥ श्रावणेबहुलेसानुसर्वपापप्रणाशि
नी॥ जयंपुण्यचकुरुतेजयांपुण्यांचतोविदुरिति॥ विष्णुरहस्ये॥ अष्टमीकृष्णपक्षस्यरोहिणीऋषसंयुता॥
भवेत्योष्टपदेमासिजयंतीनामसास्मृतेति॥ यौर्णमास्यंतेषुमासेषुस्वीकृतेषुश्रावण्यांपूर्णिमायांश्रावणमासः

राम
९१

स्य समाप्तत्वा दुपरितनीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रौष्ठपद इत्युक्तं ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ प्राजापत्य
 र्षसंयुक्ता कृष्णानभसिचाष्टमी ॥ सोयवा सोहरेः पूजां तत्र कृत्वा न सीदतीति ॥ वसिष्ठसंहितायां ॥ श्रावणे वान
 भस्ये वा रोहिणी संहिताष्टमी ॥ यदा कृष्णानरैर्लब्धा सा जयंतीति कीर्तिता ॥ श्रावणेन भवेद्योगो न भस्ये तु भवे
 क्षुवं ॥ तयो रभावे योगस्य तस्मिन् वर्षे न संभव इति ॥ अत्र श्रावणेति मुख्यः कल्पः ॥ न भस्ये इत्यनुकल्पः ॥ यदि वा श्रावणे यदि वा न भ
 स्ये सर्वथापि रोहिणी कृष्णाष्टमी योगो जयंतीत्येतद्विवादं ॥ पुराणोत्तरे ॥ रोहिणी च यदा कृष्णोपक्षेष्टम्या
 द्विजोत्तम ॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरातिथिरिति ॥ तदेव मेतैः स्मृतिवाक्यैर्जयंत्याः कृष्णाष्टमी रोहिणी
 योगे स्वरूपे सति पूर्वोदात्तफलकामिनस्तादृशो योगो गोदोहनदध्यादिवदुणत्वेन विधीयते ॥ काम्येतुज्योति
 ष्टोमे गुणविशेषो न कोपि फलाय विहितः ॥ अतः काम्यज्योतिष्टोमवैषम्याद्गोदोहनदध्यादिसाम्याच्च पूर्वोदा
 त्तफलवाक्यानि प्रकृतेनित्येजन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यंते ॥ तथा सतियथादर्शपूर्णमासा
 भ्यामन्यः कश्चित्पशुफलको गोदोहनसंज्ञको यागो नास्ति किंतु गुणएव केवलं गोदोहनं ॥ तथानजन्माष्टमीव्रता

का. मा. ९२ दन्यज्जयंती व्रतं किं तु प्रकृत एव व्रते फलाय गुणविधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ व्रतद्वयमिदं भवितुमर्हति ॥ कुतः । नाम
 भेदात् ॥ निमित्तभेदात् ॥ रूपभेदात् ॥ शुद्धमिश्रत्वभेदात् ॥ निर्द्देशभेदाच्च ॥ तथाहि ॥ पूर्वोदात्ततेषु अकरणे प्र
 त्यवायप्रतिपादकस्मृतिवाक्येषु जन्माष्टमी व्रतमित्येव नाम व्यवहृतं ॥ तथा पूर्वोदात्ततेषु जयंती व्रतमिति ना
 म व्यवहारः ॥ नामभेदाच्च कर्मभेदो ज्योतिरधिकरणे व्यवस्थितः ॥ अस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोको
 भवतः ॥ अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् ॥ गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते ॥ अथेति प्रकृतै
 छिन्न एतच्छब्दो ग्रहं वदेत् ॥ संख्ययेवान्य कर्मत्वे मुत्पत्तिगतं संज्ञयेति ॥ अथ मर्थः ॥ अथैष ज्योतिरथैष विश्वः
 ज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रुतेः । तत्र संशयः किं प्रकृत एव ज्योतिष्टोमे सहस्रं दक्षिणाख्यो
 गुणविधिः ॥ उत यागांतरविधिरिति ॥ एष ज्योतिरेतेनेत्याभ्यामेतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र गु
 णविधिरिति पूर्वः पक्षः ॥ अर्थोतरद्योतकेनाथशब्देन प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य विच्छेदः क्रियते ॥ एतच्छब्दश्च
 प्रत्यासन्नं ब्रूते । प्रत्यासतिश्च द्विविधा ॥ अतीता आगामीनी चेति । तत्रातीतायाः प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे सति आग

राम-

९२

मिप्रत्यासन्ति परत्वेनैतच्छब्दौ उपपन्नौ ॥ तथाप्येककर्मत्वं मा भूत्कर्मभेदे तु किं प्रमाणमिति चेत् ॥ अपूर्वसंज्ञेति
 वदामः ॥ एषज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्तिवाक्ये पूर्वप्रकृतकर्मविषयायाज्योतिष्टोममंज्ञाया अन्याज्योतिरित्येषा सं
 ज्ञाश्रूयते ॥ तत्र यथा पूर्वाधिकरणे सप्तदशप्राजापत्या न्यशूनालभेतेत्यत्रोत्पत्तिवाक्यगतया संख्यया कर्मभे
 दो निरूपितः ॥ तथात्राप्युत्पत्तिवाक्यगतयानूतनसंज्ञया कर्मभेदोभ्युपगंतव्य इति ॥ एवं च सति प्रकृतेष्वने
 न न्यायेनोत्पत्तिवाक्यगताभ्यां जन्माष्टमीव्रतजयंतीव्रतसंज्ञाभ्यां व्रतभेदोभ्युपगंतव्यः ॥ तथानिमित्तभेदा
 दपि व्रतभेदः जन्माष्टमीव्रतेति स्थिरेव निमित्तं ॥ जयंतीव्रतेतुरोहिणीयोगः ॥ ननु जन्माष्टमीत्यस्मिन्मपि व्यवहारे
 रे योग एव विवक्षितव्यः ॥ नक्षत्रयुक्तायामेव तिथौ देवकीनेदनस्योत्पत्तेः ॥ मैवं ॥ तज्जन्मन्यष्टम्या एव प्रधा
 नप्रयोजकत्वात् ॥ रोहिणीतद्योगोर्विद्यमानयोरपि बुधवारादि बहुपलक्षणत्वात् ॥ अतएव शास्त्रेषु ज
 न्माष्टमीत्येव समाख्यायते ॥ अन्यथा जन्मरोहिणीजन्मयोग इति वा समाख्यायेत ॥ तत्सद्भावमात्रेण प्रयो
 जकत्वे बुधवारोऽपि प्रयोजकः स्यात् ॥ अस्त्विति चेत् ॥ न ॥ अतिप्रसंगात् ॥ तज्जन्मकाले ह्यपरावसानस्य संव

का. मा. ९३ त्तरविशेषस्य च सद्भावेन तयोरपि प्रयोजकत्वं केन वार्यते ॥ तस्माज्जन्मन्यष्टम्या एव प्राधान्यं । तत्प्राधान्ये च
 श्रुतिलिगादिषु षड्सु सारव्या रूपं षष्ठं प्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यं ॥ तथा प्रत्यक्षादिषु संभवैति त्यांतेष्वष्टसु प्र
 माणेष्वेति त्वरूपमागमरूपं वा प्रमाणमुक्तं भवति ॥ ननु निरर्थक्यं वा ग्वादलक्षणः कोलाहलः ॥ यद्येकं ब्र
 तं यदि वा ब्रतद्वयमुभयथाप्यनुष्ठाने कोनामातिशयः स्यात् ॥ अस्त्येवमहानतिशयः ॥ यस्मिन्संवत्सरे श्राव
 णबहुलाष्टमी पेरित्यन्यान्यस्मिन्संवत्सरे ज्येष्ठी भवति तस्मिन्संवत्सरे ज्येष्ठी स्व रूपेणेव नास्ति ॥ अतो
 ज्येष्ठी ब्रतस्य तत्र लुप्तत्वात्तस्यैव जन्माष्टमी ब्रतत्वे तदपि न प्राप्नुयात् ॥ भेदपक्षे त्वसत्यामपि ज्येष्ठां जन्मा
 ष्टमी ब्रतं तत्र प्रवर्तत इत्ययमनुष्ठानेति शयः । भवत्वेवं तथापि नोपन्यस्तो निमित्तभेदो ब्रतभेदमावहति ॥ क
 र्मभेदहेतुषु शब्दांतराभ्याससंख्यागुणप्रक्रिया ॥ नामधेयेषु षड्सु प्रमाणेषु निमित्तस्यानंतर्भावादिति चेत् ॥
 भैवं ॥ तथा हि पूर्वोक्तसंज्ञाभेदसंज्ञादितं ब्रतभेदं निमित्तभेदं उपोह्य लयति ॥ तस्माद्ब्रतनिमित्तभेदाद्ब्रतभेदः ॥
 तथारूपभेदादपि ब्रतभेदो वगंतव्यः ॥ रूपभेदस्य कर्मभेदहेतुत्वमामिहाधिकरणे निर्णीतं ॥ अस्य चाधिकर

राम-
९३

णस्य संग्राहकावेतौ श्लोको भवतः॥ गुणः कर्मांतरं वा स्यात् वाजिभ्यो वाजिनं त्विति॥ गुणो देवाननूद्योक्तः स
 मुच्चयविकल्पतः॥ आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्त्वबलात्तत्र वाजिनं॥ गुणो प्रविश्य कर्मान्यत्कल्पयेद्वाजि
 देवकमिति॥ तस्मै पयसि दध्या नयति सा वैश्वदेव्या मिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुतं॥ अमूहधि संबंधा
 त्सीरनीरयोर्विधेदे सति यो घनीभूतः क्षीरांशः सामिक्षा॥ तस्याश्च विश्वे देवा देवता॥ तत्र यत्पृथग्भूतं नी
 रं तद्वाजिनं॥ तस्य च वाजिनो देवतास्तस्य च वाक्यस्य आमिक्षा तस्य प्रतिपाद्यमामिक्षाद्रव्यकं विश्वे दे
 वदेवताकमेकं कर्म॥ तथा सति किमुपरितनेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यनेन वाक्येन पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वा
 जिनं गुणो विधीयते उत कर्मांतरविधिरिति संशयः॥ तत्र वाजो न्यमामिक्षा सा एषां देवानामस्ति ते वाजिन इति
 व्युत्पत्त्या प्रकृतान्देवाननूद्य वाजिनं गुणो विधीयते॥ सा चामिक्षा सह विकल्पते समुच्चयो वेति पूर्वः पक्षः॥
 उत्पत्तिशिष्टामिक्षा गुणावरुद्धस्य कर्मणो गुणांतराकांक्षाभावात्॥ वाजिनस्य तत्र प्रवेशासंभवे सत्यन्यथा
 नुपपन्नो वाजिनगुणो वाजिशब्दार्थस्य प्रकृतदेवतान्यतिरिक्तदेवत्वं कल्पयित्वा कर्मभेदे पर्यवस्यतीति सि

का.मा.
९४

ज्ञातः॥ तत्र यथाद्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्य भिन्नत्वात्कर्मभेदः॥ तथा प्रकृतेऽपि रूपभेदान्न दूतभेदोभ्यु-
पगम्यतां॥ उपवासमात्रं जन्माष्टमीस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्रतीयमानत्वात्॥ ननु जयंतीव्रत एवो-
पवासं कुर्यादित्युत्पत्तिवाक्यं स्मर्यते॥ ननु जन्माष्टमीव्रते॥ बाढं॥ तत्राप्यत्र विधिरुन्नेतव्यः॥ अन्यथा भोजने
प्रत्यवायस्मरणानुपपत्तेः स चोन्नीयमानो विधिरुपवासमात्रं विधत्ते न तु मंडपनिर्माणजागरणप्रतिमादाना-
दिकं॥ विधेरुन्नेयनहेतुष्वकरणप्रत्यवायवाक्येषु भोजननिषेधमात्रस्मरणात्॥ न हितत्र निद्रायां दानाभावे वा
प्रत्यवायः स्मर्यते॥ अतः उपवासमात्रं तत्र स्वरूपं न तु दानादिकं॥ अतएवाकरणे प्रत्यवायमभिधाय वाक्यशे-
षे जयंती प्रयुक्तदानादिशंका व्यावृत्तये केवलशब्द उपवासविशेषणत्वे न पठ्यते॥ केवलेनोपवासेन तस्मिन्
जन्मदिने मम॥ शतजन्मरुतात्पापान्मुच्यते नात्र संशय इति॥ तस्माज्जन्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं स्व-
रूपं॥ यदि शिष्टास्तत्रापि जागरणदानादिकं मनुतिष्ठंति॥ अनुतिष्ठंतु नामाविरुद्धैः पुण्यविशेषैः तस्योपोह-
लनसंभवात्॥ शास्त्रेण तु प्रापितस्य उपवासमात्रं जयंतीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपं॥ तद्विधायकेषु

राम
९४

शास्त्रेषु तथाभिधानात् ॥ तथा च बन्हिपुराणे ॥ तुष्ट्यर्थं देवकीसूतौ जयंती संभवं ब्रूते ॥ कर्त्तव्यं विजमानेन भक्त्या
 भक्तजनैरपीति ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ मासि भाद्रपदेष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षगौ ॥ शशांके वृषराशिस्थे ऋषोहि
 णि संज्ञके ॥ योगेस्मिन्वसुदेवाद्धिदेवकीमामजीजनत् ॥ तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः ॥ ब्राह्मणा
 भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणं ॥ हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुसुमानि च ॥ यद्यदिष्टमंतत्तत्कृष्यामे
 प्रीयतामिति ॥ भविष्यद्विष्णुधर्मोत्तरयोः ॥ जयंती सुपवासश्च मह्यपातकनाशनः ॥ सर्वैः कार्प्यं महाभक्त्या पूज
 नीयश्च केशव इति ॥ बन्हिपुराणे ॥ कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि ॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या
 सा प्रयत्नत इति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी ॥ वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं च क
 पाणिन इति ॥ नारदीयसंहितायां जयंतीं प्रकृत्य स्मर्यते ॥ उपोष्य जन्मचिन्हानि कुर्याज्जागरणं तु यः ॥ अ
 र्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेदिति ॥ एवमेतेषु विधिवाक्येषु दानादियुक्त उपवासो जयंती ब्रूत रूप
 त्वेन प्रतीयते ॥ अतो रूपभेदाद्ब्रूतभेदः ॥ तथा शुद्धमिश्रत्वभेदादपि द्रष्टव्यः ॥ अकरणे प्रत्यवायमात्रस्मरणा

का-मा- १५ त् शुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतं ॥ करणे फलविशेषस्मरणात् अकरणे प्रत्यवायस्मरणाच्च नित्यत्वेन काम्यत्वेन च मि
 श्ररूपं जयंतीव्रतं ॥ तत्र फलवाक्यानि पूर्वपक्षस्य प्रसंगाद्दुदाहृतानि ॥ अकरणे प्रत्यवायश्च जयंतीप्रकृत्यक
 स्मिंश्चित्सुराणे स्मर्यते ॥ अकुर्वन्त्यातिनरकं यावदिन्द्राश्चतुर्दशेति ॥ स्कंदपुराणेऽपि ॥ श्रुद्धानेन तु यत्पापं शव
 हस्तस्य भोजनोत्पापं लभते कुंतिजयंतीविमुखो नरः ॥ ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधेस्त्रीवधेऽपि वा ॥ नलोको य
 दिषा र्दूलजयंतीविमुखस्य च ॥ क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परान्धं भुंजतोऽपि वा ॥ न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति जयंतीवि
 मुखस्य च ॥ न करोति यदा विष्णोर्जयंती संभवं व्रते ॥ यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीव्यथा ॥ जयंती वासरे
 प्राप्ते करोत्युदरपूरणं ॥ संपीड्यतेति मात्रं तु यमदूतैः कलेवरं ॥ यो भुंजीत विमूढात्मा जयंती वासरे नृपेति ॥
 एतैरकरणप्रत्यवायवाक्यैर्नित्यत्वं च जयंतीत्याः ॥ नन्वेव मुक्तैरकरणप्रत्यवायवाक्यैः केवलैर्नोपवासेनेति पा
 पक्षयवाक्याच्च जन्माष्टमीव्रतमपि नित्यकाम्यं स्यात् ॥ मैवं ॥ पापक्षयफलकत्वमात्रेण काम्यत्वे संध्यावंद
 नादेरपि काम्यत्वप्रसंगात् ॥ अतः सत्यपि पापक्षये फलोत्तरास्मरणेन केवलं नित्यत्वं जन्माष्टमीव्रतस्य युक्तं

राम

१५

ततः शुद्धमिष्टत्वभेदाद्ब्रतयोर्भेदः ॥ तथा निर्देशभेदादपि ब्रतभेदो द्रष्टव्यः ॥ निर्देशभेदश्च भृगुवाक्ये दृश्य
 ते ॥ जन्माष्टमी जयंती च शिवरात्रिस्तथैव च ॥ पूर्वविद्धैव कर्त्तव्यातिथिभांते च पारणमिति ॥ यत्र जन्माष्ट
 मी रोहिणी चेति पाठः ॥ तत्रापि रोहिणीशब्देन तद्युक्तातिथिर्विवक्षिता ॥ न केवलं रोहिणी तस्मिन्वाक्ये निर्दिष्ट
 योः पूर्वोत्तरयोर्जन्माष्टमी शिवरात्र्योस्तिथित्वाद्येकमेव ब्रतं स्यात्तर्हि निर्देशभेदो नोपपद्येत ॥ ननु ब्रतभेदे
 प्यस्ति दोषः ॥ यदादिनद्वये अष्टमी वर्तते रोहिणी तत्तरदिन एव तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः ॥ परेद्युर्जयं
 त्युपवास इति नैरंतर्येणोपवासद्वयं प्रसज्येत ॥ प्रसज्यतां नाम प्रमाणवत्वादिति चेत् ॥ परदिने भोजनोपवा
 सलक्षणविरुद्धधर्मप्रसंगात् ॥ उपवासस्यांगं पारणमिति हि वक्ष्यते ॥ तथा च जन्माष्टम्युपवासांगस्य पारणस्य
 जयं त्युपवासस्य चैकत्र प्राप्तिः सोऽयमेको दोषः ॥ व्यतिरेकानुपलंभश्चापरो दोषः ॥ तथा हि ॥ यथा जयंती व्य
 तिरिक्ता जन्माष्टम्युपलभ्यते तथा जन्माष्टमी व्यतिरिक्ता पि जयंती कापि वत्सरे उपलभ्येत न त्वेवमुपलभ्य
 ते ॥ तौ ब्रतभेदोऽपि दुष्ट एव ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावत्पारणोपवाससौकर्यलक्षणदोषोऽस्ति ॥ आघ्राणोदकपाना

का-मा ९६ दिनापारणे संपादितैष्युपवासभंगाभावात्॥ अन्यथा ह्यदशीपारणात्रयोदशीनक्तयोः क्वचित्सांकार्य्यं केन
 वार्येत॥ नाप्युपवासद्वयनैरंतर्ग्यं॥ रोहिणीसंयोगसंभवे जन्माष्टम्या अपितत्रैवकर्तव्यत्वात्॥ सर्वत्र तिथि-
 च लभ्ययोगस्य केवलतिथेरुत्कृष्टत्वेन केवलायास्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वात्॥ अतएव व्यतिरेकानुपलंभो
 प्यलंकाराय न तु दोषाय॥ जन्माष्टम्यारोहिणीनिरपेक्षत्वेन व्यतिरेक उपलभ्यतानाम॥ जयंत्यास्तयोगरूप-
 त्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्यामपि सापेक्षत्वेन कथं व्यतिरेकशंकावकाशस्तस्माद्भूतद्वयपक्षेन कोप्यस्ति दोषः॥
 किंच॥ यदारोहिणीयोगोस्ति तदा जन्माष्टमी जयंत्योः सह प्रयोगस्यावश्यं भावित्वेन जयंतीव्रत एव जन्मा-
 ष्टमीव्रतमंतर्भवति॥ तस्मादपिनोपवासद्वयप्रसंगः॥ तदेवं व्रतभेदे दोषाभावात्साधकानां च नामभेदादीनां
 पंचानां हेतूनां सद्भावाद्भूतभेदे वावश्यमभ्युपेयः॥ ब्रतैक्यभ्रमस्तत्तयोरुक्तसुत्पन्नसंधानाभावाद्दृष्ट्युप-
 वाससादृश्याच्च केषांचिदुदेति॥ सादृश्यं च गुणविकृतित्वादाश्रयाश्रयिभावाच्च संभाव्यते॥ यथादर्श्यागस्य गु-
 णविकृतिः साकंप्रस्थापीयकोयागः॥ तत्र दर्श्यागे यावंतौ गांगिविषयाः प्रयोगास्ते सर्वेपि साकंप्रस्थापीये

राम

९६

विद्यंते ॥ भेदस्तु स्वल्प एव भवति ॥ दर्शयागे सान्नायहविषोर्दधिपयसोः पृथगवदानं ॥ साकंप्रस्थायीयेतुस
 हैवप्रस्थानं ॥ एतावता भेदेन गुणविकृतिरित्याभिधीयते ॥ तथाग्निष्टोमस्य गुणविकृतिरुक्थ्यअग्निष्टोमेह
 दशस्तोत्राणि ॥ उक्थ्येतदधिकानित्रीणि ॥ ततो गुणाधिक्याद्गुणविकृतित्वमेव मन्त्रापि जन्माष्टम्यामुपवा
 सोनुष्ठेयः ॥ जयेत्यांतुदानादिरधिको गुणः ॥ अतः सागुणविकृतिः ॥ आश्रयाश्रयिभावश्च ज्योतिष्टोमेतदं
 गावरूढोपासनेदृष्टस्तत्रज्योतिष्टोम आश्रयः ॥ तस्यां गान्युक्थ्योद्गीथानि तत्रोक्थं नाम बह्वचाध्यापिना
 होत्राशस्य मानमाज्यमरूतत्वं तीयनिषेवल्यादिनामकं शस्त्रं ॥ तत्रोक्थमाश्रित्य बह्वचब्राह्मणोपनिषद्यु
 पासनानि विहितानि ॥ तथा च श्रुतिः ॥ उक्थमुक्थ्यमिति वै प्रजावदंतितदिहमेवोक्थ्यानियमेव पृथिवीति ॥ अ
 हमुक्थ्यमस्मीति विद्यादिति च ॥ उद्गीथिनो नाम सामवेदिनोद्गात्रायागे गीयमानः ॥ साम्नो भागविशेषः ॥ तं
 चोद्गीथमाश्रित्य चोद्गीथोपनिषद्युपासनानि विहितानि ॥ ॐ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति ॥ एवं प्रकृतेपि ज
 न्माष्टमीव्रतेयेयं श्रावणकृष्णाष्टमीतामाश्रित्य रोहिणीयोगनिमित्तदानादिकं जयेतीव्रतेविधीयते ॥ अतो गुण

का. मा.

९७

विकृतित्वेनाश्रयाश्रयिभावेनचसादृश्यसद्भावादनयोर्व्रतयोरैक्यभ्रमोमंदबुद्धेर्जायतां नामप्रमाणन्यायद
 र्शिभिस्तु सर्वथैवव्रतभेदोङ्गीकार्यइतिसिद्धं । यदेतद्विचारत्रयं पूर्वमुत्सिप्तं व्रतभेदेतिथिनिर्णयेवेधेचेतित्रय
 तभेदोनिर्णीतः ॥ ॥ अथतिथिनिर्णेतव्या ॥ ॥ तन्निर्णयश्चवेधाधीनः ॥ अतोवेधः पूर्वमभिधीयते । तिथ्यंत
 रेष्वन्हएवप्रायेणकर्मकालत्वादुदयास्तमयवेलायां त्रिमुहूर्तवेधः सामान्येननिरूपितः । पंचम्यांतु विशेषः
 ण्मुहूर्तवेधोदर्शितः ॥ जन्माष्टम्याजयंत्याश्वरात्रिप्रधानत्वाद्वात्रियोगः प्रशस्तः ॥ एतच्चजाबालिचृद्धगौत
 माभ्यां दर्शितं । अहस्तुतिथयः पुण्याकर्मानुष्ठानतोदिवा ॥ नक्तादिब्रतयोगेषुरात्रियोगोविशिष्यतइति ॥ यं द्य
 प्युपवासव्रतत्वादहनिरात्रौ च मुख्यत्वं युक्तितः सामर्थ्यं सिद्धं तथाप्यर्द्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमुक्तं वसिष्ठ
 संहितायां ॥ अष्टमीरोहिणीयुक्तानिशाहर्दृश्यतेयदि ॥ मुख्यकाल इतिख्यातस्तत्रजातोहरिः स्वयमिति ॥
 एवंसत्यर्द्धरात्रसद्भावएवात्रकर्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते ॥ तदेवाभिप्रेत्यविष्णुरहस्येदृश्यते । रोहिण्याम
 र्द्धरात्रेतुयदाकृष्णाष्टमीभवेत् ॥ तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हतिपापं त्रिजन्मजमिति ॥ तस्मिन्नर्द्धरात्रे कियत्परिमा

राम

९७

णमपेक्षितमित्यपेक्षायामादित्यपुराणेदर्शितं ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयापियदा भवेत् ॥ जयंती नाम सा
 प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशनीति ॥ वराहसंहितायामपि । सिंहेर्कैरोहिणीयुक्ता नभः कृष्णाष्टमी यदि ॥ रात्र्यर्द्धे पू
 र्वापर गाजयंती कलयापि चेति । रात्रे रर्द्धे रात्र्यर्द्धे पूर्वे चापरं च पूर्वापरे ॥ रात्र्यर्द्धे च ते पूर्वापरे च रात्र्यर्द्धे पूर्वापरे ॥
 तयोर्गच्छति वर्तत इति रात्र्यर्द्धे पूर्वापर गाघटिकाया अशीत्यधिकशततमो भागः ॥ अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा
 त्रिंशन्तु ताः कलाः तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्त्तौ द्वादशास्त्रियामित्यमरः ॥ तथा च पलतृतीयो भागः कला भव
 ति ॥ नावतापरिमाणेन पूर्वार्द्धावसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्तमाना ग्रहीतव्या ॥ खंडतिथिरूपा कृष्णाष्टमी द्विविधा
 ॥ पूर्वद्युः सप्तमी युक्ता परेद्युर्नवमी युक्ता चेति ॥ तत्र सप्तमी युक्ता यां रात्रि पूर्वार्द्धावसाने कला सङ्घावो विधीयते ॥
 उत्तरार्द्धादौ स्वतः सिद्धत्वेनाविधेयत्वात्तद्विपर्ययेण नवमी युक्ता यामुत्तरार्द्धादौ कला सङ्घावो विधीयते ॥ पूर्वा
 र्द्धावसाने कलायाः सप्तमी युतविषयत्वं विष्णुधर्मोत्तरे स्पष्टमभिहितम् ॥ रोहिणी सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदे
 ष्टमी ॥ सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापियदा भवेत् ॥ तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभो हरिरीश्वरः ॥ तमेवोपव

का-मा
९८

सेत्कालं कुर्यात्तत्रैव जागरमिति ॥ इयमष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षया भाद्रपदे भवति ॥ सैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविवक्षया श्रावणे भवति ॥ अतएव योगीश्वरः ॥ रोहिणीसहिता कृष्णामासे च श्रावणेष्टमी ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनीति ॥ कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लभ्यत्वात् स एव पक्षांतरमाह ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं एकादशघटिकां विना ॥ रोहिणीचाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिष्विति ॥ एकाचादशघटिका चैकादशघटिकेनाभ्यां समन्विता ॥ कलामपेक्ष्यादशघटिका स्थूला ॥ तामपेक्ष्य घटिका स्थूला ॥ तत्रायमर्थः संपद्यते ॥ पूर्वभागावसानेकाघटिका ॥ उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तन्निशीथशब्दवाच्यं मुहूर्तं ॥ तावत्परिमाणं सर्वैरपि सुलभ्यत्वात् मुख्यः कल्पः ॥ तदसंभवे दशघटिकान्वेष्टव्या तस्मात्प्यसंभवे कलेति ॥ तत्र मुख्यं पक्षमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे निशीथे कृष्णपक्षगदित्युक्तं ॥ तच्च वचनं सा कल्पेन पूर्वमेवोदाहृतं ॥ अत्र जयंत्यांचंद्रार्थस्यावश्यकर्तव्यत्वात् तस्य च चंद्रोदयकालीनत्वात् निशीथयोगः प्रशस्तः ॥ एतदेव विष्णुधर्मोत्तरे भिहितं ॥ अर्द्धरात्रेतु योगो यंतारापत्युदये तथा ॥ नियतात्मा शुचिस्नातः पूजा तत्र प्रवर्त्त

राप्र-
९८

येदिति ॥ सोयमर्द्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः ॥ यस्तु कृत्वा होरात्र योगः सोयं मुख्य तरः ॥ यश्च यदा कदाचिद्वि
 षद्योगः सोनुकल्पः ॥ सच वसिष्ठसंहितायां दर्शितः ॥ अहोरात्रं तयो र्योगो ह्यसं पूर्णो भवेद्यदि ॥ मुहूर्तमप्यहो
 रात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेदिति ॥ पुराणान्तरेपि ॥ रोहिणी च यदा कृष्णोपक्षेष्टम्यां हि जौत्तम ॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता
 सर्वपापहरातिथिः ॥ वासरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पापि रोहिणी ॥ विशेषेण न भोमासे सैवोपोष्यामनीषिभिरिति
 ॥ योयं जयंती व्रते योगनिर्णयः ॥ स एव जन्माष्टमी व्रतेपि द्रष्टव्यः ॥ यस्मिन्वत्सरे योगो नास्ति तस्मिन्वत्सरे ज
 न्माष्टमी व्रतमेकमेव प्रवर्त्तते ॥ तत्रापि नेतराष्टमी बह्विधेऽवेधः किं त्वर्द्धरात्रवेधः ॥ तथा च तस्मिन्नेव पुराणान्त
 रे ॥ दिवा वा यदि वारात्रौ नास्ति चेद् रोहिणी कला ॥ रात्रि युक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेंदुसंयुतां ॥ अन्यत्रापि ॥ अष्टमी
 शिवरात्रिश्च त्वर्द्धरात्रादधो यदि ॥ दृश्यते घटिकाया सा पूर्वविद्धा प्रकीर्तितेति ॥ ॥ इति वेधो निरूपितः ॥
 अथ ग्राह्यातिथिर्निरूप्यते ॥ ॥ सा च वत्सरभेदेन द्विधा भवति ॥ रोहिणीरहितारोहिणी युक्ता चेति ॥ तत्र यारो
 हिणीरहिताष्टमी सापि द्विविधा ॥ शुद्धा सप्तमी विद्धा चेति ॥ सूर्योदयमारभ्य प्रवर्तमानाष्टमी शुद्धा ॥ निशी

का. मा.
९९

आदर्वाकू सप्तम्या कियत्यापियुक्ता विद्वा ॥ शुद्धापि पुनर्निशीथव्याप्तव्याप्तिभ्यां द्विविधा ॥ तत्र निशीथव्यापि
नीजन्माष्टमीव्रते मुख्या । विशेषेणेंदुसंयुतामिति वचनात् ॥ निशीथव्याप्तिरहितापि । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति
वचनेन ग्रहीतव्या भवति ॥ ननु पूर्वद्युर्निशीथादूर्ध्वमारभ्य परेद्युर्निशीथादर्वाग्या समाप्यते । तस्या उभयत्र रा
त्रिसंबंधित्वात् कुत्रोपवास इति चेत् ॥ परेद्युरिति ब्रूमेः ॥ उभयत्र निशीथव्याप्त्यभावस्य रात्रिसंबंधस्य चतुल्यत्वे
पि परेद्युः प्रातः संकल्पकालमारभ्य वर्तमानतया प्राशस्त्यं द्रष्टव्यं ॥ सप्तमी विद्वापि त्रिविधा ॥ पूर्वद्युरेव निशी
थव्यापिनी । परेद्युरेव निशीथव्यापिनी । उभयत्र व्यापिनी चेति ॥ तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्षयोः निशीथव्याप्तेः
प्रयोजकत्वेन यानिशीथव्यापिनी सा विशेषेणेंदुसंयुतामिति वचनेन ग्रहीतव्या भवति ॥ पातुदिनद्वयेऽपि निशी
थव्यापिनी तस्या उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य चतुल्यत्वान्नानेन वचनेन निर्णयः संभवति ॥ नापि
कृष्णपक्षेष्टमीचैवेत्यादिभिरष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तैर्निर्णेतुं शक्यते ॥ तेषामहर्बधविषयत्वात् ॥ अन्यः रात्र
थाव्रतांतरेष्वपि निशीथवेधः प्रसज्येत ॥ तस्मान्नायः परिशिष्यते ॥ न्यायश्च परेद्युरूपवासं प्रापयति ॥ संकल्प ९९

कालमारभ्यतिथिसद्भावात् ॥ न च साकल्याभिधायिवचनेन पूर्वैद्युरपि संकल्पकालेति थिरस्तीति शंकनीयम् ॥
 तस्यासुरव्यतिथित्वाभावात् ॥ किंच ॥ सातिथिः सकला शैयायस्यामस्तमितोरविरिति ॥ वचनं निशीथव्यापिनी म
 ष्टमी न विषयीकरोति ॥ तस्मात्परेद्युरेवोपवासः ॥ तदेवं चतुर्विधारोहिणीरहिताष्टमी निर्णीता ॥ अथ रोहिणीसहि
 ताष्टमी निर्णीयते ॥ सापि चतुर्विधा शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विस्थाधिका चेति ॥ तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयो
 गोयत्किंचिन्मूहूर्तयोगश्चेति त्रैविध्यं भवति ॥ एवं विद्यायामपि द्रष्टव्यं ॥ एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावाद्
 पवासे संदेहो नास्ति ॥ किंतु केवलं योगतारतम्यात्प्राशस्त्यतारतम्यं भवति ॥ यत्किंचिन्मूहूर्तयोगः प्रशस्तः ॥ अहो
 रात्रयोगः प्रशस्ततरः ॥ संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः ॥ सर्वेष्वपि योगेषु योगमुपजीव्यापवासो विहितो विष्णुरहस्ये ॥
 प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता रुष्णा नभसि चाष्टमी ॥ मुहूर्तमपि लभ्येत सोपोष्या सुमहाफला ॥ मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मि
 न्युक्तं हि दृश्यते ॥ अष्टम्यारोहिणी ऋक्षं तां सुपुण्या मुपावसेदिति ॥ शुद्धाधिका तु सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता ॥ परे
 द्युः सूर्योदयमतिक्रम्येष्टद्वर्द्धते ॥ सा च त्रिविधा ॥ पूर्वैद्युरेव रोहिणी युक्ता ॥ परेद्युरेव रोहिणी युक्ता ॥ दिनद्वयेपि रोहि

का.मा.
१००

णीयुक्ताचेति॥ तत्राद्ययोर्द्वयोः पक्षयोर्नास्त्युपवाससंदेहः। रोहिणीयुक्तायाद्वितीयकोटेरभावात्॥ तृतीयपक्षे नु
रोहिणीयोगस्योभयत्रसमानत्वेपिगुणाधिक्यात्पूर्वैवोपोष्या। गुणाधिक्यं च दर्शयिष्यते॥ येयमत्रोपोष्यत्वेनोक्तापू
र्वतिथिः॥ सापिरोहिणीयोगभेदान्निधाभिद्यते॥ अष्टमीवत्तूयोदयमारभ्यप्रवृत्तारोहिणीकदाचित्परेद्युरपि कि
यतीवर्द्धते॥ कदाचित्पूर्वैद्युर्निशीथमारभ्यरोहिणीप्रवर्तते॥ कदाचिन्निशीथादूर्ध्वमारभ्यप्रवर्तते॥ तत्रप्रथमप
क्षेसंपूर्णयोगत्वमेकोगुणः॥ संकल्पकालमारभ्यकृत्तनकर्मकालव्याप्तिरपरोगुणः॥ निशीथव्याप्तिस्तृतीयो
गुणः॥ नचैतेत्रयोगुणाः परेद्युः संभवन्ति॥ द्वितीयपक्षे निशीथेजयंतीसद्भावो गुणः। नचपरेद्युः सोस्ति॥ तृतीयप
क्षेदिनद्वयेपिनिशीथेयोगोनास्ति॥ पूर्वैद्युः केवल्लाष्टमी॥ परेद्युः केवलारोहिणी॥ तत्राष्टम्याः प्राधान्यात्प्राबल्य
मभ्युपेयं। सर्वत्रहिजयंतीवाक्येषुरोहिणीसहिताष्टमीतिव्यवहारोष्टमीसहितारोहिणीतिव्यवहाराभावाच्च नि
धिनक्षत्रयोः क्रमेणप्रधानोपसर्जनभावोवर्गतव्यः॥ अतो गुणाधिक्याच्छुद्धाधिकापूर्वैवोपोष्या॥ निशीथाद
र्वाकृत्सप्तम्यायुक्तापरेद्युरपिविद्यमानाविद्धाधिका॥ नन्वत्रनिशीथवेधोग्राह्यद्वत्युक्तं॥ बाढं॥ वेध्यायाअष्ट

राम-
१००

म्यानिशीथेसद्भावोन्ननिशीथवेधः॥ ननुवेधिकायाः सप्तम्याः सद्भावः विद्वाधिकायामपि पक्षत्रयंद्वयोः पक्षयोः सं
 देहाभावश्च पूर्ववद्योजनीयः॥ तत्रयापूर्वेद्युरेवरोहिणीयुक्ताविद्वाधिकातस्यामुपवास आदित्यपुराणे स्मर्यते।
 विनाऋक्षं न कर्त्तव्या नवमी संयुताष्टमी॥ कार्याविद्वापि सप्तम्यारोहिणी संयुताष्टमीति॥ विष्णुधर्मपि॥ जयंती
 शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते। कृत्वोपवासं तिथ्यंते तथा कुर्यात्तु पारणमिति॥ गारुडपुराणेपि॥ जयंत्या पूर्ववि
 द्वायामुपवासं समाचरेत्॥ तिथ्यंते चोत्सवांते वा व्रती कुर्वीति पारणमिति॥ यापरेद्युरेवरोहिणीयुक्ताविद्वाधिका
 तत्रोपवासः॥ पूर्वतिथौ न युक्तः। रोहिणीयोगाभावात्॥ परेद्युस्तत्तत्सद्भावात्पूर्वोदाहृतेन प्राजापत्यादिना वि
 ष्णुरहस्यवचनेनोपवासो विधीयते। यातूभयत्रोहिणीयुक्ताविद्वाधिकासापि निशीथे जयंती योगमपेक्ष्य चतुर्द्धा
 भिद्यते॥ पूर्वद्युरेव निशीथे योगवती॥ परेद्युरेव तादृशी उभयत्र निशीथयोगरहिता चेति। तत्रया पूर्वद्युरेव निशीथयो
 गवती सा पूर्वोपाष्या॥ तदुक्तं पद्मपुराणे॥ कार्याविद्वापि सप्तम्यारोहिणी सहिताष्टमी॥ तत्रोपवासं कुर्वीति तिथिभां
 ते च पारणमिति॥ अत्रावशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परदिनस्योपवासः॥ तत्र दिनद्वये निशीथयोगमभिलक्ष्य ब्रह्म वै व

का. मा.
१०१

र्त्तपठ्यते॥ वर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी॥ सासर्वापिनकर्त्तव्यासप्तमीसंयुताष्टमी॥ अविद्धायांतुसर्वायां
जातोदेवकीर्तनइति॥ यदादिनद्वयेपिनिशीथयोगेपरत्रोपवासस्तदाकिमुवक्तव्यं॥ परेद्युरेवनिशीथयोगेदिनद्व
येपिनिशीथयोगराहित्यंबहुधाजायते॥ तद्यथा॥ पूर्वद्युर्निशीथादूर्ध्वेतिथिनक्षत्रद्वयंप्रवृत्तं॥ तच्चपरेद्युर्निशीथा
दूर्वागेवसमाप्तमित्येकः प्रकारः॥ पूर्वद्युर्निशीथादूर्वागेवनक्षत्रंप्रवृत्तं॥ अष्टमीतुनिशीथादूर्ध्वेप्रवृत्तेत्यपरः॥ अ
ष्टमीचनिशीथादूर्वाकूप्रवृत्ताऋक्षंचनिशीथादूर्ध्वेप्रवृत्तंपरेद्युर्निशीथादूर्वागेवसमाप्तमितितृतीयः पक्षः॥ त्रिष्व
प्येतेषुप्रकारेषुपरैवोपाध्या॥ दिनद्वयेप्यर्द्धरात्रियोगविषयेपूर्वमुदाहृतस्यवर्जनीयाप्रयत्नेनेतिवचनस्यात्रा
पिसंचारयितुंशक्यत्वात्॥ किंच। प्रथमप्रकारेन्यायोप्युपोदूलकोस्ति॥ संकल्पकालमारभ्यतिथिनक्षत्रयोगस्य
बहुकालेव्यापित्वात्प्रशस्तत्वंद्रष्टव्यं॥ द्वितीयप्रकारेपरेद्युरष्टमीबाहुल्येपिनक्षत्रयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमि
त्याशंकानकर्त्तव्या॥ अतएवस्कंदपुराणेपठ्यते॥ सप्तमीसंयुताष्टम्यांभूत्वाऋक्षंहिजोत्तम॥ प्राजापत्यंहिती
येन्हिमुहूर्त्तार्द्धंभवेद्यदि। तदाष्टयामिकंज्ञेयंश्रोक्तेव्यासादिभिःपुरेति। तृतीयप्रकारेपरेद्युर्नक्षत्रबाहुल्येप्यष्ट

राम
१०१

मीयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशंकाभवति ॥ साचपद्मपुराणे निवर्त्यते ॥ पूर्वविद्धाष्टमीयातु उदयेन वमी
 दिने ॥ मुहूर्तमपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥ कलाकाष्टामुहूर्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः । नवम्यां चै
 वयाह्यास्यात्सप्तमी संयुक्तान्हीति ॥ तदेवं जन्माष्टमी भेदा जयंती भेदाश्च निरूपिताः ॥ तत्र जयंती भेदेषूपवा
 सदिने यदि सोमवारो बुधवारो वा भवति ॥ तदा फलाधिक्यं भवति ॥ तदुक्तं पद्मपुराणे ॥ प्रेतयोनिगतानां तु प्रेत
 त्वं नाशितं नरैः । यैः कृताश्चावणेमासि अष्टमी रोहिणी युता ॥ किंपुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किंपुनर्नवमी
 युक्ता कुलकोत्यास्तमुक्तिरिति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ उदये चाष्टमी किंचिन्मवमी सकला यदि ॥ भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजा
 पत्यर्हसंयुता ॥ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वानवेति ॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि ॥ अष्टमी बुधवारेण रोहिणी सहिता य
 दा ॥ भवेत्तु मुनिशार्दूलकिंरुतैर्व्रतकोटिभिरिति ॥ यथोक्तरीत्या विहिततिथीबुधवासंस्कृता परेद्युः पारणे नोपवासं
 समापयेत् ॥ पारतीरकर्म समाप्ता वित्यस्माद्वातोर्निषन्नः ॥ पारणशब्दः ॥ यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधाति ॥ तथा
 प्युपवाससमाप्तावेवलोकशास्त्रयोः प्रयोगात्संकजादिशब्दवद्योगरूढोद्गृह्यः ॥ तथाच योगरूढोपवासस्य चर

का.मा.

१०२

मांसभोजनमभिधत्ते। अंगत्वं चोपवासविधिवाक्येषु तिथिभांतेव पारणमिति विधानाद्वगते व्यं। न च रागप्राप्तस्य
 भोजनस्यानेन वचने नोपवासो गतिश्चिन्तयितुं शेषयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणनामकं किंचिदंगं विधीयत इति शंका
 नीयं॥ तथा सति पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेः॥ रागप्राप्ते हि अभ्यवहरणे भोजनशब्दः॥ तत्र पारणशब्देन रागप्राप्त
 भोजनविवक्षायां मुख्यार्थो बाधितः स्यात्॥ किंच यदि पारणमंगं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं नोपपद्येत। तद्विधा
 नं च द्वादशीप्रस्तावे देवलैः स्मर्यते॥ संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथं। अङ्घ्रिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृ
 दिति॥ अतः पारणशब्दबलात् प्रतिनिधिवलाच्च पारणस्यो गत्वं द्रष्टव्यं॥ अतएवादित्यपुराणे॥ पारणां तं ब्रतं ज्ञेयं
 ब्रतं ते तद्धि भोजनं॥ असमाप्ते ब्रते पूर्वे नैव कुर्याद्ब्रतान्तरमिति॥ तच्च पारणमुपवासदिनात्परदिने पूर्वाण्हे कर्त्त
 व्यं॥ उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाण्हे पारणं भवेदिति देवलस्मरणात्॥ एवं सामान्यतः पूर्वाण्हे पारणप्राप्तौ किंचिदप
 वा दायतिथिभांते च पारणमित्यभिधीयते॥ शुद्धाधिकायां पूर्वच्युरेकजयंती योगः उभयत्रापि जयंती योग इत्य
 नयोपपत्त्योः पूर्वच्युरेवोपवासविधानात्परच्युः केवलतिथेस्तिथिनक्षत्रयोर्वासद्वावात्तदंते पारणविधिः॥ ॥

राम

१०२

तथा शुद्धाधिका विद्वाधिकयोरुभयोरपि यदा परेद्युरेव जयंती योगस्तदा परतिशायुपवासविधानात्पारणदिने
 तिथ्यभावेऽपि कदाचिन्नक्षत्रावशेषसंभवान्नदंते पारणं विधीयते ॥ तिथेर्वानक्षत्रस्य वाशेषकाले पारणं ब्रह्मवैव
 र्ते प्रतिषिध्यते ॥ अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् ॥ हन्यात्पुण्यकृतं कर्म उपवासार्जितं फलं ॥ तिथिर
 ष्टगुणं हंति नक्षत्रं च चतुर्गुणं ॥ तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभांते च पारणमिति ॥ स्कंदपुराणेऽपि ॥ तिथिनक्षत्रनि
 यमेति तिथिभांते च पारणं ॥ अतोऽन्यथा पारणे तु ब्रतभंगमवाप्नुयादिति ॥ तिथिभांतश्च द्विविधः ॥ उभयांत एकत
 रांतश्चेति ॥ दिनद्वये जयंती योगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी मुहूर्त्तत्रयं नाति क्रामति रोहिणी तु
 पूर्वद्युर्निशीयादर्वाग्यदा कदाचित्प्रवृत्ता तदनुसारेण परेद्युः समाप्येत ॥ तत्र यदि दिवैव समाप्येत तदा मति
 क्रम्यैव पारणं कुर्यात् ॥ उभयांतस्य मुख्यत्वात् ॥ यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तस्मात्तिर्न प्रतीक्षणीया ॥ रात्रि
 पारणस्य निषिद्धत्वात् ॥ तथा च ब्रह्मवैवर्ते ॥ सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ॥ अन्यथा पुण्यहा
 निः स्यादृते धारणपारणमिति ॥ अन्यतिथ्या गमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा ॥ तामसे पारणं कुर्वेत्ताम

का. मा. १०३। सींगतिमश्रुतइति॥ दिवापारणंकुर्वन्नपि नाष्टमीवेलायांकुर्यात्॥ एकतरांतस्याप्यभावात्॥ अष्टमीमतिवाह्य
 रोहिण्यांवर्तमानायामपि पारणंकुर्यात्॥ अतएव नारदीये॥ तिथिनक्षत्रसंयोगउपवासोयदाभवेत्॥ पारणंतु न
 कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः॥ सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोपि वियुज्यते॥ तत्रैव पारणंकुर्यादेवं वेदविदो विदुरिति
 ॥ पूर्वद्युरेव निशीथे जयंती योगवत्यां विद्वाधिकायां पारणदिने तिथिभांते बहुधा संभाव्यते। अह्न्युभयांत एकत
 रांतो वा॥ रात्रावेकतरांत उभयांतो वेति॥ तेषु चतुर्षु भेदेषु निर्णयः स्मर्यते॥ तिथ्यर्क्षयोर्पदाद्धे दोनक्षत्रांतमथापि
 वा॥ अर्द्धरात्रेपि वा कुर्यात्पारणंच परेहनीति॥ दिवसे यद्युभयांतस्तदा पारणमिति मुख्यः कल्पः॥ नक्षत्रांतमित्यने
 नैकतरांतत्वं विवक्षितं॥ सोयमनुकल्पः॥ यदि रात्रौ निशीथे उभयांत एकतरांतो वा भवति॥ तदा दिवसे मुख्यानु
 कल्पयोरुभयोरप्यसंभवाद्वात्रौ च पारणस्य निषिद्धत्वादर्थानुपवासप्राप्तौ पारणस्य प्रतिप्रसवः क्रियते॥ अर्द्ध
 रात्रेपि वा कुर्यादिति॥ ननु पारणेष्टम्यंतस्य प्रतीक्षणीयत्वेपि रोहिण्यंतो न प्रतीक्षणीयः॥ याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ता
 पुण्यनक्षत्रसंयुताः॥ ऋक्षंते पारणंकुर्याद्विनाश्रवणरोहिणीमिति स्मरणात्॥ भैवं॥ नक्षत्रंतु चतुर्गुणमिति प्रत्यवा

राम.

१०३

यस्योदात्तत्वात् ॥ तस्माद्दिनाश्रवणरोहिणीमिति वचनं केवलं नक्षत्रोपवासविषयं ॥ पूर्वोक्तानुक्रम्य विषयं वेत्स्य
 वगंतव्यं ॥ अशक्तस्तुतिश्चिन्तयन्नक्षत्रयोरनुवर्तमानयोरपि प्रातर्द्वेवं संपूज्य क्रियमाणं पारणं न दुष्यति ॥ तिष्ठ्यंते वोत्सवं
 ते वात्रती कुर्वीत पारणमिति स्मरणात् ॥ ॥ इति जयंती निर्णयः ॥ ॥ अथ नवमी निर्णीयते ॥ ॥ सा च विधिनिषे
 धरूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्वविद्बैवग्राह्या ॥ तद्विधिश्च युग्मादिशास्त्रे वसुरंध्रयोरिति पठ्यते ॥ पञ्चपुराणे पि
 ॥ अष्टम्या नवमी विज्ञानवम्या चाष्टमी युता ॥ अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरीतिथिः ॥ भविष्यत्पुराणे द्वादशी क
 ल्येपि ॥ नवम्या सहकार्या स्यादष्टमी नवमी तथेति ॥ निषेधस्तपश्च पुराणेभिहितः ॥ नकार्या नवमी तात दशम्या तु
 कदाचनेति ॥ सेयं नवमी भविष्यत्पुराणे क्तदुर्गावता दौ द्रष्टव्या ॥ ननु कृष्ण नवम्याः पूर्वविद्धत्वेपि शुक्ल नवमी प
 रविद्धास्तु ॥ शुक्लपक्षेतिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविरिति वचनात् ॥ मैवं ॥ पूर्वोक्तेषु वचनेषु दशमी विज्ञायाः सा
 ह्यान्निषेधात् ॥ ननु तस्य निषेधस्य सामान्यरूपत्वात् कृष्णपक्षे संकोचोऽस्ति तिचेत् ॥ न संकोचहेतोर्भवत्तदात्त
 तस्यापि सामान्यरूपत्वात् पक्षयोरुभयोरपि पूर्वविद्बैवग्राह्या ॥ राम नवमी तु चैत्र शुद्धात्र नवमी पुनर्वसुयुताय

का.मा.
१०४

दि॥ सैवमध्याह्नयोगेनमहापुण्यतमा भवेत्॥ नवमीचाष्टमी — विद्वात्याज्याविष्णुपरायणैः॥ उपोषणं नव
म्यां वैदशम्यां पारणं भवेदिति वचनादष्टमीविद्वासनक्षत्रापिनोपोष्या॥ ॥ इति नवमीनिर्णयः॥ ॥ अथ दश
मीनिर्णयते॥ ॥ नस्यांचतिथ्यंतरवद्देयोपादेयविभागो नास्ति॥ तिथ्यंतरे तु काचित्पूर्वविद्वाग्राह्या॥ काचिदुत्त
रविद्वा॥ ननु तथा दशम्यां किंचिन्निशामकमस्ति॥ एतदेवाभिप्रेत्यागिरा आह॥ संपूर्णा दशमी ग्राह्या परया पूर्वयाथ
वा॥ युक्तानदूषिता यस्मात्तिथिः सार्वतो मुखीति॥ यथा संपूर्णा दोषरहिता तथा विद्वापि॥ प्रतिपत्संमुखी कार्ये त्पा
दौ तिथेर्मुखं पूज्यमुक्तं॥ दशम्यास्तु मूलाग्रयोर्द्वयोरपि मुखत्वात् पूज्यत्वमुभयत्र समानं॥ एवं स्थिते सत्यत्रे दंचित्य
ते॥ किंपुरुषेच्छया पूर्वेत्तरविद्ध्योरन्यतरा ग्राह्या॥ किंबानि शामकं शास्त्रमस्तीति॥ तत्र न तावच्छास्त्रं किंचित्प्रश्याम
॥ प्रत्युत सर्वतो मुख्यत्वकथनात् पूर्वेत्तरविद्ध्यो रुभयोः समबलत्वं शास्त्रेण प्रतीयते॥ अतौ ब्रीहिभिर्यजेत य
वैर्वेत्पादिवदैक्षिको विकल्पो वगंतव्यः॥ नचाष्टदोषग्रस्तत्वा द्विकल्पो न युक्त इति शंकनीयं॥ गत्यंतराभावेन दोष
ग्रस्तस्याप्यवश्याश्रयणीयत्वात्॥ तदुक्तमाचार्यैः॥ एवमेषोष्टदोषोपियद्रीहियववाक्ययोः॥ विकल्पआश्रितस्तत्र

राम
१०४

गतिरन्यानविद्यत इति ॥ तस्मादैद्धिको विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अस्त्यत्र वचनं व्यवस्थापकं ॥ तथा च मार्कंडेयः ॥
 शुक्लपक्षेतिथिर्ग्राह्यायस्यामभ्युदितोरविः ॥ कृष्णपक्षेतिथिर्ग्राह्यायस्यामस्तमितोरविरिति ॥ नन्वेन वचनेन पक्षभे-
 देन विकल्प आश्रितः ॥ तथा सति दोषाष्टकस्य तादवस्थादैद्धिकविकल्प एव कुतो न स्वीक्रियत इति चेत् ॥ मैवं ॥ स-
 ति व्यवस्थापकेशास्ते पुरुषेष्वाया अप्रसरात् ॥ अतएव स्मर्यते ॥ उदासीने तु शास्त्रार्थे पुरुषेच्छानियामिकेति ॥ ननु
 पक्षभेदेन व्यवस्थानुपपन्ना स्कंदपुराणे पूर्वविद्धाया एव ग्राह्यत्वाभिधानात् ॥ दशमी चैव कर्त्तव्या सदुर्गा द्विजस-
 त्तमेति ॥ सदुर्गानवमीभिश्चा ॥ मैवं ॥ पक्षद्वये पूर्वविद्धास्तीकारे पूर्वया परया शब्देति ॥ परविद्धाविधानस्य निरवकाश-
 त्वप्रसंगात् ॥ नवमीमिश्रत्ववचनं तु कृष्णपक्षे चरितार्थं ॥ ननु परविद्धानिषेधो ब्रह्मवैवर्ते पठ्यते ॥ प्रतिपत्तं च मी-
 भूतासावित्री वदपूर्णिमा ॥ नवमी दशमी चैव नोपोष्या परसेयुता इति ॥ कूर्मपुराणे ॥ नदा विद्धानुया पूर्णा द्वादशी
 मकरे सिता ॥ भृगुणानष्टचंद्रा च एतावै निष्फलाः स्मृताः ॥ अत्रैकादश्या नंदात्वात् दशम्याश्च पूर्णात्वादेकाद-
 शी विद्धा दशमी निष्फलेति गम्यते ॥ बाढं ॥ अयमपि निषेधः पूर्वोत्तरन्यायेन कृष्णपक्षविषयतया योजनीयः ॥ तस्मा

का. मा. तूर्वेतरविद्योर्द्दशम्योः पक्षभेदेनव्यवस्थाद्रष्टव्या ॥ ॥ इति दशमी निर्णयः ॥ ॥ अथैकादशी निर्णीयते ॥ ॥
 १०५ तत्रैकादश्यामुपवासो हानादिकंचेत्युभयविहितं ॥ उपवासो जयंती वन्नित्यकाम्यरूपः ॥ द्वैविध्यं च तस्य द्विविधं
 प्रमाणबलादवसीयते ॥ उपवासविधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वसाधकानां स्मरणान्नित्यत्वसि
 द्धिः ॥ तानि च साधकानि संग्रहकारेण संग्रहीतानि ॥ नित्यं सदायावदायुर्नैकदाचिदतिक्रमेत् ॥ इत्युत्कृष्टाति क्रमे
 दोषश्रुतेरत्यागचोदनात् ॥ फलाश्रुतेर्वाप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितमिति ॥ अत्र च नित्यशब्दादीन्यष्टौ नि
 त्यत्वसाधकानि ॥ नित्यशब्दउदाहृतो गारुडपुराणे ॥ उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति ॥ सदाशब्द
 उक्तः ॥ सनत्कुमारसंहितायां ॥ एकादशी सदापोष्यापक्षयोः शुक्लकृष्णयोरिति ॥ यावदायुः शब्दउक्तो विष्णु
 रहस्ये ॥ द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः सुरुतिभिरिति ॥ आग्नेयपुराणेपि ॥ उपोष्यैकादशी राजन्यावदायुः
 सुरुतिभिरिति ॥ अतिक्रमनिषेधः कण्वेन दर्शितः ॥ एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेदिति ॥ विष्णुरपि
 ॥ एकादश्यां न भुंजीत कदाचिदपि मानव इति ॥ अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः ॥ न करोति यदा मूढ एकाद

राम

१०५

श्यामुपोषणं। सनरोनरकंयातिरौरवंतमसावृत्तं॥ एकादश्यां मुनिश्रेष्ठयोभुंक्ते मूढचेतनः। प्रतिमांसं सभुंक्ते तु
 किल्बिषंश्चादिविदुसमं॥ निःकृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः। एकादश्यन्नकामस्य निष्कृतिः क्वापिनोदिता
 ॥ मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठपातैवनरकं व्रजेत्॥ एकादश्यन्नकामस्तपितृभिः सह मज्जतीति॥ नारदीये। यानि कानि
 च पापानि ब्रह्महत्या समानि च॥ अन्नमाश्रित्य तिष्ठेति संप्राप्ते हरिवासरे॥ तानि पापान्युपाश्रान्तिभुंजानो हरिवा
 सर इति॥ स्कंदे॥ मातृहापितृहा वापि भ्रातृहा गुरुहा तथा॥ एकादश्यां तु योभुंक्ते पक्ष्यां रुभयोरपि। अकरण
 इवा समापने पिदोष उक्तो विष्णुरहस्ये॥ समादाय विधानेन द्वादशी व्रतमुत्तमं॥ तस्य भगं नरः कृत्वा रौरवं नर
 कं व्रजेत्॥ परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः॥ न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेदिति। नारदीयेपि।
 द्वादशी व्रतमादाय व्रतभगं करोति यः॥ द्वादशाब्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायत इति। अत्माग्नौ दनादर्शि
 ता विष्णुरहस्ये॥ परमापदमापन्नो हर्षे वासमुपस्थिते। सूतके मृतके चैवन त्यजेद्द्वादशी व्रतमिति॥ फलाश्र
 वणं च केषुचिद्वचनेषु विस्पष्टं॥ तत्र कात्यायनः॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्ष्यो रुभयोरपीति। स्कंदे। उपोष्यैका

का-मा दृशी सम्यक् पक्षयोरुभयोरपीति ॥ वीशाकूर्मपुराणेपि ॥ वदंतीहपुराणानिभूयोभूयोवरानने ॥ न भो
 १०६ न्नव्यं न भो न्नव्यं संप्राप्ते हरिवासर इति ॥ वीशामाहसनत्कुमारः ॥ पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमि
 ति ॥ नारदोपि ॥ नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णु परायणैः ॥ पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति ॥ तदे
 वं नित्यशब्दादिभिरुपवासस्य नित्यत्वं सिद्धं ॥ काम्यत्वं च सायुज्यादिफलश्रवणादवगम्यते ॥ तदुक्तं विष्णुरह
 स्पे ॥ यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं सत्वात् संपदमात्मनः ॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति ॥ कूर्मपुराणे ॥ य
 दीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं संपदमात्मनः ॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति ॥ कात्यायनः ॥ संसारसागरो
 नारमिच्छन्नविष्णुपरायणः ॥ ऐश्वर्यं संपदं स्वर्गमुक्तिं वा यद्यदिच्छति ॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपी
 ति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ यदीच्छेद्विपुलान् भोगान्मुक्तिं चात्यंतदुर्लभं ॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति ॥ ना
 रदीयेपि ॥ एकादशी समं किंचित्पापत्राणं न विद्यते ॥ स्वर्गमोक्षप्रदाहोषाराज्यपुत्रप्रदायिनी ॥ सुकलत्रप्रदाहोषा
 शरीरारोग्यदायिनीति ॥ तदेवं फलश्रवणात्काम्यत्वं सिद्धं ॥ ननु काम्यत्वमनित्यत्वं भवति कामे परित्यक्तं शक्य

राम

१०६

त्वात्। तथासत्येकस्यकर्मणोनित्यत्वकाम्यत्वाभ्यांहैरूप्यांगीकारेनित्यानित्यसंयोगविरोधःप्राप्नोति। नायं दोषः। स्वा
 दिरवत्यमाणद्वयेनहैरूप्योपपत्तेः। तथाहि। स्वादिरोयूपोभवतीति क्रतौ नित्यः स्वादिरोविहितः॥ स्वादिरंवीर्यकामस्यपू
 पेकुर्वीतेतितस्मिन्नेवक्रतौकाम्यत्वेन नाःनित्यःस्वादिरोविहितः। तत्रयथाप्रमाणद्वयसंबन्धादेकस्यापिस्वादिरस्यहै
 रूप्यमंगीकृतंतद्वदत्रापिद्विविधप्रमाणसद्भावादुपवासस्यहैरूप्यं किन्त्वात्॥ ननुविषमोदृष्टांतः। नित्यःस्वादिरुक्तत्वर्थः
 काम्यस्तपुरुषार्थः। उपवासस्तनित्योपिपुरुषार्थएव। तस्यस्वादिरवत् क्रत्वंगबोधकप्रमाणाभावात्॥ बाढं॥
 अस्त्येवंवैषम्यंप्रयोजकंनुहैरूप्येप्रमाणद्वयमस्त्येव। सूत्रकारेणप्रमाणद्वयस्यैवहैरूप्यसाधकत्वोपन्यासात्
 ॥ तथाचसूत्रं। एकस्यतूभयत्वेसंयोगपृथक्त्वमिति। अतःकेवलपुरुषार्थस्याप्युपवासस्यहैरूप्यमविरुद्धं। य
 दिबुध्यादोहस्यसदृशोदृष्टांतोपेक्षितस्तर्ह्यग्निहोत्रादिदृष्टांतोस्तु॥ नहिअग्निहोत्रंक्रत्वर्थं। तस्यस्वयमेवक्रतु
 त्वात्॥ तस्यचनित्यत्वकाम्यत्वेवाक्यद्वयादवगम्येते। यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीतिनित्यत्वावगमकंवाक्यं॥
 अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइतिचकाम्यत्वावगमकं। तस्यचक्रत्वर्थत्वाभावेनकेवलंपुरुषार्थतैव॥ अतोऽग्नि

का. मा.

१०७

होत्रेनित्यत्वं काम्यत्वं चेति द्वैरूप्यमस्ति॥ तच्च शब्दांतराभ्यासादिकर्मभेदहेत्वभावेनैकस्यैव कर्मणः प्रयोग
 भेदादवगंतव्यं॥ प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निर्णयः॥ तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोको भ
 वतः॥ यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पूंसि वा॥ कालत्वात् कर्मधर्मोतः काम्य एकः प्रयुज्यतां। न कालो जीवनं
 तेन निमित्तं प्रविभागतः॥ काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगत इति॥ अयमर्थः। अग्निहोत्रं जुहुयात्सर्वं
 काम इति काम्याग्निहोत्रं श्रूयते॥ तथा वाक्यांतरं पठ्यते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति। तत्र संशयः। किं याव
 ज्जीवमित्यनेनाधिकारांतरं बोध्यते॥ किं वा काम्याग्निहोत्रे गुणविधिरिति। तदर्थमर्थान्तरं चिन्ता॥ किं वा यावज्जी
 वमित्यस्यार्थः कर्मधर्मः उत्पुरुषधर्म इति॥ यावज्जीवशब्देन पुरुषायुषपरिमितः कालो भिधीयते। काम्येन चा
 ग्निहोत्रेण कालविशेष आकांक्षितः। तस्य च कालस्यानेन समर्पणादयं कर्मधर्मः। तस्माद्गुणविधिः। तथा चाग्निहो
 त्रस्य काम्यस्य प्रयोग एक एव न त्वन्योनित्य इति प्राप्ते ब्रूमः। यावज्जीवशब्देन कालस्य वाचकः किंतु लक्षकः वा
 च्यार्थस्तुल्यजीवनं। तच्च न कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यं पुरुषधर्मत्वादिति। प्राणधारणमभिधत्ते। न तु कालं।

राम-
१०७

प्राणधारणं च पुरुषधर्मः कालस्य तदसंभवात्तेन स्वर्गकामेनेव जीवनमपि किंचिन्निमित्तं ॥ तस्मादधिकारांतर
 चोदना । तथा सति जीवननिमित्तो नित्यः प्रयोगः । कामनिमित्तः । काश्चित्कः प्रयोगश्च परस्परं भिद्यत इति सिद्धं
 तः । तेनाग्निहोत्रन्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः काम्यप्रयोगश्चास्ति ॥ न चैकस्य क
 र्मणः । कालभेदेन कर्तृभेदेन वा विना ह्ये प्रयोगौ न भवतः ॥ न चात्र कालभेदः संभवति ॥ नित्यकाम्ययोरुपवासयो
 रुभयोरप्येकादश्यामेव विधानान्नाप्यत्र कर्तृभेदोस्ति । यद्यपि काम्यं परित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठातुं शक्यं त
 थापि काम्यमनुतिष्ठामुनानित्यस्य परित्यक्तुं अशक्यत्वात् । अतः कर्त्रेक्यात्कालैक्याच्च नित्यकाम्यरूपौ द्वौ प्रये
 गौ न घटेते । नायं दोषः ॥ विविदिषाधिकरणन्यायेन सकृदेवानुष्ठिते प्रयोगद्वयसिद्धेः । तस्य चाधिकरणस्य संश्र
 हकावेतौ श्लोको भवतः ॥ विद्यार्थमाश्रयार्थं च द्विः प्रयोगो यवासकृत् ॥ प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोपिविभिद्यते ॥
 आह्वयार्थमुक्त्यात्तस्य हि द्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा । अनित्यनित्यसंयोगउक्तिभ्यां खादिरेमतइति । अयमर्थः । तमेतं
 वेदानुवचनेन ब्राह्मणविविदिषंति यत्तेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धं । श्रुतिवाक्ये परमात्मवि

का. मा.
१०८

द्यायां यज्ञादयो विहिताः ॥ गृहस्थाद्याश्च मधर्मतन्तु यज्ञादीनां सर्वश्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धं । तत्र संशयः । किं यज्ञादीनां
 द्विः प्रयोग उत सकृदिति तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोगभेद इति पूर्वः पक्षः ॥ निमित्तेन ब्राह्मणेन क्रियमाणस्य भोजनस्य
 द्वे प्रयोजने । अन्यकर्तृकस्याह निष्पत्तिः । स्वतः सिद्धिः । न च द्विर्भुज्यते ॥ तद्वद्ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठितेन यज्ञादिकर्मणा प्र
 योजनद्वयं सिद्ध्यति । न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः । स्वादिरवहाक्यद्वयेन तच्च पूर्वमुपपादितं ॥ तस्मात्सकृदेव प्र
 योग इति । एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्वतः काम्यप्रयोगो नित्यप्रयोगश्चेत्युभयं सिद्ध्यति । ननु सकृदनुष्ठानेनानेकार्थसि
 द्धिर्द्वधा भवति । तत्रेण वा प्रसंगेन वा । तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः षण्णां प्रधानयागानां मध्ये त्रयाणां त्रयाणां सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्र
 याजासंगेनोपकारः सिद्ध्यति । तदिदं तत्रोपपत्त्यर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिनापश्रुतं तत्र मध्यपातिनः पशुपुरोडाशस्याप्युपका
 रः सिद्ध्यति । सोयं प्रसंगः । एवं सति प्रकृतेऽपि तत्र प्रसंगयोः कतरस्योपादानमिति चेत् । प्रसंगस्येति ब्रूमः । काम्यप्रयोगेनैव नित्यप्र
 योगस्यापि सिद्धत्वात् । तथा च स्मृतिः । काम्येऽपि नित्यसिद्धिः स्यात्प्रसंगेनोभयात्मक इति । तदेव मेकादश्यापवासस्य नित्यत्वकाम्यत्व
 लक्षणद्वैतस्य विरोधाभावात् द्वैतस्य मभ्युपेयमिति स्थितम् ॥ अत्रोपवाससंगतिस्थितिर्निर्णयस्य वेधाधीनत्वात्प्रथमं दशमी

राम
१०८

वेधो निरूप्यते। सच वेधस्त्रिविधः। अरुणोदयवेधः। सूर्योदयवेधः पंचदशनाडीवेधश्चेति। तत्रारुणोदयवेधो-
 भविष्यत्पुराणोदर्शितः। अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते। सा विद्मैकादशी तत्रापामूलमुपोषणमिति। अरु-
 णोदयवेलायां दिशा गंधो भवेद्यदि। दुष्टं तत्तु प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिपेति॥ गारुडपुराणेपि। दशमीवेधसंयुक्तो
 यदि स्यादरुणोदयः॥ नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति॥ अरुणोदयस्य प्रमाणं स्कंदनारदाभ्यामुक्तं।
 उदयाग्राक्चतस्रस्तनाडिका अरुणोदय इति॥ तस्मिन्नरुणोदयवेधा बहुविधास्ते प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्ते द-
 र्शिताः। कीदृशस्तु भवेद्देधोयोगो विप्रैर्द्रकीदृशः। योगवेधौ ममाचक्ष्वयाभ्यां दुष्टमुपोषणं। चतस्रो घटिकाः प्रा-
 तररुणोदयनिश्चयः॥ चतुष्टयविभागोत्रवेधादीनां किलोदितः। अरुणोदयवेधस्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयं। अतिवे-
 धो द्विघटिकः प्रभासं दर्शनाद्वेधः। महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यते को न दृश्यते॥ तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सती-
 ति। अयमर्थः॥ वेधातिवेधमहावेधयोगवेधाश्चत्वार उपवासस्य दूषकाः॥ तत्रारवेः प्रभासं दर्शनात्पूर्वसार्द्धं घ-
 टिकात्रयमेकादश्या व्याप्तं ततः प्राचीने घटिकार्द्धं अरुणोदयसंबन्धिनी दशमी सद्भावे वेध इत्युच्यते। यदा सूर्यस्य

का-मा-

१०९

दर्शनात्पूर्वघटिकाद्वयमुपरितनमेकादशी व्याप्तं पूर्वतु घटिकाद्वयं दशमी व्याप्तं तदानीमतिवेध इत्युच्यते ॥
 यदा सूर्यस्य दर्शनादर्शनसंदेहकालमेकादशी प्राप्नोति ॥ ततः प्राक्कृत्तनाप्यरुणोदयकालो दशमी व्याप्तस्तदा
 महावेधः ॥ यदा सूर्योदये स्पष्टे सति पश्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः ॥ प्राच्यामुदयवेलायां दशमी विद्यते तदा योगश
 ब्देनाभिधेयो दोषो भवति ॥ सच वेधाद्यपेक्षया नुरीयो भवतीति ॥ नन्वरुणोदयात्पूर्वमर्द्धरात्रात्परतोपि दशमी क
 ला विद्यते तदा नोपवासः कर्त्तव्यः ॥ तदभावे तूपवासः कर्त्तव्यः ॥ तथा च स्मृतिः ॥ अर्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपल
 भ्यते ॥ तत्रोपवासः कर्त्तव्यो न तु वै दशमी कलेति ॥ अतो यथानिर्दिष्टेभ्यो न्योपि कश्चिद्दोषोऽस्तीति चेत् ॥ भवेत् ॥ अर्द्धरा
 त्रे वेधोऽपि यदा वर्ज्यस्तदा किमु वक्तव्यमरुणोदयवेध इति वक्तुमर्द्धरात्रवेध उपन्यस्तो न तु वेधाभिप्रायेण ॥ तदेव ब्रह्म
 वैवर्त्तेशौनकेन स्पष्टीकृतं ॥ अर्द्धरात्रेतु केषां चिद्दशम्यावेध इष्यते ॥ अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे ॥
 कपालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः ॥ नतन्ममतं यस्माच्चि यामारात्रिरिष्यत इति ॥ यएते वेधातिवेधमहा
 वेधयोगः पूर्वमभिहितस्तेषु त्रयोरुणोदयवेधाश्चतुर्थोदयवेधः ॥ तच्चोदयवेधं कण्वोऽप्याह ॥ उदयोपरिविद्धा

राम

१०९

तु दशम्यैकादशीयदा ॥ हानवेभ्यः प्रीणनार्थे दत्तवान्मा कशासन इति ॥ स्मृत्यन्तरेपि । दशम्याः प्रातमादाय यदो
 देति दिवाकरः ॥ तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जंभाकराय त्विति ॥ पंचदशनाडीवेधस्तस्मिन् दशराणे दर्शितः ॥ नागो ह्यद
 शनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा ॥ भूतो ह्यदशनाडीभिर्दूषयत्युन्नतिथिमिति ॥ तदेवं वेधत्रयं निरूपितं ॥ तत्र पंच
 दशनाडीवेधस्य वेधांतरस्य च विषयव्यवस्थानिगमे दर्शिता ॥ सर्वप्रकारवेधो यमुपवासस्य दूषकः ॥ सार्द्धं सप्त
 मुहूर्तस्तवेधोऽयं बाधते व्रतमिति ॥ सर्वप्रकारइत्यत्र प्रकारशब्देन कलाकाष्ठादयो वेधातिवेधो दयो वा गृह्यंते
 ॥ नात्र तिथ्यंतरवन्निमुहूर्तत्वं वेधेऽपेक्षितं ॥ किंतु लवकलाहर्दि किमपि पर्याप्तं ॥ तदुक्तं नारदीये ॥ लववेधेऽपि
 विप्रं द्रदशम्यैकादशीं त्यजेत् ॥ सुराया बिंदुना स्पृष्टं गंगाभद्रवनिर्मलमिति ॥ स्मृत्पुराणेषु ॥ कलाकाष्ठादि ग
 त्यैव दृश्यते दशमीविभो ॥ एकादश्यां न कर्त्तव्यं व्रतं राजन्कदाचनेति ॥ स्मृत्यन्तरेपि । कलार्द्धेनापि विद्वांस्याह
 श्यम्यैकादशीयदि ॥ तदाप्यैकादशीं हित्वा ह्यदशीं समुपोषयेदिति ॥ सोऽयं कलाकाष्ठादिवेधोऽरुणोदये स्वर्योद
 ये च समानः ॥ तत्र रुणोदये वेधो वैष्णवविषयः ॥ तच्च गारुडपुराणे विस्पष्टमवगम्यते ॥ दशमीशेषसंयुक्तो

का.मा.

११०

यदि स्यादरुणोदयः ॥ नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्विनैकादशीव्रतमिति ॥ वैखानसपंचरात्रादिवैष्णवागमोक्तदी
 क्षाप्राप्तौ वैष्णवः ॥ अतएव स्कंदपुराणे ॥ वैष्णवस्वरूपमभिहितं ॥ परामापदमापन्नो हर्षेवासमुपस्थिते ॥
 नैकादशीत्यजेद्यस्तस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥ समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविप्रुतः ॥ विष्णुवर्षिताखिला
 चारः सहैष्णव उच्यते इति ॥ विष्णुपुराणेऽपि ॥ नचलति निजवर्णधर्मतोयः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ॥
 नहरति न च हंतिकं विदुक्तैः सितमनसंतमवैहिवैष्णुभक्तमिति ॥ यथोक्तगुणसंपन्नो वैष्णवदीक्षाप्राप्तो म
 स्तं प्रति तिथिरेवं निर्णेतव्या ॥ एकादशी द्विधा ॥ अरुणोदयवेधवती ॥ शुद्धा चेति ॥ तत्र वेधवती सर्वथा त्याज्या
 ॥ तद्विनैकादशीव्रतमिति गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिषेधात् ॥ विशेषस्तु संपृक्तादिभेदेन प्रतिषेधो द्रष्टव्यः ॥
 यएते वेधातिवेधमहावेधयोगाख्या दोषाः पूर्वमुक्ताः तेषु सत्त्वेकादशी संपृक्तसंदिग्धसंपुक्तसंकीर्णनाम
 भिर्यवह्रियते ॥ अरुणोदयस्य प्रथमघटिकायां दशमी सद्भावो वेध इत्युक्तः ॥ सच द्विविधः ॥ घटिका प्रारंभे
 कृत्स्नघटिकायां च दशमीवृत्तिभेदात् ॥ तत्र प्रारंभमात्रे दशमी उक्तैकादशी संपृक्तेत्युच्यते ॥ कृत्स्नघटिका

राम.

११०

वृत्ति दशमीयुक्तैकादशीसंदिग्धा॥ अरुणोदयप्रथममुद्गूर्तदशमीव्याप्तिरतिवेधः॥ तदुपेतैकादशीसंयुक्तै-
 त्युच्यते॥ सूर्यमंडलदर्शनसंदेहवेलायां दशमीसद्भावो महावेधस्तद्युक्तैकादशीसंकीर्णेत्युच्यते॥ ता एताः
 संपृक्तादयश्चतस्रोपित्याज्याः॥ तथा च गोभिलः॥ अरुणोदयवेलायां दशमी यदि संगता॥ संपृक्तैकादशीतां
 तु मोहि न्यैदत्तवान्भुरिति॥ गारुडपुराणे॥ उदयात्त्राकृत्रिघटिका व्यापिन्येकादशीयदा॥ संदिग्धैकादशीना-
 मवर्ज्यैधर्मकांक्षिभिः॥ उदयात्त्राकृमुद्गूर्तनव्यापिन्येकादशीयदा॥ संयुक्तैकादशीनामवर्ज्यैधर्मरुद्ध-
 ये॥ आदित्योदयवेलायां आरभ्य षष्ठीनाडिका॥ संकीर्णैकादशीनामत्याज्याधर्मफलेषुभिः॥ पुत्रपौत्रप्रवृध्य-
 र्थं द्वादश्यामुपवासयेत्॥ नत्रक्रतुशतंपुण्यंत्रयोर्दश्यां तु पारणमिति॥ यद्यपि पूर्वत्र वेधवाक्ये सार्द्धं तु घटिकात्रय-
 मित्युक्तं॥ अत्र तु संदिग्धैकादशीवाक्ये त्रिघटिकेत्युक्तं॥ तथापि नैतावता वैषम्येण विरोधः शङ्कनीयः॥ शास्त्र-
 द्वयस्यापि दशमीवेधत्यागपरत्वात्॥ तदेवं सामान्यविशेषाभ्यां प्रतिषिद्धत्वादारुणोदयविहैकादशीवैष्णवेन प-
 रित्याज्या। यस्तु योगसंज्ञकश्चतुर्थो वेधस्तस्य त्याज्यत्वमर्थसिद्धं। अरुणोदयवेधोऽपि यदा त्यज्यते तदा किमु व-

का-मा १११ क्तव्यं सूर्योदयवेधइति । वचनं तत्र कण्वप्रोक्तं पूर्वमेवोदाहृतं ॥ या तु चतुर्विधवेधरहिता शुद्धैकादशी सा द्विविधा आ
 धिक्येन युक्ता न द्रहिता ॥ आधिक्यं च त्रिविधं ॥ एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यं उभयाधिक्यं चेति । त्रिष्वप्येतेषु पक्षेष्वरु
 णोदयमभ्यप्रवृत्तां शुद्धामप्येकादशीं परित्यज्य परेद्यु रूपवासः कर्तव्यः ॥ ॥ तत्रैकादश्याधिक्ये नारद आ
 ह । संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां दृष्टिगमिनी ॥ द्वादश्यां लंघनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति । स्मृत्यन्तरेपि । एकादशी यदा पूर्णा
 परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति । विष्णुरहस्येपि । एकादशी कलाश्राप्ता येन द्वादश्यापोषिता
 । तुल्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति ॥ द्वादश्याधिक्ये व्यास आह ॥ एकादशी यदालुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपो
 ष्याद्वादशी तत्र यदीह्येतारमांगतिमिति । उभयाधिक्ये भृगुराह । संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्याद्विनीया तु पर
 तो द्वादशी यदि ॥ नारदोपि ॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ सर्वैरेवोत्तराकार्या परतो द्वादशी यदीति ॥ ॥ स्मृ
 त्यन्तरेपि ॥ एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदि ॥ एकादशी परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेदिति ॥ उभयाधिक्य
 रहितायां तु शुद्धायां न कोपि संदेहोस्ति ॥ इति वैष्णवदीक्षा युक्तानामेकादशी निर्णीता ॥ अथ श्रौतस्मार्तपर्यवसि

राम

१११

तानां पंचरात्रादिदीक्षारहितानामेकादशी निर्णयते ॥ अरुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वेन्यवस्थिते सत्युदये वे
 धः स्मार्त्तानुष्ठायिविषयत्वेन परिशिष्यते ॥ अतएव स्मर्यते । अतिवेधामहावेधायेवेधास्ति शिषु स्मृताः ॥ सर्वेषु
 वेधाविज्ञेयावेधः सूर्योदये मत इति ॥ एवं च सूर्योदयवेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते ॥ शुद्धाविद्धा चेति । तत्र शु
 द्धायां पूर्ववच्च त्वारोभेदा भवन्ति ॥ एकादश्याधिक्यं ह्येकादश्याधिक्यमुभयाधिक्यमनुभयाधिक्यं चेति । एवं वि
 द्धाया मपि च त्वारोभेदा उन्नेयाः ॥ शुद्धायमेकादश्याधिक्ये ह्योस्ति श्योरुपवासयोग्यता माह बृहद्वशिष्ठः ॥ सं
 पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ लुप्यते ह्येकादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥ उपोष्ये हेतिथी तत्र विष्णुं प्री
 णनतत्परैरिति ॥ उभयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था स्कंदपुराणे दर्शिता ॥ प्रथमे ह नि संपूर्णा व्याप्या होरात्र संयुता ॥
 ह्येकादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥ पूर्वाकार्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्चोत्तरा विभो इति । एतच्च परेद्युर्द्वादश्यभा
 वविषयं ॥ तथा च स्मृत्यंतरे ॥ पुनः प्रभातसमये घटिकैकायदा भवेत् ॥ अत्रोपवासो विहितश्चतुर्थी अमवासिनां ॥
 विधवायाश्च तत्रैव परतो ह्येकादशी न चेदिति ॥ गारुड पुराणेऽपि ॥ पुनः प्रभातसमये घटिकैकायदा भवेत् ॥ अत्रोप

का मा

११२

वासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा ॥ विधवायाश्च तत्रैव परतो ह्यदशी न चेदिति ॥ पुराणां तरेपि ॥ एकादशी यदा पू
 र्णा परतः पुनरेव सा ॥ पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति ॥ एकादश्याधिक्यपक्षे गृह्यत्योर्व्यवस्थाभि
 हिता ॥ ह्यदश्याधिक्ये पूर्वेद्युरूपवासमाह नारदः ॥ न चेदेकादशी विष्णौ ह्यदशी परतः स्थिता ॥ उपोष्यैकादशी त
 त्रयं दीच्छेत्परमंपदमिति ॥ स्कांदेपि ॥ शुद्धायदासमाहीना समस्तीणाधिकोत्तरा ॥ एकादश्यामुपवसेन्न शुद्धां वै
 ष्णवी मपीति ॥ दशमीवेधरहिता शुद्धैकादशी परेद्युरुदयादूर्ध्वनास्ति किंतूदये समाप्ता ततो न्यूना वा ॥ द्वयोरपि पक्ष
 यो ह्यदशी परेद्युरुदये समान्यूनः ॥ अधिका वा भवति तत्र सर्वत्र शुद्धैकादशी पोष्या न त्वविद्धां वैष्णवी ह्यदशी मुपव
 सेदित्यर्थः ॥ एवं च सति प्रकृते ह्यदश्याधिक्येपि एकादशी समन्यूनयोरन्यतरत्वात् प्रथमैवोपाध्ये तत्पुक्तं भव
 ति ॥ उभयाधिक्ये परेद्युरूपवासो गारुडपुराणे दर्शितः ॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ तत्रोपोष्यापरा पु
 ण्या परतो ह्यदशी यदीति ॥ वाराहपुराणेपि ॥ एकादशी विष्णुना चेद्वा दशी परतः स्थिता ॥ उपोष्या ह्यदशी तत्र य
 दीच्छेत्परमंपदमिति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि

राम.

११२

दृश्यते ॥ गृहस्थोऽपि परां कुर्यात्पूर्वान्नोपवसेत्तदा ॥ पूर्णाप्येकादशीत्याज्या वर्द्धते द्वितयं दीति ॥ एवमेकैक्या
 धिक्ये द्वितीया धिक्येऽपि निर्णयो दर्शितः ॥ अनुभया धिक्ये तु नास्ति संदेहः ॥ इति शुद्धायां चत्वारो भेदा व्यव-
 स्थिताः ॥ अथ विद्धायां चत्वारो भेदा व्यवस्थाप्येते ॥ तत्राप्येकादश्या धिक्ये पूर्ववद् द्वितीयो व्यवस्था द्रष्ट-
 व्या ॥ तदाह प्रचेताः ॥ एकादशी विद्वद्वाचे च्छुक्लृष्णे विशेषतः ॥ उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वमुपवसेद्गृहीति ॥ न
 चैतद्वाक्यं शुद्धा धिक्ये चरितार्थमिति शंकनीयम् ॥ बाधकाभावेन विद्धा धिक्येऽपि तद्वचनप्रवृत्तेर्निवारयितुमश-
 क्यत्वात् ॥ द्वादश्या धिक्ये परेद्युरूपवासः ॥ तदाह व्यासः ॥ एकादशी यदालुसा परतो द्वादशी भवेत् ॥ उपोष्याद्वा
 दशी तत्र यदीच्छेत्परमांगतिमिति लुसा आदौ दशमी मिश्रत्वात्परतो वृद्धभावाच्च स्यंगतेति यावत् ॥ उभया धि-
 क्येऽपि परेद्युरूपवासः ॥ तदुक्तं भविष्यत्पुराणे ॥ एकादशीं दिशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत् ॥ स्यमार्गस्थिते-
 सोमे कुर्वीत दशमी युतामिति ॥ उभयाना धिक्ये तु नैवास्ति संदेहः कोऽयं तत्राभावात् ॥ न च विद्धत्वादस्ति संदेह-
 इति वाच्यं ॥ असति कोऽयं तरे विद्धाया अप्सु पादेयत्वात् ॥ तथा च विष्णुरहस्यं ॥ एकादशी भवेत्काविद्दशम्यादृषिता

का.मा.
११३

तिथिः॥ वृद्धिपक्षे भवेद्दोषस्य पक्षे तु पुण्यद इति॥ इति विह्वले दाव्यवस्थापिताः॥ अत्र शुद्धाविद्वयोरुभयोरप्ये
षनिर्णयसंग्रहः॥ एकादशी ह्यदश्या रुभयोरपि वृद्धौ परेद्युरुपवासः द्वयोरप्यवृद्धौ पूर्वद्युः एकादशी मात्र वृद्धौ गृहि
यत्योर्व्यवस्था॥ ह्यदशी मात्र वृद्धौ शुद्धया सर्वेषां पूर्वद्युर्विह्वलायां परेद्युरिति॥ तदेवं शास्त्रार्थव्यवस्थितेयानियावन्ति सु
निवाक्यानि विधायकानि निषेधकानि वातानि सर्वाणि यथोक्तनिर्णयाविरोधेन व्यवस्थापनीयानि तत्र व्यवस्थापन
प्रकारं दर्शयामः॥ स्फोदे॥ प्रतिपत्त्यभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्वेः॥ संपूर्णा इति विख्याता हरि वासरवर्जिता इति॥
हरि वासरे तु संपूर्णत्वं प्रकारान्तरेणोक्तं॥ गारुडे॥ उदयात्प्राग्यदा विप्रमुहूर्तद्वयसंयुता संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवो
पवसेद्गृहीति॥ भविष्यत्पुराणेषु॥ आदित्योदयवेलायां प्राङ्मुहूर्तद्वयात्विता॥ एकादशी तु संपूर्णा विह्वान्याप
रि कल्पितेति॥ तदेतद्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वाद्द्वैष्यावविषयं॥ दशमीवेधनिन्दकानि तु वचना
निद्विविधान्युपलभ्यन्ते॥ कानिचिदरुणोदयानुवादेन प्रवृत्तानि कानिचित्तदननुवादेनेति॥ तथा भविष्ये॥ अरुणो
दयकाले च दशमी यदि दृश्यते॥ तत्र नैकादशी कार्यार्थमकार्यार्थनाशनीति॥ कोत्सः॥ अरुणोदयवेलायां विह्व

राम.
११३

काचिदुपोषिता। तस्याः पुत्रशत्रं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत्॥ एतादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि द्रष्टव्यानि॥ अ-
 रुणोदयानुवादमंतरेण दशमीविह्वानिंदकानिवचना न्युपलभ्यंते॥ तद्यथा॥ नारदः॥ दशम्यनुगताय त्रतिथिरे-
 कादशी भवेत्॥ तत्रापत्यविनाशश्च परेत्यनरकं व्रजेदिति॥ ब्रह्मवैवर्तेऽपि। दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः
 ॥ एकादशीफलं तस्य न स्याद्वा दशवार्षिकमिति॥ विष्णुरहस्ये॥ दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल॥ सेवत्स-
 रुतेनेहनरोधमेषामुच्यते इति॥ ईदृशानि सर्वाणि अरुणोदयवेधद्वयसामान्येन प्रवृत्तत्वाद् वैष्णवस्मार्तौ भयवि-
 षयाणि॥ तत्र वैष्णवविषये निरंकुशं प्रवर्त्तते॥ स्मार्तविषये तु भयाधिक्येद्वा दश्याधिक्ये च सर्वपुरुषविषयाणि द्रष्ट-
 व्यानि। दशमीविह्वान्यनुज्ञापकानि निविह्वचनान्युपलभ्यंते। तद्यथा स्कंदपुराणेऽपि॥ त्रयोदश्यां न लभ्येत ह्येकाद-
 शी यदि किंचन। उपोष्यैकादशीं तत्र दशमीमिश्रितापि चेति॥ स्मृत्यंतरेऽपि। उपोष्यैकादशीं तत्र ह्येकादशी न भवेद्यदि॥ द-
 शम्या हि विमिश्रैव एकादश्ये च धर्मकृदिति॥ बृहद्सिद्धः॥ ह्येकादशी स्वल्पमल्पापि यदि न स्यात्परे ह नि॥ दशमी-
 मिश्रता कार्या महापातकनाशनीति॥ ऋष्यशृंगः॥ एकादशी न लभ्येत ह्येकादशी सकला भवेत्॥ उपोष्यैकादशी वि-

का-मा- ११४ ह्यत्र विरुद्धालको ब्रवीदिति। हारी तोपि। त्रयोदश्यां यदा नष्टा द्वाद्शी घटिका दूयं॥ दशम्ये कादशी विद्वांसैवोपोष्या सदातिथिरि
 ति। एतादृशानि वाक्यानि सर्वाण्यनुभयाधिक्ये सर्वविषयाण्येकादश्याधिक्ये तु स्मार्तगृहस्थमात्रविषयाणि द्रष्टव्यानि न त्वेता
 नि वैष्णवविषयाणि। वैष्णवप्रकरणेषु विद्वाभ्यनुज्ञाया अदर्शनात्। संपूर्णे कादशी परित्यागविषयाणिकानि चिह्नान्युप
 लभ्यन्ते। तद्यथा स्कंदपुराणे। एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वाद्शी यदि॥ तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वाद्शी समुपोषयेदिति। तथा च
 कालिकापुराणे। एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वाद्शी भवेत्। उपोष्या द्वाद्शी तत्र तिथि वृद्धिः प्रशस्यत इति। गारुडपुराणे। पूर्णा भ
 वेद्यदा न द्वाभद्रा चैव विवर्द्धते। तदोपोष्यानुभद्रा स्यातिथि वृद्धिः प्रशस्यत इति। तादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि॥ दिनत्र
 यविषयकाणिकानि चिह्नान्युपलभ्यन्ते॥ नारदः॥ यदि दैवात्तु संसिद्धे देकादश्यां दिनत्रयं॥ तत्र क्रतुशतं पु
 ण्यं द्वाद्शी पारणं भवेदिति॥ कूर्मपुराणेपि॥ हिस्पृगे कादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः॥ तामेवोपवसेत्कामं
 अकामो विष्णु तत्पर इति॥ अत्राद्यंतयोर्दशमी द्वादशयोर्मध्ये एकादशीत्येतद्दिनत्रयं यदा प्रोतितदा परतो द्वाद्शी
 वृद्धिरवृद्धिश्चेत्युभयं संभवति॥ तत्र यद्यवृद्धिस्तदा यथोक्तं दिनत्रयमुपोष्यं॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे। दिनत्रयमु

राम
 ११४

तेदेविनोपोष्यादशमीयुता॥ सैवोपोष्यासहापुण्यापरतश्चेन्नयोदशीति॥ हादशीवद्वावेकादशीयदालुसे
 त्यनेनव्यासवचनेनपरेद्युरूपवासइतिपूर्वमेवनिर्णीतं॥ यदात्वाद्यंतयोरैकादशीत्रयोदशयोर्मध्येहादशीत्येता
 दृशंदिनत्रयंतदानारदेनस्मर्यते॥ एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषेत्रयोदशी॥ त्रिस्पृशानामसाप्रोक्ताब्रह्महत्याव्य
 पोहतीति॥ तदेतद्वैष्णवविषयंयतिविषयंवाद्रष्टव्यं॥ गृहस्थेतुतन्निषिद्धं॥ तथाचकूर्मपुराणे॥ एकादशीद्वा
 दशीचरात्रिशेषेत्रयोदशी॥ उपवासंनकुर्वीतपुत्रपौत्रसमन्वितइति॥ पद्मपुराणेपि॥ एकादशीद्वादशीचरात्रि
 शेषेत्रयोदशी॥ अहस्पृश्यदहोरात्रं नोपोष्यतत्सुतार्थिभिरिति॥ यत्तुत्रयश्रृंगेणोक्तं॥ अविहानिनिषिद्धे
 श्वनलभ्यंतेदिनानितु॥ मुहूर्तैःपंचभिर्विज्ञायाहौवेकादशीतिथिः॥ तदहंविद्वान्यन्यानिदिनान्युपवसेद्बुधः
 ॥ पूर्वविद्वानकर्त्तव्याषष्ठ्येकादश्यष्टमी॥ एकादशींतु कुर्वीतक्षीयतेद्वादशीयदीति॥ अत्रनिषिध्यतिविष
 यः॥ विधिर्गृहस्थविषयः॥ वेधबाहुल्येनहेयत्वशंकामाभूदितिपंचभिर्मुहूर्तैरित्युक्तम्॥ तदेवंनानाविधवचन
 व्यवस्थापनप्रकारोव्युत्पादितः॥ अनयाव्युत्पत्त्यामंदबुद्धिरपिव्यवस्थापयितुंशक्यते॥ इत्युपवासतिथिर्नि

का.मा. रूपिता ॥ अथाधिकारी निरूप्यते ॥ तत्र नारदः ॥ अष्टाब्दाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णशीतिहाय नः ॥ भुंक्ते यो मानवो
 ११५ मोहादेकादश्यां स पापकृदिति ॥ कात्यायनोपि ॥ अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यशीतिन्यूनवत्सरः ॥ एकादश्यामुपव-
 सेत्पक्षयोरुभयोरपीति ॥ गृहस्थस्य तु शुक्लैकादश्यामेव नित्योपवासः ॥ तथा च कूर्मपुराणे ॥ एकादश्यां न भुंजी-
 तपक्षयोरुभयोरपि ॥ वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लमेव सदा गृहीति ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ एकादश्यां न भुंजीतपक्षयो-
 रुभयोरपि ॥ ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लमेव सदा गृहीति ॥ नारीविधवा ॥ तस्यास्य यतिधर्मत्वात् ॥ पतिमत्यास्तृष-
 वासं निषेधति ॥ विष्णुः ॥ पत्यो जीवति यानारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ॥ आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छतीति ॥ म-
 नुः ॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणमिति ॥ मार्कंडेयः ॥ नारी स्वत्वमनुज्ञाता भर्त्रापि चासुतेन वा-
 निष्फलं नु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकमिति ॥ आदिशब्दाद्वस्त्रालंकारगंधधूपांजनानां उपसंग्रहः ॥ तदा ह-
 मनुः ॥ पुष्पालंकारवस्त्राणि गंधधूपानुलेपनमिति ॥ पत्युरनुमत्या तु पत्नी व्रतादिष्वधिकारिणी भवति ॥ त-
 दाह कात्यायनः ॥ भार्या पत्युर्मृतैर्नैव व्रतादीनां चरेत्तदेति ॥ शुक्लमेवैवैवकारकृष्णैकादश्यामुपवासनिषे-

राम
 ११५

पपरः॥ तथाच कूर्मपुराणे॥ संक्रांत्यां कृष्णपक्षे चरविशुक्रदिने तथा॥ एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं च पारणमि-
 ति॥ गौतमोपि॥ आदित्ये हनि संक्रांत्यामसितैकादशीषु च॥ व्यतीपातैकृते आह्वे पुत्री नोपवसेद्गृहीति॥ अत्र पुत्री
 तिविशेषणं पुत्रवतो दोषविशेषप्रदर्शनार्थं॥ तथाच पद्मपुराणे॥ संक्रांत्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर॥ एका
 दश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति॥ नारदीयेपि॥ इंदुक्षयार्कसंक्रांत्योरेकादश्यां सिते तरे॥ उपवासं न कु-
 र्वीत यदीच्छेत्संततिं धुवमिति॥ अत्र संक्रांत्यादिषूपवासस्य निषेधः॥ संक्रांत्यादिनिमित्तकस्य॥ तथाच का-
 त्यायनः॥ एकादशीषुकृष्णासुरविसंक्रमणे तथा॥ चंद्रसूर्योपरागे च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही॥ तत्प्रयुक्तोपवास-
 स्य निषेधो यमुदाहृतः॥ प्रयुक्तं तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनमिति॥ जैमिनिरपि॥ तन्निमित्तोपवासस्य निषेधो
 यमुदाहृतः॥ नानुषंगकृतो याहो यतो नित्यमुपोषणमिति॥ अयमर्थः॥ एकादश्या उपवासस्य नित्यत्वात्संक्रांत्या
 द्युपवासस्य च काम्यत्वात्काम्योपवासनिषेधेन नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति॥ संक्रांत्यादिनिमित्तकोपवासः
 सर्वत्र नोक्तः॥ अमावास्याद्वादशी च संक्रांतिश्च विशेषतः॥ एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव॥ अत्र स्वानं

का.मा.

११६

जपोहोमोदेवतानां च पूजनं ॥ उपवासस्तथादानमेकैकं पावनं स्मृतमिति ॥ ग्रहस्थस्य तु शुक्लायामेव नित्योपवास इत्युक्तं ॥ नैमित्तिककाश्या उपवासौ तु कृष्णायामपि कर्त्तव्यौ ॥ तत्र नैमित्तिकः स्मृत्यन्तरे पठ्यते ॥ शयनीबोधिनी मध्येया कृष्णोकादशी भवेत् ॥ सैवोपोष्याग्रहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति ॥ काश्यपस्तस्कंदपुराणे ॥ पितृणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायामुपोषयेदिति ॥ सनत्कुमारः ॥ भानुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रांतिसंयुता ॥ एकादशी स होपोष्या सर्वसंपत्करीतिथिरिति ॥ मत्स्यपुराणेपि ॥ एकादश्यां तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नरः ॥ पुत्रानासु स्मृद्धिं च सायुज्यं च स गच्छतीति ॥ दिनक्षये पुत्रवतोगृहस्थस्योपवासो निषिद्धः ॥ तथाच पितामहः ॥ एकादश्यां दिनक्षये उपवासं करोति यः ॥ तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिंडतो यथेति ॥ मत्स्यपुराणे ॥ दिनक्षये र्कसंक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति ॥ वसिष्ठोपि ॥ एकस्मिन् सावने त्वन्हिति र्थानां त्रितयं यदा ॥ तदा दिनक्षयः प्रोक्तः तत्र साहस्रिकं फलमिति ॥ फलमत्रोपवासव्यतिरिक्तदानादिजन्यं द्रष्टव्यं ॥ उपवासस्य निषिद्धत्वात् ॥ बृहशेविषये किं कर्त्तव्यमित्याकांक्षायां वायुपुराणे पठ्यते ॥ उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किंचित्प्रक

राम

११६

ल्ययेत् ॥ नदुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥ नक्तं हविष्यान्मनोदानं वा फलं तिलाः क्षीरमथांबुचाज्यं ॥ य
 त्च गव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेति ॥ उपवासासमर्थस्तु एकभक्तादीनिकुर्यात् ॥ तथा च स्मृ
 तिः ॥ उपवासे त्वशक्तानामशीते रूर्ध्वजीविनां ॥ एकभक्तादिकं कार्यं आह बौधायनो मुनिरिति ॥ मार्कंडेयपुराणे
 एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ उपवासेन दानेन न निर्हृदशिको भवेदिति ॥ कूर्मपुराणेऽपि ॥ एकभक्तेन नक्ते
 न क्षीणवृद्धातुरः क्षिपेत् ॥ नातिक्रमेद्वा दशीं तु उपवासव्रतेन चेति ॥ स्मृत्यंतरेऽपि ॥ एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धा
 तुरः क्षिपेत् ॥ पयोमूलं फलं वापि निर्हृदशिको भवेदिति ॥ भविष्यत्पुराणे ॥ एकादश्यामुपवासेन नक्ते वापि स मां चैव
 दिति ॥ नित्यकाम्ययोरशक्तास्तु प्रतिनिधिभिर्व्रतं कारयेयुः ॥ तथा च विष्णुहस्ये ॥ असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुप
 स्थिते ॥ कारयेद्दुर्मपत्नी वा पुत्रं वा विनयान्वितं इति ॥ पैठीनसिः ॥ भार्यापत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च प्रतिव्रतं ॥ असाम
 र्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभंगो न जायत इति ॥ स्कंदपुराणे ॥ पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ॥ एषामभावसंबन्धा
 ह्यणं विनियोजयेत् ॥ भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्ब्राह्मणादिभिरिति ॥ स्मृत्यंतरेऽपि ॥ पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूय

का मा-
११७

र्वादिभूभुजां॥ अदृष्टार्थमुपोषित्वात्स्वयंचफलभाग्यवेदिति॥ कात्यायनः॥ पितृमातृस्वसृभ्रातृशुर्वर्थेचविशो
षतः॥ उपवासंप्रकुर्वाणः पुण्यंशतगुणंलभेत्॥ दक्षिणानात्रदातव्याशुश्रूषाविहिताचसा॥ नारीचपतिमुद्दि
श्य एकादश्यामुपोषिता॥ पुण्यंशतगुणंप्राहुर्मुनयः पारदर्शिनः॥ उपवासफलंतस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयं॥
राज्यस्थसन्त्रियार्थंच एकादश्यामुपोषितः॥ पुरोधः सन्त्रियस्यार्द्धफलंप्राप्नोत्यनिश्चितं॥ पितामहादीनुद्दिश्य ए
कादश्यामुपोषणे॥ कृतेन तु तत्फलं विप्रासमग्रं फलमाप्नुयुः॥ कर्तादृष्टगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः॥ यमुद्दिश्य
कृतं सोऽपि संपूर्णं फलमाप्नुयादिति॥ प्रतिनिधौ च कश्चिद्द्विशेषः स्मर्यते॥ काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके
चसः॥ काम्येषु पत्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिविदुरिति॥ अयमर्थः॥ नित्यं नैमित्तिकं च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्यका
रयेत्॥ काम्यं तु स्वसामर्थ्ये परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्यात्॥ असामर्थ्ये उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधिनापितत्कारयेत्
॥ उपवासाकरणे प्रायश्चित्तं स्मर्यते॥ अष्टम्यांच चतुर्दश्यां दिवा भुक्तैर्द्वंचरेत्॥ एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तंचैव
तु पर्वणीति॥ स्मृत्यंतरे॥ अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीं दिवा॥ एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चंद्रायणं चरेत्॥ ॥

राम
११७

अथ काम्योपवासक्रमः ॥ तत्रांगिराः ॥ सायमाद्यंतयोरन्धोः सायं प्रातश्च मध्यमे ॥ उपवासफलं प्रेषुर्जह्याङ्गुक्त
 चतुष्टयमिति ॥ देवलः ॥ दशम्यामेकभक्तस्तमांसमैशुनवर्जितः ॥ एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥ देवता
 स्तस्यनुष्ठितकामितंतस्यसिद्ध्यतीति ॥ बृहस्पतिरपि ॥ दिवानिद्रापराह्णचपुनर्भोजनमैशुने ॥ सौद्रंकास्यामिषं
 तैलं द्वादश्यामष्टवर्जयेदिति ॥ कूर्मपुराणे ॥ कांस्यं मांसं मसूरान्नं चणकान्कोरदूषकान् ॥ शाकं मधुपराह्णं च तस्य
 जेदुपवसंस्त्रियमिति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैशुने ॥ द्यूतमत्यंबुपानं च दशम्यां वैष्ण
 वस्त्यजेत् ॥ विष्णुधर्मे ॥ असंभाष्यान् हि संभाष्य तुलस्य तसिकादलं ॥ आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शु
 द्ध्यति ॥ असकृज्जलपानं च दिवा स्वापंचमैशुनं ॥ तोबूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्भूतवासर इति ॥ वसिष्ठः ॥ उपवासे
 तथा आह्नेन स्वादेहंतधावनं ॥ दंतानां काष्ठसंयोगो हंति सप्तकुलानि चेति ॥ दंतधावने प्रायश्चित्तं विष्णुरहस्ये
 ॥ आह्ने उपवासदिवसे स्वादित्वादंतधावनं ॥ गायत्र्याः शतसंपूतमंबुप्राश्य विशुध्यतीति ॥ हारीतः ॥ पतितपा
 खंडिनास्तिकसंभाषणमनृताश्लीलादिकमुपवासादिषु वर्जयेदिति ॥ कूर्मपुराणे ॥ बहिर्ग्रां मां त्यजात्सूति

का-मा

११८

पतितं चरजस्वलां॥ न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत्तब्रतवासरइति॥ विष्णुरहस्ये॥ स्मृत्या लोकनगंधादिखादनं
 परिकीर्तनं॥ अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं ग्रासानां चाभिकांक्षणं॥ गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तोबूलं चानुलेपनं॥ ब्रतस्थो
 वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतिमिति॥ ब्रह्मांडपुराणेपि॥ कांस्यं मांसं सुरासौद्रं लोभं चित्तशोभाषणं॥ व्याया
 मंच प्रवासंच दिवा स्वप्नं तथा जननं॥ तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः॥ द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपा
 पैः प्रमुच्यते इति॥ एकादश्यां श्राद्धं कृत्वापि न भोक्तव्यम्॥ तदाह कात्यायनः॥ उपवासो यदनित्यः श्राद्धं नै
 मित्तिकं भवेत्॥ उपवासं तदा कुर्यादाघ्रायपितृसेवितं इति॥ यत्तु वचनं॥ श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुंक्ते पितृसेवि
 तं॥ हविर्ह्वानगृणहेति कव्यं च पितरस्तथेति॥ तदेकादशी व्यतिरेक्तविषयं॥ आघ्राणेनापि भोजनकार्यं सि
 द्ध्यति॥ तस्य भोजनकार्यविधानात्॥ अयमिह ब्रतानुष्ठानक्रमः॥ प्रथमं दशम्यां एकभक्तं कृत्वा नंतरं देतथा
 वने कुर्यात्॥ तथा च स्मर्यते॥ दशम्यामेकभुग्भूत्वा खादयेद्देतथा वनमिति॥ तदनंतरं दशम्यां रात्रौ नियम
 ग्रहणं कुर्यात्॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते॥ प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि॥ दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्या

राम

११८

हैष्ठा वं व्रतमिति ॥ नियमो नारदीये स्मर्यते ॥ अक्षरलवणाः सर्वे हविष्यान्निषेविणः ॥ अवनीतल्यशयनाप्रियासं
 गविवर्जिता इति ॥ ततः प्रातरुत्थायैकादश्यां बाह्याभ्यंतरशुद्धिं विदध्यात् ॥ तत्प्रकारस्तु ॥ शरीरमंतःकरणोपधा
 तं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषं ॥ शमनं यत्त्वक्तुममेह शर्मपापादनं ते हृदिसन्निविष्ट ॥ अंतःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धौ
 धर्ममयोच्युतः ॥ सकरोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवास्तु सर्वदा ॥ बाह्योपघाताननघो बौद्धांश्च भगवानजः ॥ शमनं य
 त्वनं तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥ अनंतरं प्रातः संकल्पं कुर्यात् ॥ तदुक्तं वाराहपुराणे ॥ गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वा
 रिपूर्णमुदङ्मुखः ॥ उपवासं तु गृह्णीयात् यद्वा वार्येव धारयेदिति ॥ औदुंबरं ताम्रपात्रं ॥ संकल्पमाह विष्णुः ॥ ए
 कादश्यां निराहारः स्थित्वा ह्रमपरेह नि ॥ भौक्ष्यामि पुंडरीकाक्षशरणं मे भवान्युत ॥ इत्युच्चार्य ततो विह्वान् पुष्पांज
 लि मथार्पयेत् इति ॥ अनंतरं तत्पात्रं गतं जलं पिबेत् ॥ तदाह कात्यायनः ॥ अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिजंघनेनाभिमेत्रितं ॥
 उपवासफलं त्रेप्सुः पिबेत् पात्रं गतं जलमिति ॥ विद्वैकादश्या उपवासे रात्रौ संकल्पः ॥ तथाच नारदीये ॥ विद्वोपवासे
 एकलं दिनं त्यक्त्वा समाहितः ॥ रात्रौ संपूजयेद्दिष्णुं संकल्पं च तदाचरेदिति ॥ मध्यरात्रादुपरि दशमीयुक्ता चेदेकाद

का. मा. शीतस्थो मध्याह्नस्थो परिसंकल्पः ॥ तथा च स्मृतिः ॥ दशम्याः संगदोषेण मध्यरात्रात्परेण तु ॥ वर्जयेच्चतुरोयामान्
 ११९ संकल्पार्चनयोः सदेति ॥ एकादश्यां देवस्थो परिपुष्पमंडपं कारयेत् ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ एकादश्यां शुभे पक्षे नि
 राहारः समाहितः ॥ नाना पुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं पुष्पमंडपं ॥ कृत्वा चावरणे पश्चात् जागरं कारयेन्निशीति ॥ तस्मि
 न्मंडपे देवमर्चयेत् ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ एकादश्यां शुभे पक्षे निराहारः समाहितः ॥ पुष्पैर्गंधैस्तथा धूपैर्हीनैर्नैवे
 द्यकैः परैः ॥ उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमैः प्रदक्षिणैः ॥ स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः ॥ दंडवत्प्रणिपातैश्च
 जयशब्दैस्तथोत्तमैः ॥ एवं संपूज्य विधिवद्वात्रौ कृत्वा प्रजागरं ॥ याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ह्य
 दश्यां कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ॥ प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ॥ अज्ञानतिमिरांधस्य ब्रते नानेन केश
 व ॥ प्रसादसुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥ मंत्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ॥ ह्यदश्यां पारणं कुर्याद्बुद्धि
 त्वाह्युपोदकीमिति ॥ सूतकादौ दानार्चनरहित उपवासमात्रं कुर्यात् ॥ तदुक्तं कूर्मपुराणे ॥ काम्योपवासे प्रकृते
 त्वंतरा मृतसूतके ॥ तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितमिति ॥ वाराहपुराणे ॥ सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य म

राम
११९

नसा हरिं ॥ एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥ मृतकेपिन भुंजीत एकादश्यां सदा नरः ॥ द्वादश्यां तु समश्नीया
 त्नात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति ॥ तत्र परित्यक्तं देवार्चनं सूतकांते कुर्यात् ॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे ॥ सूतकांते न रक्ष्नात्वा पू
 जयित्वा जनार्दनं ॥ दानं दत्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुत इति ॥ स्त्रीणां रजौ दर्शनेऽपि न व्रतत्यागः ॥ किंतु देवार्चनादि
 रहितं सूतकादा विबोष वा समात्रं कार्यं ॥ तदा ह पौलस्त्यः ॥ एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टेरजस्यपि ॥ ऋष्यशृंगो
 पि ॥ संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशी व्रतमिति ॥ सत्यव्रतोऽपि ॥ प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ॥ न तत्रापि
 व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति ॥ शुद्ध्यनंतरं देवतार्चनादिकं कुर्यात् ॥ तथा च स्मृतिः ॥ स्नात्वा भर्तुश्चतुर्थे निहृशुद्धा
 स्यात्परिचारेण ॥ पंचमेहनिशुद्धा स्याद्द्वेपित्र्ये च कर्मणीति ॥ नित्योपवासो विष्णुरहस्ये भिहितः ॥ अथ नित्योपवा
 सी चेत्सायं प्रातर्भुजिक्रियां ॥ वर्जयेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरि वासर इति ॥ ब्रह्म वैवर्तेऽपि ॥ इति विज्ञाय कुर्वीता व
 श्यमेकादशी व्रतं ॥ विशेषनियमासक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः ॥ निगृहीतेन्द्रियश्च सहायो विष्णु तत्परः ॥ उपो
 ष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ शक्तौ सत्यां नियमानाचरेत् ॥ तथा च कात्यायनः ॥ शक्तिमांस्तु पुनः कुर्या

का. मा. नियमं संविशेषणमिति ॥ यदा द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रं भवेत्तदा शुद्धैकादशी मपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत् ॥
 १२० तथा च नारदीये ॥ शुक्लावायदिवा कृष्णाद्वादशी श्रवणान्विता ॥ तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणमिति ॥ तथा ॥
 एकादश्यां त्वविद्वायां संप्राप्तेश्रवणे तदा ॥ उपोष्याद्वादशी शुद्धा सर्वपापक्षया वहेति ॥ यदा त्रयोदश्यां द्वादश्याः क-
 ला द्वयं चाप्युदये संभवति तदा द्वादशी काल एव पारणं कार्यं ॥ तदुक्तं नारदीये ॥ भवेद्यत्र त्रयोदश्यां द्वादश्याश्च कला
 द्वयं ॥ द्वादशद्वादशी हंति त्रयोदश्यां तु पारणं ॥ कला द्वयं त्रयोदशी न त्वति क्रमेत् ॥ पारणे मरणे नृणां तिथिस्ता-
 त्कालिकी स्मृतेति ॥ ननु द्वादश्याति क्रमेऽपि नास्ति दोषः ॥ सा तिथिः सकला ज्ञेयेति वचनेन सा कल्पाभिधानादिति चे-
 त् ॥ मैवं ॥ सा कल्पस्य स्नानादिविषयत्वात् ॥ वाक्यशेषे स्नानदानजपादिष्वित्यभिधानात् ॥ पारणेति न सा कल्प-
 वचनं प्रवर्त्तते ॥ तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति वचनात् ॥ द्वादशी काले यदा पारणं तदा ततः प्रागेव सर्वाः क्रियाः
 कर्त्तव्याः ॥ तदुक्तं नारदीये ॥ अल्पायामद्य विप्रैर्द्वादश्यामरुणोदये ॥ स्नानार्चनक्रियाः कार्यदानहोमादिसं-
 युताः ॥ एतस्मात्कारणाद्विप्रः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ॥ पितृतर्पणसंयुक्तं स्वल्पां दृष्ट्वा च द्वादशीं ॥ महाहानि-

राम
१२०

कराह्येषाद्वादशीलंघितानृणां ॥ करोति धर्महरणं अस्वाते वसरस्वतीति ॥ गारुडपुराणेपि ॥ यदास्वल्पाद्वादशी
 स्यादपकर्षो भुजेर्भवेत् ॥ प्रातर्माध्याह्निकस्यापि तत्र स्यादपकर्षणमिति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ यदा भवेदतीवाल्पाद्वादशी
 दशी पारणादिने ॥ उपः काले ह्यं कुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदेति ॥ तत्र पारणा संभवे अङ्घ्रिः पारणं कुर्यात् ॥ तदा ह कात्याय
 नः ॥ संध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः ॥ अङ्घ्रिस्तु पारयित्वा शनैस्त्यक्तं ते भुजिर्भवेदिति ॥ देवलोपि ॥ संकटे विष
 मे प्राप्ते ह्यदश्यां पारयेत्कथं अङ्घ्रिस्तु पारणं कुर्यात्सु न भुक्तं न दोषरुदिति ॥ यदा कल्यापि ह्यदशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पार
 णं कुर्यात् ॥ न दुक्तं नारदीये ॥ त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलं ॥ शतयज्ञादिकं वापि नरः प्राप्तेत्यसंशयमिति ॥ पा
 रणे च नैवेद्यं तुलसीमिश्रितं कुर्यात् ॥ न दुक्तं स्कंदपुराणे ॥ कृत्वा चैवोपवासं तु यो स्नाति ह्यदशीदिने ॥ नैवेद्यं तुलसीमि
 श्रं ह त्याकीटिविनाशनमिति ॥ ॥ अथैकादशी महिमा ॥ ॥ तत्र वसिष्ठः ॥ एकादशी समुत्प्रेत्य न वह्निना पातकं धनं ॥
 भस्मतां याति राजेन्द्र अपि जन्म शतोद्भवं ॥ नेदृशं पावनं किंचिन्नराणां भुवि विद्यते ॥ यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातकहा
 निदं ॥ तावत्पापानि देहे स्मिंस्तिष्ठंति मनुजाधिप ॥ यावन्मोषवसेज्जेतुः पद्मनाभं दिनं शुभं ॥ अश्वमेधसहस्राणि वा

का-मा-
१२१

जपेयशतानिच॥ एकादशपुपवासस्य कलां नार्हति षोडशीं॥ एकादशे द्वियैः पापं यत्कृतं भवति प्रभो॥ एकादशपु
पवासेन तत्सर्वं विलयं व्रजेत्॥ एकादशी समं किंचित्पापत्राणं न विद्यते॥ स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा शज्यपुत्रप्रदायिनी
॥ सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी॥ नगंगानगयाभूपनकाशी न च पुष्करं॥ न चापिकौरवं ह्येवं न रेवानरदेवि
का॥ यमुना चंद्रभागा च तुल्याभूपहरेर्दिनात्॥ अनायासेन राजेंद्रप्राप्यते वैष्णवं पदं॥ चिंतामणिसमा ह्येषा ह्य
शवापि निधेः समा॥ सां कल्पशादप्यप्रव्यादे वदेवोपमा तथेति॥ अस्यामेकादश्यां यान्युपवासप्रतिनिधि रूपा
पि एकभक्तनक्तायाचितानि तेषां प्रतिपदुपक्तन्यायेनोपवासतिथावनुष्ठानं॥ यानितु स्वतंत्राण्येकभक्तनक्ता
दीनितेषां पूर्वोक्तन्यायेन मध्याह्नादिव्यापितिथिग्रहणप्राप्तौ दशमीविज्ञाप्रतिषिद्धा ते ह्येकादशी कल्पे॥ पूर्णविज्ञां
दिनार्द्धेन नैदां पूर्णमपित्यजेत्॥ यदीच्छेदात्मसंतानं नियमेषु चतुर्ध्वपि॥ नोपोषितं च नक्तं च नैकभक्तमयाचितं
॥ नैदायां पूर्णविज्ञायां कुर्यादैश्वर्यमोहितः॥ एकादशी युता शस्ता ह्येकादश्या समुपोषणे॥ नक्ते चायाचिते नित्यमेकभ
क्ते तथा न घातं नक्ते चायाचितं तात नैकभक्तमया हरेत्॥ दशमी सहितं दानमनर्थं हरिवासर इति॥ दिनार्द्धेन सार्द्धं स

राम
१२१

सप्तमुहूर्तैरित्यर्थः ॥ एतदेवाभिप्रेत्यदिक्पंचदशभिस्तथेत्युदाहृतं ॥ तथा सार्द्धं सप्तमुहूर्तैस्तवेधोयं बाधते व्रतमि
 ति च ॥ इतो न्यूनवेधेतु निश्चयंतरवन्मध्याह्नादिव्याप्तिर्गृहीतव्या ॥ ॥ इत्येकादशी निर्णयः ॥ ॥ अथ द्वादशी निर्णी
 यते ॥ ॥ सा च युग्मादिशास्त्रेण पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ स्कंदपुराणेऽपि ॥ द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता विभो ॥ सदा
 कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैरिति ॥ उत्तरविद्वां प्रतिषेधति बृहद्दसिष्ठः ॥ द्वितीयापंचमीवेधा दशमी च त्र
 योदशी ॥ चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरेतिथी इति ॥ नन्वेवं सत्येकादश्युपवासो द्वादश्युपवासश्चेत्युभयमेकस्मि
 न्दिने प्राप्नोति ॥ सत्यं ॥ तथापि चोभयस्यान्योन्यविरोधाभावात्सहैवानुष्ठानं भविष्यति ॥ नन्वेकं व्रतमसमाप्य व्रतं
 तरमनुष्ठातुमशक्यं ॥ असमाप्ते व्रते पूर्वैर्नैव कुर्याद्ब्रतांतरमिति शास्त्रात् ॥ मैवं ॥ इदं हि शास्त्रमेकव्रतस्य मध्ये
 व्रतांतरोपक्रमं निषेधति प्रकृते तु व्रतद्वयस्यापि सहैवोपक्रम इति तत्रेणानुष्ठानं भविष्यति ॥ न च स्त्वेवं खं
 डतिथौ संपूर्णतिथौ त्वेकादशी द्वादश्युपवासौ द्वौ नैरंतर्येण प्राप्नुतः ॥ तत्र प्रारणमंतरेण प्रथमोपवासस्यास
 माप्तत्वात् ॥ द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमो न संभवतीति चेत् ॥ मैवं ॥ अङ्घ्रिः प्रारणं कृत्वा द्वितीयोपवासस्य प्रक्रम

का. मा.
१२२

मयितुं शक्यत्वात् ॥ तादृशं तु पारणमशितानशितोभयात्कं ॥ तत्राशितरूपत्वात् पूर्वोपवासं परि समापयति ॥ अनशितरूपत्वेनोत्तरोपवासं न विहंति ॥ एतच्च द्वात्मकत्वं दर्शपूर्णमासप्रकरणे याजमानब्राह्मणेश्रूयते ॥ यदानाश्वानुपवसेत्सौधुकस्याद्यदश्रीयात् रुद्रोऽस्य पशून् अभिमन्ये तापोऽश्नाति तन्नैवाशितं न सौधुको भवति नास्य रुद्रः पशून् अभिमन्यत इति ॥ तस्मादुदकपारणे नोपवासद्वयनिर्वाहः ॥ एतच्च सर्वतिथिसाधारणं ॥ प्रकृते ह्येकादशी द्वादश्योर्देवतैक्यादुदकपारणमंतरेणापि न कश्चिद्दोषः ॥ अतएव स्मर्यते ॥ एकादशीमुपोष्ये ब्रह्मादशीं समुपोषयेत् ॥ न तत्र विधिलोपस्यादुभयोर्देवतंहरिरिति ॥ उपवासद्वयाशक्तौ केवलद्वादशपुपवासेनोभयोः फलं सिद्ध्यति ॥ तथा च स्मृतिः ॥ एकामेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति ॥ द्वादश्यां तु काम्योपवासो माकैडेयेन दर्शितः ॥ द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्थाभूषणं सर्वशः ॥ चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्ता अतुलाः श्रिय इति ॥ ॥ इति द्वादशीनिर्णयः ॥ ॥ अथ त्रयोदशीनिर्णयते ॥ ॥ सा च शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवतिष्ठते ॥ तत्र शुक्लत्रयोदशी पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते ॥ त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी सहिता मुने ॥ भूतविद्वानकर्त्तव्या दर्शः पूर्णा क

राम-
१२२

हाचन॥ वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममिति॥ यद्यप्यत्र शुक्लपक्षशब्दो नास्ति तथापि कृष्णत्रयोदश्याः पर
 विद्वाद्याः वाचनिकत्वात् पूर्वविद्धतायाः शुक्लपक्षविषयत्वं परिशिष्यते॥ सायंकालत्रिसुहूर्त्तमात्रव्यापित्वेन पूर्ववि
 द्वायां प्राप्तायां प्रतिपदइवापराहसंबंधोपेक्षित इति द्रष्टव्यं॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ त्रयोदशी प्रकर्त्तव्याया भवेत्
 पराणिहकीति॥ कृष्णत्रयोदश्याः परविद्धत्वमुक्तं निगमे॥ षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी॥ एताः परसु-
 ताः पूज्याः पराः पूर्वसुतास्तथेति॥ पञ्चबृहद्वसिष्ठः॥ द्वितीयापंचमी वेधादशमी च त्रयोदशी॥ चतुर्दशी चोपवा-
 से हन्युः पूर्वोत्तरातिथीरिति॥ तच्छुक्लपक्षविषयं॥ यदा तु कृष्णपक्षे परविद्वा न लभ्यते॥ तदा पूर्वविद्वा ग्राह्या॥ तदा
 ह वसिष्ठः॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी॥ पूर्वविद्वापि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेहनीति॥ अनंगत्रयोदशी
 पूर्वविद्धा॥ तदाह संवर्तः॥ कृष्णाष्टमी बृहत्तपासावित्रीव्रतपैतकी॥ अनंगत्रयोदशी रंभाउपोष्याः पूर्वसंयुता इति
 ॥ अनंगत्रयोदशी भविष्यत्पुराणे दर्शिता॥ मार्गशीर्षमले पक्षे इत्युपक्रम्य ब्रतं विधाया नगेन कृता ह्येषा तेनानंगत्रयो-
 दशीत्युपसंहारात् नन्वमले पक्ष इति शुक्लपक्ष एव तद्ब्रतं विहितं॥ तथाच त्रयोदशी प्रकर्त्तव्याद्वादशी सहिते त्यनेन

का-मा-

१२३

सामान्यशास्त्रेणैवानंगत्रयोदश्याः पूर्वविद्वत्त्वं प्राप्तं ॥ बाह्यं ॥ तदेवानेन विशेषशास्त्रेण विस्मृती क्रियते ॥ ॥ इति
 त्रयोदशी निर्णयः ॥ ॥ अथ चतुर्दशी निर्णयः ॥ ॥ अत्रापि शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था भवति ॥ तत्र शुक्लशा-
 स्त्रेण शुक्लचतुर्दशी परविद्धा ग्राह्या ॥ तथा व्यासोपि ॥ शुक्लचतुर्दशी ग्राह्या परविद्धा सदा ब्रत इति ॥ पूर्वविद्धा प्रतिषेध-
 उत्तरविद्धा विधिश्चेत्युभयं भविष्यत्पुराणे पठ्यते ॥ सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ॥ पौर्णमासी युता सा स्याच्च-
 तुर्दश्या च पूर्णिमेति ॥ नारदीयेपि ॥ तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्वानकर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति ॥ यत्तु भा-
 द्रशुक्लचतुर्दश्या मनंतव्रतं भविष्योत्तरेभिहितं ॥ तत्र पूर्वविद्धा परविद्धा वामध्यान्हव्यापिनी ग्राह्येति केचिदाहुः ॥ लिं-
 गं च तत्र प्रमाणत्वेनोदाहरंति ॥ मध्यान्हे भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्ते ॥ ददर्श शीला सारस्त्रीणां समूहं रक्तवाससां ॥
 चतुर्दश्यामर्चयंतं भक्त्या देवं पृथक् पृथगिति ॥ अत्र मध्याह्ने भोज्यवेलायामित्यनेन मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं प्रतीय-
 ते ॥ अतस्तद्यापि नीतिश्चिन्ता ॥ नैतत्सारं ॥ यथा विनायकव्रते मध्याह्ने पूजयेन्नृपेति मध्याह्नः कर्मकालत्वेन वि-
 हितः ॥ नात्र तथा विधिरस्ति ॥ उदाहृतं तु लिंगमर्थवादगतत्वात् न स्वातंत्र्येण कस्यचिदर्थस्य प्रमापकं किंतु सति प्र

राम

१२३

माणां तरेन स्योपोदूलकं भवति ॥ नचात्र प्रमाणांतरं पश्यामः ॥ अतो न मध्यान्तः कर्मकालः ॥ तथा सति ह्योदयिकी
 ग्राह्येति वचनेन युग्मशास्त्रादिभिश्चोदयव्यापिनी ग्राह्या ॥ सा च तिथ्यंतरवन्निमुहूर्तैति मुख्यः कल्पः द्विमुहूर्तैत्यनुक
 ल्पः एवं सति शिष्टाचारोप्यनुगृहीतो भवति ॥ चैत्रश्रावणचतुर्दश्यो शुक्लपक्षे अपिरात्रियोगिन्यौ ग्राह्येति ॥ तथा च
 बौधायनः ॥ मधोः श्रावणमासस्य शुक्लायास्तु चतुर्दशी ॥ सारात्रिव्यापिनी ग्राह्या परापूर्वाणहगामिनीति ॥ परा मा
 सांतर्वर्तिनी शुक्लचतुर्दशी ॥ कृष्णचतुर्दशी तु पूर्वविद्वैव ग्राह्या ॥ तथा चापस्तंबः ॥ कृष्णपक्षे एमी चैव कृष्णपक्षे च
 तुर्दशी ॥ पूर्वविद्वानुक्तं व्यापारविद्वानकस्य चिदिति ॥ अपराणहव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्वविद्वान् ग्राह्या तथा ॥
 स्कंदपुराणे ॥ चतुर्दशी च कर्तव्या त्रयोदश्यायुताविभो ॥ मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्याचापराणिहंकी ॥ दर्शविद्वानक
 र्तव्या राकाविद्धा कदाचनेति ॥ अत्र मम भक्तैरितीश्वरोक्तिर्लिंगान्ध्ववचतुर्दशी विषयत्वं द्रष्टव्यम् ॥ तदैव व्रतां
 तरेषु चतुर्दशी निर्णीता ॥ ॥ अथ शिवरात्रि व्रतं निर्णीयते ॥ ॥ तत्रेदं चिंत्यते ॥ ॥ किमयं शिवरात्रि शब्दो रूढः ॥
 किंवा यौगिकः ॥ उतला सणिकः ॥ अथवा योगरूढ इति ॥ किं तावत्प्राप्तं ॥ रूढ इति ॥ तिथिविशेषे शिवरात्रि शब्द

का. मा.

१२४

स्य संज्ञारूपेण स्मरणात् ॥ तथा च नागरखंडे ॥ माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च ॥ कृष्णे चतुर्दशी सा तु शिव
रात्रिः प्रकीर्तितेति ॥ कमिके ॥ माघमासे सिते पक्षे विद्यते या चतुर्दशी ॥ तद्वा त्रिः शिवरात्रिः स्यात्सर्वपुण्यश्रुभावहेति ॥
यद्यप्यत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रि रित्यवयवार्थः प्रतीयते तथापि योगात् रूढेर्बलवत्वाद्योगोत्रनशब्दः ॥ प्राबल्यं
चाश्वकर्णादिशब्देष्ववगम्यते ॥ अश्वस्य कर्ण इत्यवयवार्थप्रतीतावपि तमुपेक्ष्य रूढ्या रक्षविशेषवाचित्वस्वीका
रात् ॥ ननु काकदंतपरीक्षा समानोयं विचारः ॥ यद्ययं शिवरात्रिशब्दो रूढः यदि वा यौगिकः उभयथाप्यनुष्ठाने वि
शेषाभावात् ॥ मैवं ॥ अस्त्वेवमहा निशेषः ॥ यौगिकत्वे शिवसंबन्धि व्रतजातं सर्वयस्यां रात्रा वनुष्ठीयते सा स
र्वशिवरात्रिः स्यात् ॥ माघमासादिपदं च तदानीमुपलक्षणं भवेत् ॥ रूढिपक्षे तु माघमासादेर्विशेषणत्वात् ॥ त
द्दिशिष्टाया एकस्या एव तिथेः शिवरात्रित्वं ॥ अतः कर्तव्य एव विचारः ॥ तत्राहीनन्यायेन रूढिमेवाद्वियामहे ॥ त
स्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोको भवतः ॥ अहीनस्य द्वादशेति प्रकृतौ विकृतावुत ॥ नहीन इति योगेन प्रकृतौ
तद्धिकल्प्यतां ॥ शीघ्रधीहेतुतोरूढेरहीने विकृताविदं ॥ उत्कृष्यतां द्वादशत्वं सान्नात्यकृतकर्मणः ॥ अयमर्थः ॥

राम
१२४

ज्योतिष्टोमेश्रूयते ॥ तिस्रएवसान्हस्योपसदोद्वादशाहीनस्ययज्ञस्यसवीर्यत्वायेति ॥ अन्हासहवर्ततइतिसान्हः ॥
 एकदिननिष्पाद्योज्योतिष्टोमः ॥ तस्यप्राचीनेषुत्रिषुदिनेष्वंगत्वेनानुष्ठेयाहोमाउपसच्छब्दवाच्याः ॥ तस्मिन्स्वउपस
 दोविधायपुनरहीनशब्दवाच्यस्यकर्मणोद्वादशोपसदोविधीयते ॥ तत्रसंशयः ॥ किमिदंद्वादशोपसत्वंद्विरात्राद्य
 हीनप्रकृतिभूतैसान्हशब्दवाच्येप्रकृतेज्योतिष्टोमेनिविशते ॥ आहोस्विदहीनशब्दवाच्येविकृतिरूपेद्विरात्रादा
 बुल्लुप्यतइति ॥ तदर्थमिदंचिंत्यते ॥ अहीनशब्दोयौगिकोरूढोवेति ॥ तत्रनहीनइतिव्युत्पत्तेर्विस्पष्टंप्रतिभासाद्यौगि
 कएवायं ॥ तदर्थश्चप्रकृतावुपपन्नः ॥ सौगप्रधानस्यसर्वस्यसाक्षाद्वाचकशब्देरेवोपदिष्टत्वेनहीनत्वाभावाद्विकृतौ
 तुविशेषएववाचकशब्देरुपदिश्यते ॥ इतरत्सर्वमतिदेशात्प्राप्यते ॥ अतउक्तिसंकोचात् ॥ विकृतेहीनत्वं ॥ एवंचस
 त्यहीनशब्दस्यज्योतिष्टोमेप्रवृत्तिसंभवात्प्रकरणानुग्रहणाच्चतत्रैवद्वादशत्वंनिविशते ॥ नचपूर्ववाक्यविहितेन
 त्रित्वेनबाधःशकनीयः ॥ वाक्ययोःसमानबलत्वेनब्रीहियववद्विकल्पोपपत्तेः ॥ तस्माज्योतिष्टोमएवद्वादशत्व
 विधिरितिप्राप्तेर्ब्रूमः ॥ विकृतिरूपेद्विरात्रादाविदंद्वादशत्वंविधीयते ॥ कुतः अहीनशब्दस्यश्रौतप्रयोगबाहुल्ये

का. मा.
१२५

न तत्रैव रूढत्वात् ॥ रूढिश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वेन योगाहूलीयसी योगेत्ववयवार्थप्रथमतो निश्चित्य पश्चात्समु-
दायार्थो निश्चेतव्य इति विलेखः ॥ न चान्न प्रकरणविरोधः शङ्कनीयः ॥ बलीयसायक्ये न प्रकरणस्य बाधितत्वा-
त् ॥ तस्मादिदं द्वादशत्वं प्रकृतज्योतिष्टोमादुत्कृष्टविकृतिषु द्विरात्रादिषु निवेशनीयमिति ॥ अत्र यथा रूढो हीनश-
ब्दस्तथा शिवरात्रिशब्दोऽपि रूढ इति प्रथमः पक्षः ॥ अपर आह ॥ यौगिकस्य वायं शिवरात्रिशब्दः ॥ कुतः ॥ शिवसंब-
धमुपजीव्य तच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वात् ॥ तथा च स्कंदपुराणे ॥ माघस्य कृष्णपक्षे यातिथिश्चैव चतुर्दशी ॥ शिवरात्रि-
स्तु सारख्याता सर्वपापनिषूदनी ॥ तस्य रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया ॥ तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रम-
ते हरः ॥ यानि कानि च लिङ्गानि च राणि स्थावराणि च ॥ तेषु संक्रमते देवितस्यां रात्रौ यतो हरः ॥ शिवरात्रिस्ततः प्रो-
क्ता तेन सा हरवल्लभेति ॥ शिवरहस्ये ॥ तत्प्रभृत्येव देवर्षे माघकृष्णचतुर्दशी ॥ शिवरात्रिः समाख्याता प्रियेयं-
त्रिपुरहिष इति ॥ अवन्ति खंडे ॥ माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिताया चतुर्दशी ॥ शिवरात्रिस्तु सारख्याता सर्वपाप-
निषूदनी ॥ तस्माच्छिवसंबन्धिनी रात्रिः शिवरात्रिरिति यौगिकोर्थः ॥ प्रोक्षणीन्यायेन ग्रहीतव्यः ॥ तस्य च न्यायस्य

राम-

१२५

संश्रुतकवेतौ श्लोको ॥ संस्कारजातियोगेषु कंबूते प्रोक्षणीरिति ॥ संस्कारं सार्वभौमत्वाज्जातिमुद्देजनोक्तिः ॥
 अन्योन्याश्रयतो नाद्योनजातिः कल्पशक्तिः ॥ यौगिककृतशक्तित्वाकृतिर्व्याकरणे स्थिता ॥ अयमर्थः ॥ दर्शपूर्
 णमासांगतया श्रूयते प्रोक्षणीरासादयतीति ॥ तत्र संशयः ॥ किमयं प्रोक्षणीशब्दो भिमंत्रणासादनाद्युदकसंस्कारं
 ब्रूते ॥ किंवा जलावांतरजातिविशेषं आहोस्वित्योद्भूते पात्राण्याभिरितियोगं ॥ तत्र संस्कारं ब्रूत इति तावत्प्राप्तं
 कुतः ॥ सार्वभौमत्वात् ॥ सर्वेषु हि संस्कारविधिवाक्यादिप्रदेशेषु प्रोक्षणीशब्दः श्रूयते ॥ प्रोक्षणीरासादये धा
 व्हिरूपसादयेति प्रेषवाक्यप्रयोगः ॥ प्रोक्षणीरासादयतीति विधिवाक्ये ॥ एवमभिमंत्रणादिवाक्यान् यद्युदाहरणी
 यानि ॥ तस्मात्संस्कारं ब्रूत इत्येकः पक्षः ॥ जातिं ब्रूत इति पक्षांतरं ॥ लोके हि जलक्रीडासु प्रोक्षणीभिरुद्देजिताः स्म
 द्द्युदकजातौ प्रयोगो दृश्यते ॥ तत्र न तावत्संस्कारं ब्रूत इत्याद्यः पक्ष उपपद्यते ॥ कुतः ॥ अन्योन्याश्रयत्वात् ॥ ना
 पि जातिं ब्रूत इति द्वितीयः पक्षो युक्तः ॥ उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दश्चेत्यवहारे पूर्वमत्कृतत्वेनातः परं शक्तेः कल्प
 नीयत्वप्रसंगात् ॥ न च योगेऽपि शक्तिः कल्पनीया व्याकरणे नैव कृतत्वात् व्याकरणे हि उदकसेचन इत्यस्माद्जातौ

का.मा.
१२६

करणे ल्युट्प्रत्ययेन शब्दो व्युत्पादितः॥ तथा सति प्रकर्षेणोद्भूते अनेनेति योगेन सेचनसाधनमुदकादिकं सर्वं
प्रोक्षणशब्दवाच्यं संपद्यते॥ प्रकृते तु स्त्रीशब्दवाच्या नाम्नां सेचनसाधनत्वात्तद्वचनस्य प्रोक्षणशब्दस्य ङीप्
प्रत्ययांतत्वेन प्रोक्षणीरिति द्वितीया बहुवचनांतः शब्दे निष्पद्यते॥ नन्वहीनाधिकरणे रूढेः प्राबल्यमुक्तं॥ प्रोक्ष
ण्यधिकरणे च योगस्य प्राबल्यमुच्यते॥ अतः परस्परविरोधः॥ मैवं॥ लब्धात्मिका हि रूढिर्योगमपहरतीति॥ न
च प्रोक्षणीशब्दे रूढिर्लभ्यते॥ वृद्धव्यवहारेण जाता व्युत्पादितत्वात्॥ अहीनशब्दोऽपि द्विरात्रादिषु न वृद्धैर्व्युत्पा
दित इति चेत् न॥ व्याकरणे व्युत्पादितत्वात्॥ अन्हः खः क्रता वित्यनेन वाररुचेन वार्तिकेनाह न शब्दात्प्रत्यय
मुत्पाद्यतस्येनादेशं कृत्वा क्तुविषयतया व्युत्पादितो अहीनशब्दः॥ नन्वेवं सति घट्टकुटीप्रभातन्यायस्तव प्रस
ज्येत यतो हीनशब्दे योगं परिहर्तुं कामेन भवता व्याकरणमुपजीव्य योगे पर्यवसानं कृतं॥ नायं दोषः॥ पूर्वप्रक्षिणोभि
मते समासलक्षणे योगे पर्यवसानस्यानभिधानात्॥ न च नञ्समासोऽपि व्याकरणेषु व्युत्पादित इति शंका कनीयं॥ राम
नञ्समासस्वीकारे सति अयद्वा एष इत्यादाविवाहीनशब्दस्याद्युदात्तत्वप्रसंगात्॥ मध्योदात्तो ह्ययं श

राम.
१२६

ब्द आम्नायते ॥ तस्मात्सहस्रये योगसाम्येपि समास रूपयोगे पूर्वपक्ष्यभिमतं निराकृत्य श्रौत रूढिः सिद्धांतिना स
 माश्रिता ॥ तामेव रूढिं प्रकटयितुं वररुचिनावार्तिकं कृतं अतः सत्यपि प्रकृतिप्रत्ययविभागे यौगिकत्वं न शंक्तिं तु श
 क्यते ॥ तथा गोत्वजातौ रूढस्यापि गोशब्दस्यौणादिकसूत्रेषु गमेर्द्धा इति प्रकृतिप्रत्ययविभागं कृत्वा गच्छती
 ति गौरिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ॥ तद्वदत्राप्यवगंतव्यं ॥ प्रोक्षणीशब्दे तु न रूढिज्ञापनाय किंचित् तूत्रं स्वतंत्रं विहित
 मस्ति ॥ किंतर्हि सर्वधा तु साधारणेनावयवार्थव्युत्पादकेन ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादितत्वात् ॥ यौगिक एवायं प्रोक्ष
 णीशब्दः ॥ तस्मात्प्रोक्षणीशब्दवच्छिवरात्रिशब्दे यौगिक इति द्वितीयः पक्षः ॥ अन्ये तु पुनर्मन्यन्ते ॥ लाक्षणिकोयं
 शिवरात्रिशब्दः ॥ तिथिवाचकेन तेन शब्देन तत्तिथौ क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लक्ष्यमाणत्वात् ॥ अतएव शान
 संहिताया मुक्तं ॥ शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनं ॥ आचंडालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकं ॥ अर्द्धरात्र
 दधश्चोर्ध्वं युक्तायत्र चतुर्दशी ॥ तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती ॥ शिवरात्रिव्रतं कार्यं भूतान्वितमहानिधि ॥
 शिवरात्रिव्रतं देवकरिष्ये शिवसन्निधौ ॥ निर्विघ्नं कुरु मे देव भक्त्या ह्यमहेश्वरेति ॥ नारदीयसंहितायां ॥ अर्द्धरात्र

का-मा-
 १२७ युतायत्रमाघकृष्णचतुर्दशी ॥ शिवरात्रिब्रतं तत्र कु र्याज्जागरणं तथेति ॥ पद्मपुराणेपि ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्व-
 यदियुक्ताचतुर्दशी ॥ तत्तिथावैवकुर्वीतशिवरात्रिब्रतं व्रती ॥ स्कंदपुराणे ॥ शिवरात्रिब्रतं देवकथयस्व महेश्व-
 रेति ॥ नचकालवाचकस्य शब्दस्य लक्षकत्वमदृष्टं नमिति शं कनीयं ॥ कालवाचकाभ्याममावास्या षोडशमा-
 सीशब्दाभ्यां यागत्रयरूपयो रित्योक्तत्वालसंबन्धिन्योरुपलक्षितत्वात् ॥ अतएव श्रूयते ॥ य एवं विद्वान्मौ-
 र्णमासीयजतेय एवं विद्वान्मावास्यां यजनइति ॥ स्मृतिष्वपि सर्वत्र तिथिवाचकैः शब्दैस्तत्संबन्धिनो ब्रतविशे-
 षालक्ष्यते ॥ स्कंदपुराणे ॥ जन्माष्टमी नैव कृता कदाचित्कल्यायु तं पच्यते रौरवेष्टिति ॥ ऋष्यशृंगोपि ॥ एका-
 दशी तु कुर्वीतक्षीयते द्वादशी यदेति ॥ एवमन्यत्राप्युदाहार्यं ॥ तस्याल्लक्षणिकोयं शिवरात्रिर्ब्रतइति तृतीयः
 पक्षः ॥ अथ सिद्धांतब्रूमः ॥ योगरूढसंवायं शिवरात्रिशब्दः ॥ योगो द्वितीयपक्षोपन्यासेन दर्शितः ॥ स्मृतिश्च
 प्रथमोपन्यासेन ॥ तत्रैकस्य स्वीकारे सत्यन्यविषयं शास्त्रं तदनुशाहक उदाहृतो न्यायश्च बाध्येत ॥ नचयो-
 गिकत्वे सति शिवव्रतोपेतेषु त्रयोदश्यादिति श्यं तरेषु शिवरात्रित्वं प्रसज्येतेति वाच्यं ॥ तस्यातिप्रसंगस्य

राम-
 १२७

रूढ्यानिवारणात् ॥ यथापंकजशब्देपंकाज्जायतइतियोगंस्वीकृत्यभेकादिष्वतिप्रसंगोरूढिस्वीकारेणनि
 वार्यते ॥ तद्वदत्रापियोगरूढतायांनकोप्यतिप्रसंगः ॥ नचमुख्येसंभवतिलक्षणाश्रयणमुचितं ॥ अथोच्यते ॥
 लक्षणायाअभावेव्रतविषत्वंनस्यादिति ॥ तन्न ॥ बहुव्रीहिस्वीकारेयोगेनैवतत्सिद्धेः ॥ शिवस्यप्रियारात्रिर्यस्मि
 न्ब्रतंगत्वेनविहिता ॥ तद्वत्तंशिवरात्र्याख्यतस्मान्निर्मथ्यन्यायेनात्रयोगरूढः शिवरात्रिशब्दः ॥ तस्यात्रन्या
 यस्यसंग्राहकः श्लोकः ॥ निर्मथ्योयोगिकोयोगरूढोवायोगभासनात् ॥ योगिकोऽचिरजातेर्गनौनियतेयोग
 रूढिभाक् ॥ अस्यायमर्थः ॥ इष्टकाचयनेश्रूयते ॥ निर्मथ्येनेष्टकाःपचंतीति ॥ तत्रसंशयः ॥ किमयंनिर्मथ्य
 शब्दोयोगिकः किंवायोगरूढइति ॥ निःशेषेणमथ्यतइतियोगस्यप्रतीयमानत्वात्सोपणीन्यायेनयोगइ
 तिपूर्वःपक्षः ॥ अत्रह्वावग्रीविद्येतेचिरनिर्मथितोऽचिरनिर्मथितः ॥ चयनंप्रक्रम्योखांनिर्मायतस्यामुख्य
 यांकंचित्कालंधारणाययोगिनिर्मथ्यतेसोचिरनिर्मथितः ॥ तेनेष्टकाःपच्यंते ॥ तस्यैवप्रत्यासन्नत्वात् ॥ त
 थाचमथनस्याग्निहितयसाधारण्येप्यचिरनिर्मथितमग्निनियंतुंरूढिराश्रयणीया ॥ यथावानावनीतंघृ

का.मा

१२८

तमित्यत्र नवनीतजन्यत्वयोगस्य चिराच्चिरयोरुभयोः साधारण्येऽपि नूतन एव घृतेनावनीतशब्दोलोके प्रसिद्धेर्नियम्यते ॥ तद्वदत्राप्यवगंतव्यं ॥ तथा च सति प्रतीयमानयोगस्यापरितृप्तत्वात् नित्यत्वे रूढिस्वीकाराच्च योगरूढौ यं निर्मथ्य इति राह्यतः ॥ अनेनैव न्यायेन शिवरात्रिशब्देऽपि योगरूढिराश्रीयते ॥ तत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरिति तत्पुरुषसमासेन योगेन प्रवर्तमानः शब्दो रूढ्या माघकृष्णचतुर्दशीरूपे कालविशेषेऽनियम्यते ॥ शिवस्य रात्रिर्धस्मिन्ब्रते इति बहुब्रीहिसमासेन योगेन प्रवृत्तः शब्दो रूढ्या व्रतविशेषेऽनियम्यते ॥ तच्च शिवरात्रिव्रतमेकादशी जयंती व्रतवत्संयोगपृथक्कन्यायेन नित्यं काम्यं चेत्पुण्यविधौ ॥ तत्र नित्यत्वमकारणप्रत्यवायवीप्सानित्यनिश्चलशब्दैरवगंतव्यं ॥ तत्राकरणे प्रत्यवायः स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परं ॥ न पूजयति भक्त्यंशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरं ॥ जंतुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ॥ वीष्मापितत्र पठिता ॥ वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता ॥ शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेदिति ॥ नित्यनिश्चलशब्दौ च तत्रैव ॥ माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं शंसितव्रतः ॥ मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेद्दीप्तिं तं फलमिति ॥ अर्णवो यदि वा श्रुष्ये

राम

१२८

त्सीयते हि मवानपि ॥ मेरुमंदरलेकाश्च श्रीशैले विध्य एव च ॥ चलं त्येते कदाचिद्वैनिश्चलं हि शिवव्रतमिति ॥
 काम्यत्वं च फलश्रवणादवगतं व्यं ॥ तच्च स्कंदपुराणे ॥ शिवं च पूजयित्वा योजागर्ति च चतुर्दशीं ॥ मातुः पयोधर
 सैनपिबेत् सकदा च न ॥ यदीच्छेद्वांछितान् भोगान् - दिवि देवमनोरमान् ॥ आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमं पदं ॥
 मम भक्तस्तयो देवि शिवरात्रिमुपोषकः ॥ गणत्वमस्य दिव्यं अस्य शिवशासनं ॥ सर्वान्भुक्त्वा महाभोगान्मृतो
 भूयो न जायत इति ॥ काम्यव्रतस्येशानसंहितायां वर्षसंख्या पठ्यते ॥ एवमेतद्भूतं कुर्यात्प्रति संवत्सुरं व्रती ॥ ह्य
 दशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकं तु वा ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानव इति ॥ नित्यकामैस्तथास्य
 व्रतस्य सर्वाधिकारि - त्वमीशानसंहिताया मुक्तं ॥ शिवरात्रि व्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनं ॥ आचो डालमनुष्याणां
 भुक्तिमुक्तिप्रदायकमिति ॥ अधिकारि नियमाः स्कंदपुराणे दर्शिताः ॥ माघमासे तु कृष्णाय फाल्गुनादौ चतुर्द
 शी ॥ साच पुण्यातिथिर्ज्ञेया सर्वपातकनाशिनी ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं दया क्षमा ॥ शान्तात्मा क्रोधहीन
 श्रुतपस्वीत्यनसूयकः ॥ तस्मै देयमिदं देवि गुरुपादानुगो यदि ॥ अन्यथा यो ददातीदं स तदानरकं व्रजेदिति ॥ उक्ता

का-मा-धिकारिणानुष्ठेयं व्रतस्वरूपं त्रिविधं ॥ उपवासो जागरणं पूजा च ॥ तदुक्तं नागरखंडे ॥ उपवासप्रभावेन बलादपि च
 १२९ जागरात् ॥ शिवरात्रेस्तथा तस्य लिंगस्यापि च पूजया ॥ अक्षयान् लभते भोगान् शिवसायुज्यमाप्नुयादिति ॥ स
 ह्यखंडे ॥ स्वयंचलिंगमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः ॥ अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतांगतः ॥ अत्रेदं चिंत्यते ॥
 किमेता उपवासजागरपूजा व्रतस्य स्वरूपे स्वेच्छया विकल्प्यते ॥ उत समुच्चिता एवेति ॥ तत्र विकल्प्यत इति तावत्साप्तं
 ॥ कुतः ॥ एकैकस्येतरनिरपेक्षतया विधानात् ॥ तथा हि स्कंदपुराणे ॥ केवल उपवासविधिः पठ्यते ॥ अखंडितं ब्र
 तो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत् ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदत इति ॥ तथा केवल जागरणं पठ्यते ॥ कश्चि
 त्सुप्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् ॥ जागरं कुरुते तत्र सरुद्रसमतां ब्रजेत् ॥ तथा केवल पूजा पठ्यते ॥ यः पूजय
 ति भक्त्येशमनेकफलतां ब्रजेदिति ॥ तस्मादुपवासाद्यस्त्रयोपि विकल्प्यते ॥ यदि नागरखंडस्य खंडयोः समुच्च
 यविधिरस्तीत्युच्यते ॥ तर्हि प्रत्येकं वा समुदायो वा यथेष्टमनुष्ठीयतामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वैश्वानरविद्योपासनन्याये
 न समुदाय एवात्रानुष्ठेयः ॥ तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ ॥ वैश्वानरमुपास्तेन प्रत्येकसमुदायतः विकल्पः

राम
१२९

समुदायो वानियतो द्विविधा द्विधेः॥ विकल्प इति चेन्नैवं समुदायप्रशस्तितः॥ अवयुत्यानुवादेन प्रत्येकोक्त्युपपत्ति
 त इति॥ अयमर्थः॥ छंदोगै राम्नायते॥ वैश्वानर उपास्त इति॥ विद्युल्लोकादित्यवाख्या काशोदकपृथिवीरूपैः षड्वि
 रवयवैरुपेतो वयवी सर्वात्मको विराट्॥ पुरुषो वैश्वानरशब्दवाच्यः॥ तत्र संशयः॥ किं विद्युल्लोकाद्यवयवावय
 वीच प्रत्येकं विकल्पेनोपास्या उता वयवैव नियमेनोपास्य इति॥ विकल्प इति तावत्पासं॥ कुतः द्विविधस्य विधेः
 श्रूयमाणत्वात्॥ प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रप्रद्युम्नेडि विडोद्दालकनामभिः षड्विर्महर्षिभिः क्रमेण विद्युल्लोकादयः
 षडवयवाः प्रत्येकमुपासिताः॥ तद्वृत्तांतकथनपरेषु वाक्येषु षण्णामवयवानां प्रत्येकमुपास्तिविधयेनियमांश्च
 फलसहिता उपलभ्यन्ते॥ पुनश्चांते षडभ्यस्तेभ्यो महर्षिभ्योऽपती राजा समुदायोपास्तिमवोचत॥ अतो द्विविधवि
 धिवत्त्वेन यथेच्छं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः॥ समुदाय एवात्र नियमेनोपासितव्यः॥ कुतः प्रस्तुतत्वात्॥ अवयवोपा
 स्तिवाक्यान्यवयुत्यानुवादरूपत्वेनोप्युपपद्यन्ते॥ तस्मात्समुदायोपास्य इति राज्ञोक्तः॥ अनेन न्यायेन प्रकृतेष्वुप
 वासादीनां त्रयाणां समुदायस्यैव ब्रतस्त्वत्वं॥ ननु क्वचिदुपवासादित्रयं विधाय पुनः पक्षांतररूपेणोपवासव्यति

का. भा.
१३०

रिक्तं ह्यपठ्यते ॥ अथवा शिवरात्रिं च पूजा जागरणे नयेदिति ॥ नायं दोषः ॥ अथवेत्यनुकल्पो पक्रमेणाशक्तविषय-
त्वोपपत्तेः ॥ अत्र ब्रूते विहितानां त्रयाणां परस्परमंगोभिभावबोधकप्रमाणाभावादाग्रेयादिषड्यागवत्यस्यैक-
कालसंबन्धविधानात्फलविधानाच्च समप्राधान्यं द्रष्टव्यं ॥ अस्यैवोपोहूलकं लिंगमभिधीयते ॥ लुब्धकस्य भ-
द्राश्वजन्मप्राप्तवतो दुर्वाससा सह संवादे पठ्यते ॥ कृष्णपक्षे च तुर्दृश्यां न किंचिन्मृगमाप्तवान् ॥ अथपि प्राणर-
क्षार्थं सुधासंपीडितो वसदित्युपक्रम्य धनुःकोट्या हतान्येव बिल्वपत्राणि मानदपतितानि महाराजशंभोः शिर-
सि भूतले ॥ तत्रैव तस्थौ राजेन्द्रसर्वरात्रमतं द्रितः ॥ रात्रिशेषं स्थितो व्याधः स्तब्धदृष्टिरनामिषः ॥ प्रभाते विमर्से जाते
दृष्ट्वा तत्रैव शंकरं ॥ बिल्वपत्रैर्नरश्चेष्टकंदमूलेऽपारित इति ॥ एतस्मिन् यथोक्ततिथिनिर्णेतुं इदं विचार्यते ॥ किं व-
त्तातरेष्विवात्राप्युदयास्तमयवेध आदर्तव्यः किं वा प्रदोषवेधः आहोस्विन्निशीथवेध इति ॥ तत्र पूर्वोक्तुरुदये त्र-
योदशीवेधः परेद्युरस्तमये दर्शवेध इत्युदयास्तमये वेधो युक्तः ॥ तस्य ब्रूतांतरेषु क्लृप्तत्वात् ॥ क्लृप्तस्य क्लृप्त्या हूली-
यत्त्वात् ॥ भैवं ॥ सामान्याद्विशेषस्य बलीयत्त्वात् ॥ सामान्यरूपोऽप्युदयास्तमयवेधः ॥ सर्वतिथिषु समानत्वात्

राम
१३०

विशेषरूपैः प्रदोषनिशीथवेधौ ॥ कृष्णचतुर्दशीलक्षणेतिथिविशेषेशिवरात्र्याख्यं व्रतविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तत्वा
 त् ॥ एतदेवाभिप्रेत्य ईशानसंहितायामुक्तं ॥ उदयेन्विताः क्वचिद्वाह्याः क्वचिदस्तमयेन्विताः ॥ व्रतिभिस्तिथयो यः
 स्माद्बुर्जयित्वा व्रतं त्विदमिति ॥ अस्मिंस्तत्र ते प्रदोषवेधोवायुपुराणे दर्शितः ॥ त्रयोदश्यस्तमे सूर्ये च तस्मैव ना
 डिषु ॥ भूतविज्ञातुयातत्र शिवरात्रिव्रतं चरेदिति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ॥ रात्रौ
 जागरणं यस्मान्न स्मान्नां समुपोषयेदिति ॥ कामिके ॥ आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी ॥ तद्वात्रिः शिवरा
 त्रिः स्यात्संभवेदुत्तमोत्तमेति ॥ निशीथवेधो नारदीयसंहितायां दर्शितः ॥ अर्द्धरात्रयुक्ताय त्रमाघकृष्णचतुर्दशी
 ॥ शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेदिति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ॥ शिवरा
 त्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति ॥ ईशानसंहितायां ॥ माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ॥ शिवलिंगत
 योद्धूतः कोटि सूर्य समप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रतेतिथिः ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ताय त्रचतु
 र्दशी ॥ ततिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती ॥ नार्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ताय त्रचतुर्दशी ॥ नैव तत्र व्रतं कुर्यादायुरैश्वर्य

का-मा-
१३१

हानिदेति॥ व्याप्याह्वरात्रयस्यांतुलभ्यते याचतुर्दशी॥ तस्यामेवव्रतकार्यमत्यसाहार्थिभिर्नरैः॥ पूर्वद्युर्वोपरेद्युर्वमहा
निशिचतुर्दशी॥ व्याप्तासादृश्यतेयस्यांतस्यांकुर्याद्भूतनरः॥ लिंगाविर्भावकालेतुव्याप्ताग्राह्याचतुर्दशी॥ तदूर्ध्वाधो
न्विताभूतासाकार्यव्रतिभिःसदा॥ ममप्रियकरीत्येषामाघरुणाचतुर्दशी॥ महानिशान्वितायास्तत्रकुर्यादिदं
व्रतमिति॥ एवंसतिपूर्वद्युरेवयत्रप्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिस्तत्रमाचरणीयं॥ पूर्वद्युरेवोभयव्याप्तौस्कंदपुराणेप
ठ्यते॥ त्रयोदशीयदादेवीदिनभुक्तिप्रमाणतः॥ जागरेशिवरात्रिस्यान्निशिपूर्णाचतुर्दशी॥ दिनभुक्तिरस्तमयः
परेद्युरेवोभयव्याप्तौकामिकेपठ्यते॥ निशाह्वयेचतुर्दश्यापूर्वात्याज्यापराशुभेति॥ दिनह्वयेपुभयव्याप्तिस्तुनसंभा
व्यते॥ यामह्वयेवृद्धेरभावात्॥ -----॥ दिनह्वयेपुभ
यव्याप्त्यभावोपिनसंभाव्यते॥ यामह्वयस्यस्याभावात्॥ एकैकस्मिन्दिनेकैकव्याप्तौतु कथमितिचेत्॥ सा
ह्येवंप्रसज्यते॥ पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तिःपरेद्युःप्रदोषव्याप्तिरिति॥ तत्रैकव्याप्तेर्दिनह्वयेसमानत्वेपिजयायोगस्यप्र
शस्तत्वादृशयोगस्यनिर्दिष्टत्वाच्चपूर्वद्युरेवोपवासः॥ जयायोगप्राशस्त्यंचानेकवचनैराहृतत्वादवगम्यते॥

राम
१३१

तथा च स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ कृष्णाष्टमी स्कंद षष्ठी शिवरात्रि चतुर्दशी ॥ एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंते पारणं भवेत्
 जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ॥ पूर्वविद्वैवकर्तव्या तिथिभांते च पारणं ॥ श्रावणी दुर्गनवमी तथा दुर्वाष्टमी
 च या ॥ पूर्वविद्वानुकर्तव्या शिवरात्रि बेलैर्दिनमिति ॥ जयं
 ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रा जयान्विते इति ॥ नागरखंडे ॥ माघ फाल्गुनयोर्मध्ये असि ताया चतुर्दशी ॥ अनंगेन समा
 युक्ता कर्तव्या सा सदा तिथिरिति ॥ पद्मपुराणे ॥ अर्द्धरात्रात्सुरस्ता चेज्जया योगो यदा भवेत् ॥ पूर्वविद्वैवकर्तव्या शिवरा
 त्रिः शिवप्रियैरिति ॥ ब्रह्मवैवर्ते ॥ रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखीति तिथिः ॥ अन्येषु व्रतकल्पेषु परयुक्ता मुपावसेदि
 ति ॥ दर्शयोगनिंदा च स्कंदपुराणे दर्शिता ॥ महता मपि पापानां दृष्टा वैनिःकृतिः पुरा ॥ न दृष्टा कुर्वतां पुंसो कुहूयुक्तां
 तिथिं शिवमिति ॥ अन्यान्यपि यानि कानिचिदर्शयोगनिंदावचनानि तत्र तत्र स्मर्यं वै ॥ तानि सर्वाण्यस्मिन्निषेधे
 योजनीयानि ॥ यदा पूर्वद्युर्निशीथा दूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी परेद्युः स्रवशान्निशीथा दर्वागेव समाप्ता तदा पूर्वद्युः प्र
 दोषनिशीथव्यास्यो रुभयारप्यसंभवात्परेद्युः प्रदोषव्यासेरेकस्याः सङ्गावाच्च परविद्वैवशाह्या ॥ एतदेवाभिप्रेत्यस्म

का. मा.
१३२

र्यते ॥ माघासिते भूतदिनं कदाचिदुपेतियोगं यदि पंचदश्या ॥ जयाप्रयुक्तं न तु जातुकुर्याच्छिवस्य रात्रिं प्रियकृ
च्छिवस्येति ॥ यदापूर्वेद्युः प्रदोषादूर्ध्वप्रवृत्ता चतुर्दशी परेद्युः क्षयवशात्प्रदोषादूर्वागेव समाप्ता तदा परेद्युर्व्याप्ति
द्वयाभावात्पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तेः सद्भावाज्जयायोगाच्च पूर्वद्युरेवोपवासः ॥ अत्रायं विवेकः संपन्नः ॥ दिनद्वये निशी
थव्याप्तौ तदव्याप्तौ च प्रदोषव्याप्तिर्निष्पत्तिः ॥ तथा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्याप्तौ तदव्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्निष्पत्तिः
का ॥ एकैकस्मिन्दिने एकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति ॥ अस्य शिवरात्रिं व्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाह निरा
त्रौ च संबंधे साधारणे सति अहर्बधमुपेक्ष्य प्रदोषनिशीथयोरेव कुतः शास्त्राणां पक्षपात इति चेत् ॥ रात्रेश्च प्रधान
त्वादिति ब्रूमः ॥ तत्साधन्येन चोपपत्तिः स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ निशि धमेति भूतानि शक्तयः शूलभृद्युतः ॥ अतस्त
स्यां त्रयोदश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेदिति ॥ तस्यां त्रयोदश्यामिति व्यधिकरणे सप्तम्यौ ॥ तथा चाक्षुषमर्थः संपद्यते ॥
त्रयोदशी निशीथे तस्यां चतुर्दश्यां विद्यमानायां शिवपूजनं भवेदिति ॥ नागरखंडेऽपि ॥ माघमास्य कृष्णायां चतु
र्दश्यां सुरेश्वर ॥ अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ ॥ लिंगेषु च सप्तमस्तु चरेषु स्थावरेषु च ॥ संक्रान्त्या

राम-
१३२

म्यसंदिग्धं वर्षपाप विष्णुहृये ॥ रात्रौ तस्यां हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः ॥ मंत्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ विपापः स भविष्यतीति ॥
 सा च शिवरात्रिचतुर्दशी त्रिधा भवति ॥ एक तिथ्यात्मिका ॥ तिथिद्वयात्मिका ॥ तिथित्रयात्मिका चेति ॥ तत्र सूर्यो
 दयमारभ्य प्रवृत्ता परदिनोदयपर्यंतैक तिथ्यात्मिका ॥ सा वेधदोषाभावात्प्रशस्ता ॥ तिथिद्वयात्मकत्वे च द्वेधा भवति
 ॥ जयायोगेन दर्शयोगेन च ॥ तत्र योगद्वयमेकैकस्मिन्विषये प्रशस्तं ॥ स च विषयविशेषः पूर्वमेवोदाहृतः ॥ तिथित्रया
 त्मकत्वं त्वतिप्रशस्तं ॥ एतदेवाभिप्रेत्य पुराणे पठ्यते ॥ त्रयोदशी कलाप्येकामध्ये चैव चतुर्दशी ॥ अंते चैव सिनी
 वाली त्रिस्पर्श्यां शिवमर्चयेत् ॥ यथा त्रिस्पर्शी प्रशस्ता तथा वारविशेषेण योगविशेषेण च प्रशस्ता भवति ॥ तथा
 च स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ॥ भौमो वा श्रभवेद्देविकर्तव्यं व्रतमुत्तमं ॥ शिव
 योगस्य योगे चैतद्भवेदुत्तमोत्तमं ॥ शिवरात्रि व्रतं त्वेतत्तद्भवेदुत्तमोत्तममिति ॥ ननु यदा पूर्वविद्धाया मुपवासः
 स्तदा परेद्युः किं तिथ्यंते पारणं भवति किं वा तिथिमध्ये ॥ शास्त्रं तु पसद्वयेपि समानं ॥ तत्र तिथ्यंते पारणवचना निपू
 र्वमुदाहृतानि ॥ तिथिमध्ये पारणवचनं तु स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् ॥ कृतैस्तु

का.मा.
१३३

कृतलक्षैश्चलभ्यतेवायवानवा ॥ ब्रह्मास्वयंचतुर्वक्त्रैः पंचवक्त्रैस्तथाप्यहं ॥ सिक्थेसिक्थेफलंतस्यशक्तौ
वक्तुंनपार्वति ॥ ब्रह्मांडोदरमध्येनुयानितीर्थानिसंतिवै ॥ संस्थितानिभवंतीहभूतायांपारणेकृते ॥ तिथीना
मेवसर्वासामुपवासव्रतादिषु ॥ तिथ्यंतेपारणंकुर्याद्विनाशिवचतुर्दशीमिति ॥ बाढं ॥ अस्तिह्रिद्विविधंशास्त्रं
॥ तस्यचह्रिविधस्यशास्त्रस्यप्रतिपत्त्यकरणोक्तन्यायेनल्यवस्थाद्रष्टव्या ॥ यदायामत्रयादर्वागेवचतुर्दशीपरि
समाप्यते ॥ तदातिथ्यंतेपारणं ॥ यदातुचतुर्दशीयामत्रपमतिक्रमति तदाचतुर्दशीमध्येपूर्वाणहेपारणंकुर्यात्
॥ ॥ इतिचतुर्दशीनिर्णयः ॥ ॥ अथपंचदशीनिर्णयते ॥ ॥ साह्रिविधा ॥ पौर्णमास्यामावास्याच ॥ तत्रपौ
र्णमास्यांपरस्परविरुद्धानिवाक्यान्युपलभ्यंते ॥ तत्रपरविद्धायाग्राह्यत्वंविष्णुधर्मोत्तरे ॥ एकादश्यष्टमीषष्ठी
पौर्णमासीचतुर्दशी ॥ अमावास्यातृतीयाचउषोव्यास्युः परान्विताः ॥ परविद्धानिषेधः पूर्वविद्धाविधिश्चब्रह्म
पुराणपद्मपुराणयोः ॥ षष्ठ्येकादश्यमावास्यापूर्वविद्धा तथाष्टमी ॥ पूर्णिमापरविद्धाचनोपौष्यंतिथिपंचकं ॥ पूर्व
विद्धातुकर्तव्यासप्तमीव्रतिभिर्नरैः ॥ पौर्णमासीमहीपालपरायानियमांगतेति ॥ पूर्वविद्धाग्राह्यत्वंचयुग्मवाक्ये

राम

१३३

॥ चतुर्दश्या च पूर्णिमेति ॥ एवं परस्परविरोधे सति याव्यवस्था सा ब्रह्मवैवर्ते दर्शिता ॥ ॥ पूर्वविज्ञानकर्त्तव्या अमावास्या च पौर्णिमा ॥ वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममिति ॥ सावित्रीराजकन्या तथा चीर्णेव्रतं सावित्रीव्रतं ॥ तच्च भविष्योत्तरपुराणे दर्शितं ॥ कथयामि कुलस्त्रीणां महिम्नो वर्द्धनं परं ॥ यथा चीर्णव्रतं पूर्वं सावित्रीराजकन्येति ॥ एतच्च पौर्णमास्याममावास्यायां च विहितं ॥ तस्मिन् व्रते पूर्वविज्ञायाह्या ॥ व्रतांतरे पूर्वविज्ञानकर्त्तव्या किंतु परविद्वैवकर्त्तव्येति परस्परविरुद्धस्य शास्त्रद्वयस्य व्यवस्था ॥ यदा तु चतुर्दश्यष्टादशनाडिका भवति तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र परित्याज्यं ॥ भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिमिति स्मृतेः ॥ योयं पौर्णमासी निर्णयः स एवामावास्यायामप्यवगंतव्यः ॥ तत्रापि सावित्रीव्रतं पूर्वदिने कर्त्तव्यं व्रतांतरे राण्युत्तरदिने ॥ अस्यां च व्यवस्थायां ब्रह्मवैवर्ते वचनं पूर्वमुदाहृतं ॥ स्कंदपुराणेऽपि ॥ भूतविज्ञासिनीवांस्तीनस्तत्र व्रतं चरेत् ॥ वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिवाहनेति ॥ एवं च सति युग्मशास्त्रं सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तेषु व्रतेषु द्रष्टव्यं ॥ प्रचेता अपि ॥ नागविज्ञानुयाषष्ठीसप्तम्याच युताष्टमी ॥ दशम्येकादशी विज्ञात्रयोदश्या चतुर्दशी

का-मा-
१३४

॥ भूतविद्वाप्यमावास्यानशाह्यामुनिपुंगवैः ॥ उत्तरोत्तरविद्वास्ताः कर्त्तव्याः काठकीश्रुतिरिति ॥ पद्मपुराणेपि
॥ षष्ठ्यष्टमीतथादर्शः कृष्णपक्षेनयोदर्शी ॥ एताः परयुताः कार्याः पराः पूर्वेणसंयुताइति ॥ यत्तुनारदीयपुराणे ॥
दर्शचपौर्णमासंचपितुः सांचत्सरंदिनं ॥ पूर्वविद्धमकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यतइति तत्सावित्रीव्रतविषयंश्राद्धविषयं
वा ॥ अमावास्यायामिवपौर्णमास्यामपिश्राद्धंविहितं ॥ तथाचपितामहः ॥ अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्ट
कासुच ॥ विद्वान्श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चिनीयतेहिंसइति ॥ अमावास्याश्राद्धस्यचपार्वणरूपत्वमपराणहस्य
तत्कर्मकालत्वेकुतपस्यप्रारंभकालत्वमित्येतन्नितयेप्रतिपत्करणेप्रत्याब्दिकनिर्णयेप्रपंचितं ॥ तथासतिअपरा
णहस्यकर्मकालत्वात्पूर्वेद्युरेववापरेद्युरेववापराणहव्यापिन्यमावास्याग्रहीतव्या ॥ तत्रापराणहव्यापिन्याः पूर्वति
थेर्ग्राह्यतामाहहारीतः ॥ यस्यांसंध्यागतः सोमोमृणालमिवदृश्यते ॥ अपराणहेतुयातस्यांपिंडानांकरणंध्रुव
मिति ॥ यत्तुकार्ष्णजिनिनोक्तं ॥ भूतविद्धममावास्यांमोहादज्ञानतोपिवा ॥ श्राद्धकर्मणिचेकुर्युस्तेषामायुः प्र
हीयतइति ॥ तदपराणहव्यास्यभावविषयंद्रष्टव्यं ॥ अपराणहव्यापिन्याउत्तरतिथेर्ग्राह्यतामाहहारीतः ॥ अपरा

राम-
१३४

णहः पितृणां तु यापराणहानुयायिनी॥ साग्राह्यापितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयायिनीति॥ उभयत्रापराणह व्यापित्वं हे
 धाभिद्यते॥ एकदेशेन कार्त्तनचेति॥ एकदेशव्याप्तिश्च हे धाभिद्यते॥ वैषम्येण साम्येनचेति तत्र वैषम्येणैकदेश
 व्याप्तौ महत्वेन निर्णेतव्यं॥ तथाच स्मृतिः॥ अपराणहद्वयव्यापिन्यमावास्यायदा भवेत्॥ तत्राल्पत्वमहत्वाभ्यां
 निर्णयः पितृकर्मणीति॥ महत्वेव ग्राह्येत्यभिप्रायः॥ सच शिवराद्यवसंवादे स्पष्टमभिहितः॥ अल्पापराणहेत्याज्या
 माग्राह्यास्याद्याधिका भवेदिति॥ साम्येनैकदेशव्याप्तौ रवर्वादिशास्त्रेण निर्णयः॥ साम्येनोभयत्रैकदेशव्याप्तिश्च त
 तिथिगतैर्द्विद्वयसाम्ये स्त्रे धाभिद्यते॥ तथाहि॥ पूर्वचुरपराणहस्य द्वितीयाघटिकामारभ्य परेचुरपराणहस्य प
 चघटिकापर्यंतं यदातिथिर्वर्तते तदा पूर्वापराणहस्य प्रथमघटिका द्वितीयापराणहस्य चरमघटिकां विहाय शिष्टा
 सुपेचमुवर्तमानत्वात् साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति॥ तिथिश्च तदाघटिकाचतुष्टयेन वर्द्धते॥ यदाच पूर्वापराणह
 स्य चरमघटिकाया मुत्तरापराणहस्य च प्रथमघटिकायां तिथिर्वर्तते तदापि साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति॥ घटिकाचतु
 ष्टयेन तिथिः क्षीयते॥ यदा पूर्वापराणहस्य चरमघटिकात्रये द्वितीयापराणहस्य च प्रथमघटिकात्रये तिथिर्वर्तते तदा सा

का-मा १३५ म्येनैकदेश व्याप्तिस्तदवस्था ॥ तिथिस्त नवर्द्धतेनापि स्वीयते किंतु समैव ॥ ईदृशे विषये खर्वदर्पवाक्यान्निर्णयः ॥ त
 च्चखर्वादिवाक्यं सर्वतिथिसाधारण्येन प्रवृत्तत्वादमावास्यायामपि प्रवर्त्तते ॥ तथा मावास्यायामेव विशेषेण शिव
 राघवसंवादे स एवार्थो दर्शितः ॥ अमावास्या तु या हि स्यादपराणहृदयेपिसा ॥ स्येपूर्वापरावृद्धौ साम्येपि च परास्मृ
 तेति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ तिथि स्ये सिनीवाली तिथि रूद्धौ कुहूर्मता ॥ साम्येपि च कुहूर्तेयावेदवेदांगवेदिभिरिति ॥ चतु
 र्दशीमिश्रासिनीवाली प्रतिपन्मिश्राकुहूः ॥ तथा च व्यासः ॥ दृष्टचंद्रासिनीवाली नष्टचंद्राकुहूर्मतेति ॥ कात्स्न्येनो
 भयत्रापराणहव्यासावपि तिथि रूद्धित्वात् कुहूरेव ग्राह्या ॥ यदादि न हूयेव पराणहं न स्पृशति तदा सामान्यनमिकभे
 देन व्यवस्थादृष्टव्या ॥ तदा हजावालिः ॥ अपराणहद्वयव्यापी यदि दर्शस्ति तिथि स्ये ॥ आहिताग्नेः सिनीवाली
 निरग्न्यादेः कुहूर्मतेति ॥ आदिशब्दात्स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणं ॥ तदा हलौ ग्राहिः ॥ सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्नि
 कैः पितृकर्मणि ॥ स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्नि कैः द्विजैरिति ॥ एवं शास्त्रार्थव्यवस्थिते सति यानि बहुविधा
 नि वाक्यानि तानि सर्वाणि प्रोक्तेष्वमावास्याभेदेष्वन्यतमविषयत्वेन यथायोगं योजनीयानि ॥ तथा हि ॥ तत्र ता

राम

१३५

बहौ धायन आह ॥ मध्यान्हात्परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्त्तते ॥ सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्फलेति ॥ बृह-
 स्पतिरपि ॥ मध्यान्हाद्या त्वमावास्या परस्तात्संप्रवर्त्तते ॥ भूतविद्धा तु सा ज्ञेया न सा पंचदशी भवेदिति ॥ मध्यान्हा-
 दूर्ध्वमपराण्हमतिक्रम्य परस्ताद्मावास्या प्रवर्त्तत इति व्याख्येयम् ॥ तदेतद्वचनं ह्येतेषु रेवा पराण्हव्याप्तौ यो-
 जनीयं ॥ यत्तु कात्यायनवचने पिंडान्वाहार्यं कंश्चाद्धं स्त्रीणे राजनिशस्यते ॥ वासरस्य तृतीये शोनाति संध्या समी-
 पत इति पिंडानां पिंडपितृयज्ञां गभूतानां मनुष्यादाह्रियते क्रियते इति पिंडान्वाहार्यं कंश्चाद्धममावास्यंतस्त्रीणे-
 राजनीं दौकर्त्तव्यं ॥ वासरस्य तृतीये शोनाति अनेने षण्मूने पराण्हः सायान्ह सहितो भिधीयते ॥ तत्र नाति संध्या स-
 मीपत इति सायान्हस्य प्रतिषेधे सत्यपराण्हः कर्मकालत्वेन परिशिष्यते ॥ तथा च कर्मकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्ये-
 त्युक्तं ॥ तत्रेदुक्षयस्य चतुर्दश्याष्टमे प्रहरे प्रारंभः ॥ अमावास्यायाः सप्तमे प्रहरे समाप्तिः ॥ तदेतदुभयं कात्याय-
 न एवाह ॥ अष्टमेशे चतुर्दश्याः स्त्रीणो भवति चंद्रमाः ॥ अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुरिति ॥ यत्तु जावा-
 लि नोक्तं ॥ प्रतिपत्स्वप्नमावास्या पूर्वाण्हव्यापिनी यदि ॥ भूतविद्धे वसाकार्यापि त्र्येकर्मणि सर्वदेति ॥ अत्र पूर्वाण्हव्या-

का.मा.

१३६

पिनीतिथिरिति विशेषकथनादपराणहव्यापित्वं नास्तीत्यवगम्यते ॥ तादृशीचद्विविधा ॥ पूर्वेषुरपराणहव्यापिनी
 तद्रहिताच ॥ आद्यपक्षे सवैरपि भूतविद्वैवकार्या ॥ द्विपक्षे साग्निकैरेव भूतविद्वैवकार्या ॥ यत्तु हारीते नोक्तं ॥ पूर्वा
 णहेचेदमावास्या अपराणहेन चेत्तु सा ॥ प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं आहं आह्वविदो विदुरिति ॥ तद्विदसहयेष्यपराणहव्यापि
 त्वाभावे सति निरग्नि कविषयं ॥ यदपि हारीते नोक्तं ॥ भूतविद्वैवमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि च ॥ पित्र्ये कर्मणि वि
 द्विर्ग्राह्या कुतपकाली कीर्ति तदेकोद्दिष्टविषयं ॥ एकोद्दिष्टस्य कुतप प्राधान्यं प्रतिपत्प्रकरणे प्रपञ्चितं ॥ यद्वा ॥ प्रतिप
 न्मिश्राया अप्यपराणहव्यापित्वा भावे निरग्नि कैरपि हेयत्वांशकायां ग्राह्यत्वे कुतपव्याप्तिरनुकल्पत्वेनाभिधीयते
 ॥ अपराणहव्याप्तिः पार्वणे मुख्यः कल्पः ॥ कुतपव्याप्तिरनुकल्पः ॥ तथा च मुख्यसंभवे अनुकल्पस्योपादेयत्वा
 निरग्नि कैः प्रतिपन्मिश्रिताग्रहीतुं शक्यते ॥ भूतविद्वैवां कुतपकालिकत्वे सत्यापराणहकत्वमर्थसिद्धं ॥ तथा
 सति मुख्यानुकल्पयोरुभयोरपि सद्भावात् कुतपस्य प्रारंभकालत्वाच्च प्रत्याब्धिकप्रकरणोदाहृतदेवस्वामि
 वचनानुसारेणोपक्रमोपसंहारे कालव्याप्तिर्दर्शिता भवति ॥ तच्चात्र दृष्टं ते नोपन्यस्यते ॥ यथा कुतपव्यापिनी भूतवि

राम-

१३६

ङोपादेया ॥ तथा प्रतिपद्विद्वापिकुतपव्याप्तोपादेया भवति ॥ तच्च बौधायन आह ॥ घटिकैकाप्यमावास्या प्रतिप-
 त्सु न चेन्नदा ॥ भूतविद्भैवसाग्राह्यादेवेपि त्रैचकर्मणीति ॥ प्रतिपत्सु घटिकैकापिकर्मकालसंबन्धिनी यदि न स्यादित्य-
 र्थः ॥ तदेतद्वचनं पूर्वद्युरेवापराह व्याप्तौ द्रष्टव्यं ॥ अस्मिन्नेव विषये जाबालिराह ॥ प्रतिपत्स्वप्यमावास्या पूर्वाणह-
 व्यापिनी यदि ॥ भूतविद्भैवसाग्राह्यापि त्रैकर्मणि सर्वदेति ॥ यत्तु हारीतवचनं ॥ कन्यामकरमीनेषु तुलायां मिथुने तथा
 ॥ भूतविद्भैवसर्वेषां पूज्या भवति यत्नत इति तद्वचनं विषयं ॥ तथा च जाबालिः ॥ तुलायां मिथुने मीने कन्यायां मकरे-
 प्यमा ॥ भूतविद्वाव्रते ग्राह्या शेषे तु प्रतिपद्युतेति ॥ ॥ इति पंचदशी निर्णयः ॥ ॥ अथेष्टिकालो निर्णीयते ॥ ॥ न-
 चेष्टेः प्रतिपदि कर्तव्यं तथा पूर्वप्रकरणे वक्तुं योग्यं नाभिहित इति शङ्कनीयं ॥ पर्वचतुर्थांशस्यापि प्रतिपद इवेष्टिका-
 लत्वात् ॥ पर्वप्रतिपत्संधिसापेक्षत्वाच्च ॥ अतः पर्वनिर्णयानंतरं मस्य निर्णयस्यावसर इतीदानीं निर्णीयते ॥ अत्रे-
 दंचिंत्यते ॥ किं पर्वप्रतिपदोः संधिरिष्टिकालः ॥ किं वा संधेरुभौ पार्श्वौ भवितुं ॥ तदर्थं प्रथमं संधिस्वरूपं निरूपणीयं ॥
 तन्निरूपणं च पर्वभेदाधीनं ॥ अतः पर्वभेदो निरूप्यते ॥ पर्वचद्विविधं ॥ पौर्णमास्यमावास्या चेति ॥ ननु प्रतिपदमार-

का. मा.

१३७

भ्यचतुर्दश्यां तानां तिथीनां शुक्लकृष्णपक्षयोर्नास्ति नामभेदः ॥ पंचदश्यां तु किमर्थं यनामभेद इति चेत् ॥ तयोर्विशेष
 स्वभावज्ञापनायेति ब्रूमः ॥ प्रथमद्वितीयादीनां चंद्रकलानां मध्ये यत्संख्याका कलावर्द्धते तत्संख्याका शुक्लपक्षे
 तिथिः व्यवहियते ॥ कृष्णपक्षेऽपि क्षीयमाणा यास्तस्याः कलायानाम्नात निश्चि व्यवहारः ॥ तेन न्यायेनां त्यतिशेष
 पक्षद्वये पंचदशीत्येव व्यवहारः ॥ तत्र शुक्लायां पंचदश्यां चंद्रमंडलं स्वकलाभिः सर्वात्मना पूर्यते सैयं मंडल परिपू
 र्तिः पूर्णिमेत्यनेन नाम्ना ज्ञायते ॥ तदुक्तं ब्रह्मांडमत्स्यपुराणयोः ॥ कलाक्षये व्यतिक्रांते दिवा पूर्णोपरस्परं ॥ चंद्रादि
 त्वोपरणहेतु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृतेति ॥ अन्हः परोभागः पराणहः सूर्यास्तमयकाल इत्यर्थः ॥ तत्र यथादित्यः संपूर्ण
 मंडलः सन्नस्तमेति तथोत्तराक्षणे चंद्रः संपूर्णमंडलः सन्नुदेतीति ॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावं विवक्षितत्वाद् दूयोरपि
 त्यचंद्रयोरुपन्यासः ॥ यथा मंडलपूर्णत्वविवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुज्यते ॥ तथामासपूर्णत्वविवक्षया पौर्णमा
 सीशब्दः प्रयुज्यते ॥ नदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ पौर्णमासी महाराजसोमस्य दयिता तिथिः ॥ पूर्णो मासो भवेद्यस्मात्पौर्ण
 मासी ततः स्मृतेति ॥ पूर्णिमा मावास्ययोर्विकल्पेन मासो न त्वं मासप्रस्तावे दर्शितं ॥ अमावास्येत्यनेन नाम्ना बह

राम

१३७

वोर्याः कथ्येते॥ तत्रा माशब्दस्य चत्वारो र्याः सहभावः॥ कन्यासूर्यरश्मिः चंद्रकलाचेति वसुशब्दस्य च चत्वारो
 र्याः॥ इन्द्रश्चन्द्रः पितृविशेषः निवासश्चेति॥ तत्र सहभाववाचिनममाशब्दमिंद्रवाचिनं वसुशब्दं चोररीकृत्य निर्वच
 नमेवंप्रवर्तते॥ अमावसुरस्यामित्यमावास्थेति॥ अयमर्थः॥ वृत्रवधानंतरंप्रेषितेन्द्रसमागमे संतुष्टा देवाः परस्पर
 मबोचंत॥ अमास्माभिः सहायमिंद्रो निवसतीति॥ अतस्तस्य दिनस्यामावास्यात्वमिति॥ सोयमर्थः शतपथ
 ब्राह्मणे दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते॥ ते देवा अब्रुवन् अमावै नोद्यवसुर्वसतियो नः प्रावात्सीदिति॥ तैत्तिरीयब्रा
 ह्मणे पि स्पष्टमयमेवार्थः श्रूयते॥ इंद्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानस्तं देवाः यैषमैछन्नि
 त्यारभ्य पठ्यते॥ सोमावास्यां प्रत्यागच्छतं देवाभिसमगच्छन्तामावै नोद्यवसुर्वसतीतींद्रो हि देवानां वसुतदमावा
 स्याया अमावास्यात्वमिति॥ परांपरावतं॥ अत्यंतदूरदेशमित्यर्थः॥ अपराधं द्रोहमकार्षे॥ यदा वसुशब्दश्चंद्रवाची
 तदाप्यमाशब्दस्य वाच्यं सहभावमेवोररीकृत्यैवे निर्वक्तव्यं॥ ॐ षधीभिः सह चंद्रो वसत्यस्यां रात्रा वित्यमावा
 स्या॥ अयमर्थः॥ शतपथब्राह्मणे श्रूयते॥ एषवै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चंद्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तात्

का.मा.

१३८

पश्चाद्दृशे तदिमं लोकमागच्छति ॥ सद्वापश्चोषधीश्च प्रविशति सबैदेवानां वस्त्रं न ह्येषां तद्यद्देवतां रात्रि
 मिहामावसतितस्मादमावास्यानामेति ॥ तथा बृहदारण्यकेऽपि ॥ चंद्रं प्रकृत्य पठ्यते सोमावास्यां रात्रिमेतया षो
 ढुश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनु प्रविश्य ततः प्रातर्जायत इति ॥ अमावसुशब्दो यदा कन्या पितृवाचिनौ तदा
 नीमेवं निर्वक्तव्यं ॥ अमावसुमैलुदस्यां रात्रावित्यमावास्या ॥ अमाशब्दाभिधेया काचित्कन्या तस्या रात्रौ वसुना
 मानं पितरं वब्रे ॥ सच पिता धर्मलोपाङ्गीतः सन्तां कन्यां नैलुत्सो यमिति हासः पञ्चपुराणे वगंतव्यः ॥ अमावसु
 शब्दो यदा सूर्यरश्मिनिवासवाचिनौ तदा तदनुसारेण निर्वचनं स्कोदेनागरखंडे पठ्यते ॥ अमानामरवेरश्मिः
 सहस्रप्रमुखः स्मृतः ॥ यस्यैव तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्त्रैलोक्यदीपकः ॥ तस्मिन्वसतियेनेंदुरमावास्या ततः स्मृतेति
 ॥ ब्रह्मांडपुराणेऽपि ॥ अमानामरवेरश्मिश्चंद्रलोके प्रतिष्ठिता ॥ यस्मात्सोमो वसेत्तस्याममावास्या ततः स्मृतेति ॥ अ
 मावसुशब्दयोः सहभावनिवासवाचित्वमाश्रित्य मत्स्यवायु --- पुराणे ब्रह्मांडपुराणेऽपि निर्वचनं कृतं ॥ अमा
 वसेतामृसेतु यदा चंद्रदिवाकरौ ॥ एषा पंचदशी रात्रिरमावास्या ततः स्मृतेति ॥ अमाशब्दस्य चंद्रकलावाचित्वं

राम

१३८

स्कां देदर्शितं॥ अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकलेति॥ तां कला सुपजीव्यनिर्वचनं भगवती पुराणे दर्शितं॥
 कलावशेषो निःक्रांतः प्रविष्टः सूर्यमंडलं॥ अमायां विशतेयस्मादमावास्या ततः स्मृतेति॥ अमावास्या शब्दपर्या
 यो दर्शशब्दोऽपि द्विधा निरूप्यते॥ सूर्या चंद्रमसौ परस्परं पश्यतोऽत्रेति दर्शः॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे॥ आश्रित्य ताम
 मावास्यां पश्यतः सुसमागतौ॥ अन्योन्यं चंद्रसूर्यौ तौ यदा तद्दर्श उच्यते इति॥ न दृश्यते चंद्रोऽत्रेति निर्वचनं॥ यद्य
 पितृदानीमदर्श इति वक्तव्यं तथापि विपरीतलक्षणया दर्श इत्युच्यते॥ तदेतद्गृह्यार्थैरुक्तं॥ शूरेकातरशब्दव
 दिति॥ चंद्रादर्शनं च शतपथवाक्येन पूर्वमुदाहृतं॥ स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्दृशेति॥ अदर्शने च
 कारणं सूर्या चंद्रमसोरत्यंतसन्निकर्षः॥ सति च तस्मिन्सन्निकर्षे महता सौरेण तेजसा चांद्रं तेजोभिभूयते॥ अतए
 व पौर्णमास्यामत्यंतविप्रकर्षे सत्यनभिभूतत्वाच्चंद्रमंडलं संपूर्णं दृश्यते॥ तावेतौ सन्निकर्षे विप्रकर्षौ गौभिल आह
 ॥ यः परो विप्रकर्षः सूर्या चंद्रमसोः सा पौर्णमासी॥ यः परः सन्निकर्षः सा मावास्येति॥ तदेवं पर्वाभिधायाः पंचदश्याः
 पौर्णिमादिनाम निर्वचनेन स्वभावविशेषो ज्ञापितो भवति॥ ते च पूर्णमास्यमावास्येत्येकं द्विविधं॥ तच्च पुराणे द

का.मा.

१३९

र्शितं॥ राकाचानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता॥ सिनीवाली कुहूश्चैव ममावास्या द्विधैव त्विति॥ एतासांच तस्म
 णां स्वरूपं काठकशाखायां विस्पष्टं श्रूयते॥ या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्यौत्तरासाराका॥ या पूर्वा मावास्या सा
 सिनीवाली यौत्तरासा कुहूरिति॥ बृहद्वसिष्ठोपि॥ राकाचानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्वयं विदुः॥ राका संपूर्णचंद्रा
 स्यात्कलोनानुमतिर्मता॥ पौर्णमासी द्विबाह्वेशशिन्यनुमतिः स्मृता॥ रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन्सैव राकेति कीर्तिते
 ति मत्स्य ब्रह्मांडपुराणयोः॥ यस्मान्नामनुमन्यंते पितरो देवतैः सह॥ तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता॥ अ
 त्यर्थं राजते यस्मात्पौर्णमास्यां निशाकरः॥ रंजनाच्चैव चंद्रस्य राकेति कवयो विदुरिति॥ बृहद्वसिष्ठः॥ दृष्टं चंद्रा
 ममावास्यां सिनीवालीं प्रचक्षते॥ एतामेव कुहूमाहुर्नष्टचंद्रां महर्षय इति॥ तदेव चत्वारः पर्वभेदानिरूपिताः
 ॥ तेषु कुहूव्यतिरिक्तानां त्रयाणां भेदानां लघ्वक्षराच्चारणपरिमितः कालः संधिरित्युच्यते॥ कुहू स्वक्षरद्व
 यपरिमितः कालः॥ तदेतदुक्तं भगवतीपुराणे॥ अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवालयाः कुहूविना॥ एतासां द्वि
 लवः कालः कुहूमात्रा कुहू स्मृतेति॥ तत्र लवस्वरूपं स्मृत्यंतरे दर्शितं॥ लघ्वक्षरचतुर्भागे स्मृतिरित्यभिधीयते

राम

१३९

त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयमिति ॥ एवं च सति त्रुटिशब्दाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं लवद्वयं रूपं ल
 घ्वक्षरसमं भवति ॥ तस्मिन् लघ्वक्षरपरिमिते काले एकः पर्वणो भागः द्वितीयः प्रतिपदः ॥ तदुभयमिलित्वा संधिर्भ
 वति ॥ कुहू प्रतिपदोः संधिस्तु पूर्वस्माद्विगुणः ॥ अक्षरद्वयपरिमितत्वात् ॥ मत्स्यब्रह्मांडपुराणयोः ॥ राकाचानु
 मतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा ॥ एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा ॥ कुहूति कोकिले नोक्ते यावान्का
 लः समाप्यते ॥ तत्कालसंज्ञिता चैषा अमावास्या कुहूः स्मृता ॥ इत्येष पर्वसंधीनां कालो वा द्विविधः स्मृत इति ॥ ए
 वं संधौ निरूपिते सतियोयं प्रक्रांतो विचारस्तत्र संधिरेवेष्टिकाल इति तावत्प्राप्तं ॥ संधौ यजेतेति श्रुतेः ॥ मैवं ॥ सं
 धेः सूक्ष्मत्वात् तत्र यागानुष्ठानानुषपत्तेः ॥ कातर्हि श्रुतेर्गतिः ॥ पार्श्वद्वयलक्षणेति ब्रूमः ॥ यथा गंगायां घोष इत्य
 त्र गंगाशब्दः प्रवाहेन पपन्नस्तत्समीपं तीरं लक्षयति ॥ तथा संधिशब्दोऽपि पार्श्वद्वयं लक्षयति ॥ अत एव श्रुत्यंतरं
 संधिमभितो यजेतेति ॥ बौधायनोऽपि ॥ सूक्ष्मत्वात् संधिकालस्य संधेर्विषय उच्यते ॥ सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणा
 न्हा परेण चेति ॥ अत्र पूर्वापरशब्दाभ्यां संधेः प्राचीनं पर्वदिनं प्रतीचीनं प्रतिपद्दिनं चाभिधीयते ॥ तत्र पूर्वैस्मि

का-मा-
१४०

न्यर्वदिनेयागप्रारंभः॥ उन्नरस्मिन्नतिपदिनेयागसमाप्तिः॥ अन्वाधानमिध्माबर्हिः संपादनमग्निपरिग्रहउप
स्तरणंचेत्येवमादिः प्रयोगप्रारंभः सपूर्वेद्युरनुष्ठेयः॥ तथाचतैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते॥ पूर्वद्युरिध्माबर्हिः करोति॥
यज्ञमेवारभ्यगृहीत्वोपवसतीति॥ शतपथब्राह्मणेपि॥ पूर्वद्युरग्निगृण्हातिउत्तमहर्षजतीति॥ तत्राग्निग्रहणं
नामाध्वर्युणा आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषुममाग्नेवर्चइत्यादिभिर्ऋग्भिः समिदाधानलक्षणेन्वाधाने
क्रियमाणे पार्श्ववर्त्तिनायजमानेनाग्निगृण्हामीत्यादीनांमंत्राणां पठनंतदिदेपर्वदिनेक्रियते॥ प्रतिपदिनेतु क
र्मणेवां देवेभ्यइत्यादिभिर्ध्वर्युर्हस्तप्रक्षालनंतदुलनिर्वापपुरोडाशप्रदानादिलक्षणेप्रयोगं करोति॥ तदिदं य
जनं॥ एतदेवाभिप्रेत्य गोभिल आह॥ पक्षांता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽपि यष्टव्या इति॥ अत्रोपवासशब्देनाग्न्यु
पस्तरणादिर्विवक्षितः॥ तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् तदेतत्तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम्॥
उपास्मिन् श्वोयस्यमाणे देवतावसंति य एवं विद्वानग्निमुपस्तरणातीति॥ उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्वदिने
कर्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्वणि चतुरंशवत्याद्यास्त्रयोंशविहितः कालः॥ ननु चतुर्थीशः यागस्य तु पर्वचतुर्थी

राम-
१४०

शः प्रतिपदं शास्त्रयश्च विहितः कालः ॥ न तु प्रतिपदश्चतुर्थीशः ॥ तदेतद्वाहलौगाक्षिः ॥ त्रीनंशानोपवस्तस्य
 यागस्य चतुरोविदुः ॥ द्वावंशावुत्सृजेदं त्योयागे च व्रतकर्मणीति ॥ तमेतं यज्ञकालं यज्ञपार्श्वोप्याह ॥ पंचद
 श्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः ॥ कालः पार्वणयागे स्यादथां त्येतु न विद्यत इति ॥ वृद्धशातातपोति ॥ प
 र्वणोयश्चतुर्थीश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ॥ यागकालः सविज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति ॥ अत्र प्रातरिति वि
 शेषणात्सूर्योदयस्योपरिमुहूर्तत्रयं यागकाल इत्युक्तं भवति ॥ प्रतिपदश्चतुर्थीशं निषेधतिकात्यायनः ॥ न य
 ष्टव्यं चतुर्थीशो यागैः प्रतिपदः क्वचित् ॥ रक्षांसितद्विलुपंति श्रुतिरेषा सनातनीति ॥ तदेवं पर्वण्यन्वाधानादिकं
 प्रतिपदि चेष्टिरिति संधिपार्श्वयोः प्रारंभपरिसमाप्ती व्यवस्थिते ॥ यदा पर्वप्रतिपदावुदयमारभ्य पूर्णतिथी भवतः त
 दानसंदेह एव ॥ यदानुखंडतिथी तदा तु निर्णयो भिधीयते तत्र गोभिलः ॥ आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवे
 त् ॥ तदहर्योगदृष्येत परतश्चेत्यरेहनीति ॥ पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वागावर्तनाद्यदि ॥ तस्मिन् न ह नियष्टव्यं पूर्वद्युक्त
 दुपक्रमः ॥ आवर्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ॥ परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिश्चय इति ॥ आवर्तनमन्हो

का. मा. १४१ मध्यभागः॥लौगाक्षिरपि॥पूर्वाण्हेवाथमध्यान्हेयदिपर्वसमाप्यते॥उपोष्यतत्रपूर्वेद्युस्तदहर्यागइष्यते॥अ
 पराण्हेयवारात्रौयदिपर्वसमाप्यते॥उपोष्यतस्मिन्नहनिश्चोभूतेयागइष्यतइति॥एषुवचनेषुमध्यान्हादिशब्दायौ
 गिकाः ननुपंचधाविभागमाश्रित्य प्रवृत्तास्तथासत्यन्होमध्योमध्यान्हइतिव्युत्पत्तेरावर्तनंमध्यान्हशब्दे
 नाभिधीयते॥अतएवावर्तनशब्दः प्रयुक्तः॥शातातपेनापिमध्यमशब्दः प्रयुक्तः॥पूर्वाण्हेमध्यमेवापियदि
 पर्वसमाप्यते॥तदोषवासःपूर्वेद्युस्तदहर्यागइष्यतइति॥अन्हःपूर्वभागःपूर्वाण्हः॥अन्होपरोभागोअपरा
 ण्हः॥अतस्ताभ्यांशब्दाभ्यामावर्तनात्पूर्वोत्तरभागावभिधीयते॥वाजसनेयिनांतुविशेषमाह॥भाष्यार्थ
 संग्रहकारः॥मध्यंदिनात्स्यादहनीहयस्मिन्प्राक्पर्वणः संधिरियंतृतीया॥साखर्विकावाजसनेयिमत्या
 तस्यामुपोष्याथपरेद्युरिष्टिरिति॥आवर्तनादूर्ध्वमस्तमयादूर्वाग्न्यासंधिर्भवति तदाहः संधिमतीतिथिः प्र
 थमा॥रात्रौसंधिश्चेत्सातिथिर्द्वितीया॥उभेअपेक्ष्यपूर्वाण्हेसंधिमतीपर्वतिथिस्तृतीयाभवति॥तस्यांतृती
 यतिथौपर्वकालस्यात्यत्वात्साखर्विकेत्युच्यते॥शाखांतराध्यायिनामीदृशेविषयेपूर्वेद्युरन्वाधानादि

राम
१४१

कंसंधितिथाविष्टिः॥ वाजसनेयिनांतुसंधितिथावन्वाधानमुत्तरतिथाविष्टिः॥ एवं सति वाजसनेयिनां नका
 पिसंधिदिनात्पूर्वेद्युरन्वाधानादिकमस्ति॥ सोयंविशेषः॥ आवर्त्तनेततः पुरावायदिसंधिर्भवतितदावाज
 सनेयिव्यतिरिक्तानांपर्वचतुर्थीशेदृष्टिः प्राप्नोति॥ तत्रविशेषमाहगार्ग्यः॥ प्रतिपद्यप्रविष्टायद्यदिचेष्टिः समा
 प्यते॥ पुनः प्रणीयकृत्तत्रेष्टिः कर्त्तव्यायागवित्तमैरिति॥ पर्वणश्चतुर्थीशः प्रतिपदोस्त्रयोंशाश्चयागकालत्वे
 नविहिताः॥ तत्रपर्वचतुर्थीशस्यविषयउदाहृतः॥ प्रतिपदंशानांविषयउदाह्रियते॥ उषःकालेसंधौप्रतिप
 दः प्रथमांशोयागकालः॥ निशीथेसंधौद्वितीयोऽंशः॥ रात्रिप्रारंभेसंधौतृतीयांशः॥ नन्वनेनन्यायेनापराणहेसं
 धौप्रतिपच्चतुर्थीशस्यप्रयोगकालत्वंप्राप्नोति॥ तच्चप्रतिषिद्धं॥ नयष्टव्यंचतुर्थीशदूतिश्रुतेः॥ अतस्तादृशोवि
 षयेयागएवतुप्यतइतिचेत्॥ मैवं॥ दृष्टशातानपेनप्रतिप्रसवाभिधानात्॥ संधिर्यत्रापराणहेस्याद्यागं प्रातः
 परेहनि॥ कुर्वणः प्रतिपद्भागेचतुर्थीपिनदुष्यतीति॥ एवंतर्हिप्रतिषेधोभिर्विषयः स्यादितिचेत्॥ मैवं॥ सद्यस्का
 लविषयेचरितार्थत्वात्॥ तंचविषयंदर्शयतिकात्यायनः॥ संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वप्राक्चेदावर्त्तनाद्भवेः॥ सापौ

का.भा.
४२

र्णमासीविज्ञेयासद्यस्कालविधौतिथिरिति॥ भाष्यार्थसंग्रहकारोपि॥ अन्वाहितिश्चास्तरणोपवासाः पूर्वद्यु
रेतेखलुषौर्णमास्यां॥ आवर्तनात्याग्यदिपर्वसंधिस्तदैवयागः क्रियते समस्त इति॥ आपस्तंबोपि॥ षौर्ण
मास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्योवासाद्यस्कालाय सर्वक्रियत इति॥ संगवावर्तनयोर्मध्येषौर्ण
मासीप्रतिपदोः संधौ सति पूर्वोदाहृतैर्वचनैः संधिदिनात्पूर्वद्युरन्वाधानादिकंप्राप्तं॥ तच्च सद्यस्कालवाक्यैः
संधिदिनउत्कृष्यते॥ नन्वीदृशे विषये संधिदिनात्परदिने यागउत्कृष्यतां॥ तथा सत्यपराण्हादिसंधिष्विवा
न्वाधानयागयोर्दिनभेदो भविष्यति॥ अस्ति च दृष्टान्तः॥ वाजसनेयिनामीदृशे विषये न्वाधानोत्कर्षे सति या
गस्याप्युत्कृष्टत्वात्॥ मैवं॥ अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां विधिनिषेधाभ्यामस्याः शंकायानिवारितत्वात्॥ त
त्र सद्यस्कालविधयोन्यरूपाः॥ प्रतिपच्चतुर्थीशप्रतिषेधाव्यतिरेकरूपाः॥ एवं च सति प्रतिषेधवाक्यं सा
वकाशं भवति॥ अमावास्यायां विशेषमाह वृद्धशातातपः द्वितीयात्रिमुहूर्ताचेत्यतिपद्यापराणिहकी॥ अन्वा
धानंचतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति॥ सोमं विशेषो नाश्वलायनापस्तंबविषयः॥ किंतु बौधायनमतानुष्ठा

राम
४२

पिविषयः॥ अतएवबोधायनः॥ द्वितीयात्रिमुहूर्ताचेत्यतिपद्यापराणिहकी॥ अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतः सोम
 दर्शनात्॥ चतुर्दशीचतुर्यामा अमावास्यानदृश्यते॥ शोभूतेप्रतिपच्चेत्सप्ततूर्वातत्रैवकारयेत्॥ चतुर्दशीचसं
 पूर्णाद्वितीयास्यकारिणी॥ चरुरिष्टिरमायास्याद्भूतेकव्यादिकीक्रियेति॥ एतेषांवचनानामयमर्थः॥ अन्दि
 चतुर्दशीसंपूर्णा॥ अस्तमयादर्वागमावास्यास्वल्पा॥ ततएवापरापहव्यास्यभावाच्छ्रद्धायान्वाधानायपू
 र्वोक्तरीत्यायद्यपिनिमित्तभावंभजतेतथापिप्रतिपदिद्वितीयायांसत्याचंद्रस्यदृश्यमानत्वान्तदृशनेचेहेनि
 षिद्धत्वात्प्रतिपद्युतायाममावास्यायामिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायांचतुर्दश्यांश्राद्धान्वाधानादिकंकर्तव्यमि
 ति॥ एतदेवाभिप्रेत्यस्मृत्यंतरे॥ आदित्येस्तमितेचंद्रः प्रतीच्यामुदिष्याद्यदा॥ प्रतिपद्यतिपतिः स्यात्संचदश्यां
 यजेत्तदेति॥ वृद्धवसिष्ठोपि॥ इंदौनिरुत्तेपयसिपुरस्तादुदितेविधेः यद्वैगुण्यंहुतेतस्मिन्यश्वादपिहितद्ववे
 दिति॥ अस्यायमर्थः॥ यदासंपूर्णचतुर्दश्यामविचारेणामावास्याबुद्धिं कृत्वा न्वाधानादिकंकृत्वाहविर्निर्वा
 पं करोति कृतेतस्मिन्नुषः कालेपूर्वस्यादिशिचंद्रमाउदेति॥ तदानदर्शकमैभक्तुमर्हति॥ दर्शकालस्याप्राप्तत्वात्॥

का. मा.
१४३

किंतु कालापराधं निमित्तीकृत्य दर्शदेवता अपनीयदात्रादिगुणविशिष्टान्यग्न्यादिदेवतांतराण्युद्दिश्य हविः प्र
क्षेपो विहितः ॥ तदेतन्नैतिरीयब्राह्मणे श्रूयते ॥ यस्य हविर्निरुत्तं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदेति तं दुलान्विभजेद्ये मध्य
माः स्युस्तानग्रयेदात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानि द्रायप्रदात्रे दध्मश्च रुंये सोदिष्ठास्तान्विष्णवे शि
षिविष्ठा यश्च ते चरुमिति ॥ सोयं दृष्टांतः ॥ हविषिर्निरुत्ते सति तत ऊर्ध्वं पूर्वस्यां दिशीं दाबुदिते सति दर्शकर्मविधे
र्यद्वैगुण्यमुक्तरीत्या व्यवस्थितं ॥ तदेवं वैगुण्यं होमदिने पश्चिमदिशि चंद्रोदये भवतीति ॥ एतदेव बौधायनमत
मुपोद्बल्यतिश्रुतिः ॥ यस्मिन् हनिपुरस्तात्पश्चात्सोमो न दृश्यते तद्दृश्यते तद्दृश्यते तद्दृश्यते ॥ अयमर्थः ॥ सिनीवाल्यो पुर
स्ताच्चंद्रदर्शनं भवति ॥ द्वितीयां प्रतिपदि पश्चाच्चंद्रोदश्यते तयो रूभयोर्मध्यवर्त्तिन्यां कुब्हांद्विविधमपि चंद्रद
र्शनं नास्ति अतस्तस्मिन्दिने यद्व्यमिति ॥ चंद्रदर्शनोपेतायां शुक्लप्रतिपदियामानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह कात्या
यनः ॥ यजनीये न्हिसोमश्चेद्द्वारुण्यां दिशि दृश्यते ॥ तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दंडं दद्याद्दिजातय इति ॥ चंद्रदर्शनरा
हित्यमेवाभिप्रेत्य बौधायनकारिकासु पठ्यते ॥ इष्टेरलं प्रतिपदादिनाड्यः सप्ताष्टवायत्र भवति तत्त्यात् ॥ ॥

राम

१४३

क्षीणासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः कल्पोऽथ वृद्धौ च भवेद्वितीय इति ॥ अयमर्थः ॥ अमावास्या तिथेः संबंधिनीषु ना
 डीषु क्षीणासु सतीषु तस्मिन् दिने अस्तमया तूर्वं प्रतिपत्संबन्धिन्यो नाड्यः सप्ताष्ट वा यदि भवन्ति ॥ तदा तद्दिनमि
 ष्टेरुल्लेखयोग्यं ॥ सोऽयमेकः पक्षः ॥ अमावास्या प्रतिपदौ यदा वर्द्धते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् ॥ अमावास्यायाम
 न्वाधाय सोमदर्शनरहिते प्रतिपदिने यागः कर्त्तव्य इति ॥ स्मृत्यन्तरेऽपि ॥ अर्वागस्तमया च त्रितीया तु प्रद
 श्यते ॥ तत्र यागं न कुर्वीत श्वो देवास्तु पराङ्मुख इति ॥ बौधायनमतानुसारिणामन्वाधानवद्दर्श आहम
 पि स्वल्पा अमावास्यापेतायां चतुर्दश्यां कर्त्तव्यं तथा च बौधायनेनोक्तं ॥ यदा चतुर्दशीयामंतुरीयमनुपूरयेत् ॥
 अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आहूमाचरेत् ॥ चतुर्दश्यां चतुर्यामे अमायत्र न दृश्यते ॥ श्वो भूते प्रतिपद्यत्र भूते
 कव्यादिकी क्रियेति ॥ चतुर्थ्यामे अमावास्या संपूर्णान दृश्यते किं त्ववसाने स्वल्पा ॥ सा च परदिने क्षीयते ॥ तदा
 नी चतुर्दश्यां आहूमाचरेत् ॥ ननु चंद्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदिष्टिः सामान्नाता ॥ तथा च शतपथब्राह्मणं ॥ यद
 हः पश्चाच्चंद्रमा अभ्युदेति तदहर्षजन्निमांल्लोकानभ्युदेतीति ॥ नैतिरीयब्राह्मणमपि ॥ एषा वै सुमनानामेष्टि

१४४ रा. मा. र्यमभियजानं पश्चाच्चंद्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवा स्मै लोके द्रुवं भवतीति ॥ अथमर्थः ॥ येयमिष्टिश्चंद्रदर्श
 नोपेतेदिनेक्रियतेसेयमिष्टिः सुमनःशब्दवाच्यातादृशीमिष्टिकृतवंतंयजमानमभिलक्ष्यतस्मिन्नेवदिने
 पश्चाच्चंद्रमाउदेतितस्मैयजमानायास्मिन्लोकेसमृद्धिर्भवतीति ॥ बाढं ॥ तदेतच्छ्रुतिद्वयंबौधायनमतानुसा
 रिष्यतिरिक्तविषयं एतदेवाभिप्रेत्यप्रतिपच्चतुर्थशेषागउदाहृतः ॥ ननुबौधायनव्यतिरिक्तानामपिचंद्रद
 र्शनयोग्यं द्वितीयायुतंप्रतिपद्दिनमिष्टौनिषिद्धं ॥ तथाचस्मृतिः ॥ पर्वणोश्चतुर्थेतुकर्तव्येष्टिर्हिजोत्तमैः ॥ द्वि
 तीयासहितंयस्मादृषयंत्याश्वलायनाः ॥ तदेतदावर्तनात्पूर्वकालयोः संधौसतिद्रष्टव्यं ॥ अपराण्हादिसंधि
 षुचतुर्थस्येष्टावशासत्वात् ॥ तदेवंप्रकृतिरूपायादृष्टेःकालोनिरूपितः ॥ विकृतेस्तकालोनिरूप्यते ॥ तत्रका
 त्यायनः ॥ आवर्तनात्प्राग्यदिपर्वसंधिः कृत्वातुतस्मिन्प्रकृतिविकृत्याः ॥ तत्रैवयागः परतोयदिस्यात्तस्मिन्
 विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युरिति ॥ आवर्तनेततः पुरावापर्वसंधौतस्मिन्संधिदिनेप्रकृतियागंकृत्वापश्चाद्विकृति
 संबंधियागः कर्तव्यः ॥ यद्यावर्तनात्परतः संधिस्तदाविकृतियागः संधिदिनेकर्तव्यः ॥ प्रकृतियागस्तसंधिदि

राम.
 ४४

नात्परेद्युरनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ आवर्त्तनेततः पूर्वकालेपरकालेवासंधिरित्येतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु संधिदिन एव विकृ-
 तेरनुष्ठानं ॥ प्रकृतेस्तु पूर्वोक्तरीत्या संधिदिने परेद्युरवानुष्ठानं व्यवतिष्ठते ॥ इष्टीनां सर्वासां प्रकृतिर्दृशपूर्णमा-
 सौ ॥ ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्तज्जाकाम इत्यादयः कांडांतरपठिताः कास्येष्टयो विकृतयः ॥ तत्र प्रकृतव-
 द्विकृतिः कर्त्तव्येति न्यायेन विकृतीनामपि संधिदिनात्परेद्युः कदाचिदनुष्ठानं प्राप्तं तदेतदुदाहृतेन वचनेन नि-
 वार्यते ॥ इष्टिविकृतिन्यायः पशुविकृतिसोमविकृत्योरपि द्रष्टव्यः ॥ पशूनां सर्वेषामग्नीषोमीयः पशुः प्रकृतिः
 ॥ वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादयः कांडांतरपठिताः कास्यपशवो विकृतयः ॥ सोमयागानां सर्वेषा-
 मग्निष्टोमः प्रकृतिः ॥ उक्थ्य षोडश्यतिरात्रादयः विकृतयः ॥ त्रिविधानामिष्टिपशुसोमविकृतीनां पूर्ववका-
 लः ॥ तदेतदायस्तंब आह ॥ यदीष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सोमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति ॥ अत्रापि
 पूर्ववत्प्रतिपदिकदाचिदिष्टिप्राप्तौ तद्व्यावृत्तये पुनः कालो विधीयते ॥ तस्माद्विकृतीनां पूर्ववकाल इति स्थि-
 तं ॥ ननु प्रकृतेर्यथोक्तकालात्कालांतरं क्वचित्स्मर्यते ॥ षोडशे ह्यन्यभीष्टेष्टिर्मध्यापंचदशे हनि ॥ चतुर्दशे ज

का. मा.
१४५

घन्येष्टिः पापासप्तदशेहनीति॥ अयमर्थः॥ पूर्वप्रतिपदिनमारभ्य गणना यथागामिप्रतिपदिनं षोडशं भव
ति॥ तत्रेष्टिरभीष्टोत्तमा॥ ततः पूर्वस्मिन् च दशदिने मध्यमा॥ ततः पूर्वस्मिन् चतुर्दशे हनिजघन्या॥ तदेवं का
लत्रयं विहितं॥ उत्तमकालात् षोडशदिनादूर्ध्ववर्तिनिसप्तदशे दिने प्रतिषिद्धा॥ बाढं॥ तत्रोत्तममध्यमपक्षौ
शास्त्रीयौ॥ तिथीनां वृद्धिस्तथाभावे सत्युत्तमः पक्षः प्राप्नोति॥ एकस्मिन् दिने क्षीणे सति मध्यमः पक्षः प्राप्नोति
॥ जघन्यपक्षस्तु न शास्त्रीयः॥ दिनद्वयस्तथाभावात्॥ अतो जघन्यशब्दो निषेधविवक्षया प्रयुक्तः॥ ननु पक्षां
तरविवक्षया॥ ननु तिथिवृद्धाविष्टेः सप्तदशीतिथिः कदाचिद्भवति॥ तत्कथं पापासप्तदशेहनीतिप्रतिषेधः॥ ना
यंदोषः॥ अल्पतिथिवृद्धौ यदा षोडशदिने अमावास्यादशघटिका सप्तदशदिने प्रतिपदवर्द्धते॥ तदानीं प्रतिपच्च
तुर्थांशस्येष्टिकालत्वभ्रांत्यानुष्ठानं प्रसक्तं वचनेन निवार्यते॥ तच्च न्याय्यं पूर्वाह्नसंध्युपेतदिने इष्टेः कर्तव्य
त्वेन निर्णीतत्वात्॥ यदा तु महत्या वृद्ध्या षोडशदिने अमावास्या संपूर्णा सप्तदशेदिने प्रतिपत्संपूर्णा॥ तदा न
प्रतिषिध्यते॥ ननु बोधायनेन त्रयोदशसप्तदशदिनयोरन्वाधानं प्रतिषिध्यते॥ यत्रौपवसथं कर्म यजनीया

राम

१४५

त्रयोदशं॥ भवेत्सप्तदशं वा पितृयत्नेन वर्जयेत्॥ अत्र यजनीयं प्रतिपदि नमारभ्य पंचदशदिनमौपवसथस्य
 मुख्यः कालः॥ तिथिस्सप्तदशं दिनं॥ तिथिरुद्धौ षोडशं दिनं॥ तथा सति त्रयोदशसप्तदशयोः प्रसक्तिरेव न
 स्तितत्कथं प्रतिषिध्यत इति चेत्॥ एवं तर्ह्यप्रसक्तप्रतिषेधे नित्यानुवादोक्तः॥ अस्ति चाप्रसक्तप्रतिषेधरूपो
 नित्यानुवादो वेदेन पृथिव्यानां तस्मिन् दिव्यग्निश्चेतव्य इति॥ पूर्वत्र पर्वप्रतिपदोः संधिमुपजीव्याधानेष्टिका
 लौक्यवस्थापितौ॥ तत्र तिथिस्सप्तदशोः संधिविषये किंचिद्विशेषमाह कात्यायनः॥ परे न्हि घटिका न्यूनास्तथै
 वाभ्यधिकाश्च याः॥ तदुद्धृष्ट्या पूर्वस्मिन् ह्रासवृद्धौ प्रकल्पयेदिति॥ लौगाक्षिरपि॥ तिथेः परस्याघटिकास्त
 याः स्युर्न्यूनास्तथा चाभ्यधिकास्तु तासां॥ अर्द्धवियोज्य च तथा प्रयोज्यं ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तदिति॥ पूर्वैद्युर
 मावास्या पंचदशघटिका परेद्युः प्रतिपदपितावती तदा यथास्थितत्वमेवोपजीव्यसंधिर्विज्ञेयः॥ यदा प्रतिपद
 षट्घटिकाः क्षीयंते तदा घटिका त्रय ह्रासो मावास्यायां योजनीयः॥ तस्मिन् न्यो जिते ह्रादशघटिकामावा
 स्या भवति तदा वर्तमानात्पूर्वं संधिः संपद्यते॥ अनेनैव न्यायेन घटिका त्रय वृद्धौ योजिता यामष्टादशघटिका

का. मा.
१४६

मावास्याभवतितथासत्यावर्तनादूर्ध्वसंधिर्भवति॥ इत्येवंसंधिविज्ञायतदनुसारेणान्वाधानेष्टीअनुष्ठातव्ये॥ ॥
 द्वितीयनिर्णयः॥ ॥ नन्विष्टिकालवद्ग्रहणकालोप्यत्रनिर्णेतव्यः॥ पर्वप्रतिपत्तसंध्युपजीवनेनप्रवृत्तत्वात्
 ॥ तथाचवृद्धगार्ग्यः॥ पूर्णिमाप्रतिपत्तसंधौराहुःसंपूर्णमंडलं॥ ग्रसतेचंद्रमर्केचदर्शप्रतिपदंतरइति॥ ब्रह्मसि
 ङ्गोते॥ यावान्कालःपर्वणःस्यात्तवत्प्रतिपदादिमः॥ रवीन्दुग्रहणेनेहासपुण्योमिश्रणाद्भवेदिति॥ अनेहाका
 लः॥ बाढं॥ यद्यप्यस्ति संध्युपजीवनंतथापिनिर्णेतव्यांशस्यतिथिविषयस्याभावात्स्मिन्नकरणेनतद्योग्यं
 ॥ कर्तव्यविशेषस्तूपरितनप्रकरणेनिरूपयिष्यते॥ इतिमाधवीयेद्वितीयादितिथिनिर्णयारब्धंचतुर्थप्रकरणं
 ॥ ॥ तृतीयचतुर्थीभ्यांप्रकरणाभ्यांप्रतिपदाद्यापंचदश्यन्ताः सर्वास्तिथयोनिर्णीताः॥ अथप्रकीर्णकेरूपेपं
 चमप्रकरणेनक्षत्रविशेषादयः कालविशेषेषुकर्तव्यविशेषाश्चसंक्षेपेणनिरूप्यन्ते॥ ॥ अत्रापितिथिवत्संपूर्
 णनक्षत्रेसंदेहाभावात्तवंडनक्षत्रेनिर्णयोवस्यते॥ सचनिर्णयोदर्शितोविष्णुधर्मोत्तरे॥ उपोषितव्यंनक्षत्रेय
 स्मिन्नक्षत्रमियाद्विः॥ पूज्यतेयत्रवारामनिशीथेशशिनासहेति॥ अत्रास्तमययोगोनिशीथयोगश्चेतियोगद्वयंप्रयो

राम-

१४६

जकं॥ अस्तमययोगो मुख्यः कल्पः॥ निशीथयोगो नुकल्पः॥ योगहूपेलब्धे सत्यनुष्ठानमतिप्रशस्तं॥ यदा तु पूर्वे
 द्युः केवलो निशीथयोगः परे द्युः केवलो अस्तमययोगः तदा मुख्यकल्पानुसारेण परे द्युरे वोपवासः॥ तथा सति प्रा
 तः संकल्पकालेन सप्तसङ्गावोपिलभ्यते॥ निशीथेशशिना युतेति ज्योतिःशास्त्रसिद्धस्य शशियोगस्य विव
 क्षितत्वात् न सप्तसङ्गावमात्रमभिधीयत इत्यवगतं तव्यं॥ दिनद्वयेऽप्यस्तमययोगाभावे निशीथयोगेन पूर्वे द्यु
 रे वोपवासः॥ तदा ह्युमंतुः॥ यत्रार्द्धरात्रादर्वाक्तुन सप्तत्राप्यतेति शौ॥ तन्न सप्तत्रते कुर्यादतीते पारणं भवेदि
 ति॥ नात्र तिथिष्वेकैकभक्तनक्तयोर्मध्याह्नप्रदोषव्याप्तिभ्यां निर्णयः॥ किं तर्ह्युपवासनसप्तत्र एव तदुभयोः क
 र्तव्यता॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ तत्र चोपवसेदृक्षेयं निशीथादधो भवेत्॥ उपवासं यदृक्षं स्यात्तद्धिनं तैकभक्त
 योरिति॥ यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे॥ सातिथिस्तच्च न सप्तत्रयस्यामभ्युदितोरविः॥ तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यसृष्टीनकार
 णमिति॥ तदुपवासव्यतिरिक्तव्रतादिविषयं॥ यदपि बौधायनवचनम्॥ सातिथिस्तच्च न सप्तत्रयस्यामभ्युदितो
 रविः॥ बद्धमानस्य पक्षस्य हाने त्वस्तमयं प्रतीति तत्सिद्धकार्यविषयं॥ यदपि मार्कंडेयेनोक्तं॥ तन्ना सप्तत्र महो

का. मा.
१४७

रात्रं यस्मिन्नस्तमितोरविः ॥ यस्मिन्नुदेतिसविता तन्वाक्षत्रं भवेद्दिनमिति ॥ तस्यायमर्थः ॥ द्विविधो नक्षत्रसं-
बन्धीकालविशेषः ॥ अहोरात्रो दिनं च ॥ तत्रोदितं कर्मापि द्विविधं ॥ अहोरात्रसाध्यं दिनसाध्यं च ॥ उपवासैकभ-
क्तादिकमहोरात्रसाध्यं ॥ यद्यपि विशिष्टकालनिष्पाद्यं भोजनमेकभक्तादेः स्वरूपं तथापि तस्मिन्नहोरात्रे भोज-
नान्तरस्यैकभक्तादिनियमघातितया भोजनान्तरपरित्यागसहितस्यैव भोजनस्यैकभक्तादिस्वरूपत्वादहोरा-
त्रसाध्यत्वमप्यविरुद्धं ॥ दिनमात्रसाध्यानि तु रात्रौ न ब्रतश्चाह्वानितेषामहर्न्येव विधानात् ॥ तत्रोपवासादौ ना-
क्षत्रो ह्यहोरात्रो ग्रहीतव्यः ॥ ब्रतादौ तु नाक्षत्रं दिनं गृहीतव्यं ॥ अहोरात्रस्य नाक्षत्रत्वं सूर्यास्तमयकालेन क्षत्र-
व्याप्त्या संपद्यते ॥ दिनस्य तु नाक्षत्रत्वं सूर्योदयेन क्षत्रव्याप्त्या संभवतीति ॥ यद्यपि यस्मिन्नुदेतिसवितेत्यत्र
सूर्योदयकालेन क्षत्रसद्भावमात्रं प्रतीयते न तु परिमाणविशेषः ॥ तथापि त्रिमुहूर्तपरिमाणस्य तिथौ कूर्तत्वा-
त्तदेवात्रानुसंबन्धेयं ॥ ननु दानव्रतवच्छ्राद्धेषि नाक्षत्रं दिनस्वीकारे प्रातःकालमात्रव्यापिनक्षत्रेऽपि श्राद्धं प्रसज्ये-
त ॥ मैवं ॥ अपराण्डस्य श्राद्धकालसत्त्वेन तद्व्याप्तेरपेक्षितत्वात् ॥ तथा च स्मृतिः ॥ नक्षत्रे खंडिते येन व्याप्तः

राम-
१४७

कालस्तु कर्मणः॥ नक्षत्रकार्याण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव तु॥ न च तेनैव न्यायेनैक भक्ते मध्याह्नव्यापिनक्षत्रं ग्राह्य
 मिति शङ्कनीयम्॥ उपवासनक्षत्रस्यैक भक्ते प्रतिपदोक्तत्वात्॥ यद्यपि स्मृतिवचनं॥ तिथीनामंतिमो भागस्ति
 थिकर्मसु पूजितः॥ ऋक्षाणां पूर्वभागस्तु ऋक्षकर्मसु पूजित इति॥ तत्र तिथ्यंतस्य पूज्यत्वं दानव्रतविषयं॥ नक्ष
 त्रपूर्वभाग पूज्यत्वं उपवासादिविषयं॥ उपवासादिव्यतिरिक्ते तु दैवैकर्मणि नक्षत्रस्याप्यन्य भाग पूज्यत्वं दृष्ट
 व्यं॥ नक्षत्रविशेषेषु पूर्वस्तपस्यलिंगस्य॥ श्रवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढ संयुतं॥ सैव त्सारकृतो ध्यायस्तत्स्य णादे
 व नश्यति॥ धनिष्ठा संयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत्॥ तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणं संज्ञितमिति निषिद्धत्वात्
 ॥ योगेषु तु कस्यचिद्विलिंगस्य पूर्वद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिप्रत्यसूचकत्वात्सायंकालादिव्याप्तिर्ग्राह्या॥ यदियोगः पू
 र्वद्युर्निशीथमात्रं व्याप्नुयात्तदा परेद्युरहनि पारणं न प्राप्नुयात्॥ रात्रौ पारणस्य निषिद्धत्वात्॥ अतो ह्येवम्यती
 पातपारणं ब्रूवच्छास्त्रं पूर्वद्युर्दिवसे सायंकालादियोगं प्रयोजकं सूचयति॥ तस्माद्विष्कंभादियोग उपवासादौ पू
 र्वविहो गृहीतव्यः दानव्रतयोरुदयव्यापी ग्राह्यः॥ आह्नस्य तु कर्मकाल व्यापीति निर्णेतव्यं॥ बवबालवादिकर

का-मा- १४८
 णानां तिथ्यर्द्धपरिमितत्वेन दिनद्वयाव्यापित्वा त्संदेहो नास्ति ॥ तस्मादुदयेस्तमये वायस्मिन्दिने करणसद्भावस्त
 स्मिन्नेव दिने तत्कर्मानुष्ठेयं ॥ यदा तु सायं संध्यामारभ्य परेद्युर्दयात्मागेव करणं समाप्येत तत्र कथमिति चेत् ॥ त
 दा भद्राकरणोक्तन्यायेन सर्वेषु करणेषु निर्णय इति ब्रूमः ॥ भद्राकरणे च निर्णयो भविष्योत्तरे भद्राव्रते पठ्यते ॥ य
 स्मिन्दिने भवेद्भद्रातस्मिन् न हनि भारत ॥ उपवासस्य नियमं कुर्यान्नारी नरोपि वा ॥ यदि रात्रौ भवेद्द्विष्टिरेकभक्तं दि
 नद्वये ॥ कार्यं ते नोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः ॥ प्रहरस्योपरियदा स्याद्द्विष्टिः प्रहरद्वयं ॥ उपवासस्तदा का
 र्य एकभक्तं न तो न्यथेति ॥ उद्यादारभ्य यावदस्तमयं विष्टिसन्नायानास्त्युपवासे संदेहः ॥ यदा तु प्रहरमात्रं विष्टि
 नास्ति तस्योपरि प्रहरत्रयं विष्टिर्भवति तदा कृत्स्नदिनव्याप्तेर्भद्राया अभावेऽपि एकदेशव्याप्तेः सद्भावादुपवासो नु
 ष्ठेयः ॥ अन्यथेत्यनेनैकदेशव्याप्त्यभावोऽपि विवक्षितस्तस्मिन् न ह्येकभक्तं कार्यं
 ॥ यस्तु भद्राव्रतं संकल्प्या होरात्रमुपोषितुं न शक्नुयात् ॥ असौ भद्रायुक्तघटिकासु भोजनं परित्यजेत् ॥ भद्रार
 हितकारेभुक्त्वाऽपि उपवासान्नहीयते ॥ तथा च भविष्योत्तरे पठ्यते ॥ स्नातः संपूज्यतामेव ब्राह्मणं च स्वशक्तिः

राम

१४८

तः॥ ततोभुंजीतराजेन्द्रयावद्भद्रानजायते॥ अथवांतेपिभद्रायाः कामतोवाग्यतः शुचिः॥ नकिंचिद्भक्षयेत्त्रा
 होयावद्भद्राप्रवर्त्ततइति॥ अहश्चरमभागेयदाभद्राप्रवेशस्तदानीमेकदेशेभद्रायोगिनोदिनस्यतद्गुताहंत्वा
 दशक्तस्यभद्राप्रवेशात्प्रागेवभोजनेप्राप्तैस्त्यभुक्तेनपूजादेरनुष्ठेयत्वाद्भद्रारहितेपिकालेपूजादिकंनविरुध्यते
 ॥ यदानुभद्रायांअंतेभुंक्तेतदाकर्मकालव्याप्तिशास्त्राद्भद्रोपेतकालएवपूजादिकर्तव्यंपक्षद्वयेपिभद्रायुक्तप
 टिकासुनकिंचिद्भक्षयेत्॥ तावताभद्रोपवासः पूर्यते॥ बवादिकरणेषुकस्यापिविशेषस्यशास्त्रेणानुक्तत्वात्॥
 भद्रायांकूप्सस्यन्यायस्यातिक्लमेकारकस्यापिविशेषस्यशास्त्रेणानुक्तत्वात्॥ भद्रायांकूप्सस्यन्यायस्याति
 क्रमेकारणाभावाच्चायंनिर्णयप्रकारः सर्वोपियोजनीयः॥ नचतिथिनक्षत्रयोगकरणानांपंचांगान्तःपातिनांनिर्ण
 यंकृत्वातदंतःपातीशास्त्रीयकर्मोपयोगीवारःकुतउपेक्षतइतिशंकनीयं॥ अहोरात्रपरिमितत्वेनवासरेसंदेहा
 भावात्॥ तदेवंनक्षत्रयोगकरणानिनिर्णीतानि॥ ॥ अथसंक्रांतिनिर्णीयते॥ ॥ मेषादिषुद्वादशराशिषुक्रमे
 णसंचरतःसूर्यस्यपूर्वस्याद्वाशेरुत्तराशौसंक्रमणंप्रवेशः संक्रांतिः॥ अतस्तद्वाशिनामपुरःसरंसासंक्रांतिर्व्य

का.मा.
१४९

पदिश्यते॥ राशयश्चामीमेषवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलारश्चिकधनुर्मकरकुंभमीननामकाः॥ तेषु द्वाद
शसुचत्वारिन्निकानि भवन्ति॥ तत्रैकस्मिन्त्रिकेक्रमेण चरस्थिरद्विस्वभावास्त्रयो राशयः॥ तथा चतुर्ष्वत्रिकेषु
मध्ये॥ मध्यमावृषभसिंहवृश्चिककुंभनामकाः स्थिरराशयश्चत्वारः॥ तेषु विष्णुपदमिति नामस्मृतिषु प्रसि
द्धं॥ ये त्वेति मापिथुनकन्याधनुर्मीननामका द्विस्वभावा राशयस्ते षडशीतिमुखसंज्ञकाः॥ येषु नर्मेषकर्क
तुलामकररूपाश्च राशयस्तेषु मेषतुले विषुवसंज्ञके॥ कर्कटमकरावयनसंज्ञकौ॥ तदेतत्सर्वं वृद्धवसिष्ठ आह॥
अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः॥ चतस्रो विष्णुपदश्च संक्रांत्यो द्वादश स्मृताः॥ इषकर्कटसंक्रांति द्वे उदक्
दक्षिणायने विषुवे तु तुलामेषगोलमध्ये ततो पराः कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपिखेर्गतिः षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीति
गुणैः फलैः॥ वृषवृश्चिकसिंहेषु कुंभे चैव रवेर्गतिः॥ एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलैरिति॥ विषुवाभ्यामयनाभ्यां युक्तं
राशिचतुष्कंगोल इत्यभिधीयते॥ तत्र मेषारव्यविषुवस्य कर्कटारव्यायनस्य च मध्ये विष्णुपदसंज्ञको वृषभः षडशीति संज्ञकं
मिथुने च तिष्ठति॥ तथा च कर्कटायनस्य तुलाविषुवस्य च मध्ये सिंहकन्यके॥ तुलामकरयोर्मध्ये वृश्चिकधनुषी॥ एवमन्यप्युरा

राम

१४९

हार्यगालवोप्याहस्थिरभेविष्णुपदेषडशीतिसुखं हितनुभेतुलामेधौविषुवंतुयेदक्षिणमयनंसौम्यमृगेसूर्यइति
 शब्दचान्योराशिः स्थिरराशौस्थितेसूर्येसतिविषुवंभवति॥सूर्येकर्कटेदक्षिणायनं॥मृगेमकरेसौम्यसौम
 दिङ्नामकमुत्तरायणं॥तैरेतैः संज्ञाभेदैराशयोव्यवहियंते॥तद्वाशिसंबंधात्तद्वाशिसंक्रांतीनामपितान्येव
 नामानितासुचसंक्रांतिषुहोमस्वादिक्मन्वयव्यतिरेकाभ्यांशातातपआह॥संक्रांतौयानिदत्तानिहव्यकव्या
 निदातृभिः॥तानिनित्यंददात्यर्कः पुनर्जन्मनिजन्मनि॥रविसंक्रमणेपुण्येनस्नायाद्यदिमानवः॥सप्तजन्मसु
 रोगीस्यादुःखभागीहजायतइति॥स्नानदानाद्यंगभूतेसंक्रांतिकालेसुख्यकल्पस्यासंभवादनुकल्पएवा
 दर्त्तव्यः॥तदाहदेवलः॥संक्रांतिसमयः सूसुमोदुर्जयः पिशितेक्षणेः॥तद्योगादप्यधश्चार्धंविंशन्नाड्यःपवि
 त्रिताइति॥देशाव्यवधानादत्यंतसंस्मृष्टयोः पूर्वोत्तरराशयोर्मध्येसूर्यपूर्वराशिंपरित्यज्ययावताकालभेदे
 नोत्तरराशिंप्रविशतिसलेशोयोगदृष्टिविनामोसदृष्ट्यादुर्लभ्यः॥अतोतुष्टानेसुख्यसंक्रांतिकालासंभवा
 त्संक्रांतिसंबन्धिनौपूर्वोत्तरकालौगृहीतव्यौ॥संक्रांतेःपूर्वोत्तरयोरेकैकरिचैस्त्रिंशत्घटिकाः पुण्याइति सा

का.मा. मान्येनोक्तं ॥ तत्रविशेषमाह वृद्धवसिष्ठः ॥ अतीतानागतैपुण्येहेउदग्दक्षिणायने ॥ त्रिंशत्कर्कटकेनाड्यो
 १५० मकरेविंशतिः स्मृताइति ॥ उदगयनमतीतं सत्पुण्यं भवति ॥ दक्षिणायनमनागतं पुण्यं त्रिंशदित्यादिना तदेव
 स्पष्टीक्रियते ॥ कर्कटारख्यादक्षिणायनात्प्राचीनोस्त्रिंशद्घटिकाः पुण्याः ॥ मकरारख्यादुत्तरायणादूर्ध्वकाली
 नाविंशतिघटिकाः पुण्याः ॥ बृहस्पतिरपि ॥ अयनेत्रिंशतिः पूर्वमकरेविंशतिः परा ॥ वर्तमानेतुलामेषेनाड्य
 स्तूभयतोदशेतिवचनात् ॥ नचात्रत्रिंशत्घटिकावादिन सामान्यवचनेन विरोधः शङ्कनीयः ॥ सामान्यवच
 नस्याभ्यनुज्ञापरत्वात् ॥ विशेषवचनोक्तो घटिकासंकोच एव प्रशस्तः ॥ यायाः सन्निहितानाड्यस्तास्ताः पुण्य
 तामास्मृताइति देवलेनोक्तत्वात्केनापि निमित्तेन सन्निहितघटिकास्वनुष्ठानासे भवेत्त्रिंशद्घटिकाः पराभ
 वधित्वेनानुज्ञायतेषडशीतिषु ततोपि दीर्घमवधिमाह वृद्धवसिष्ठः ॥ षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्त
 ङ्घटिकाइति ॥ विष्णुपञ्चांशस्तकालं स एवाह ॥ पुण्यायां विष्णुपञ्चांशं प्राकृष्यादपि षोडशेति ॥ संक्रांतीनां पू
 र्वोत्तरौ पुण्यकालौ निर्णीतौ ॥ ताश्च संक्रांतयः कदाचिदह्नि भवन्ति ॥ कदाचिद्रात्रौ भवन्ति ॥ तद्भेदादनुष्ठानभेद

राम.
१५०

माहवृद्धवसिष्ठः॥अन्हिसंक्रमणेपुण्यमहःकृत्तनंप्रकीर्तितं॥रात्रौसंक्रमणेभानोर्दिनार्द्धस्नानदानयोः॥अ
 र्द्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया॥ऊर्ध्वसंक्रमणेचोर्ध्वउदयात्परहरद्वयं॥पूर्णेचेदर्धरात्रेतुयदासं
 क्रमतेरविः॥प्राहुर्दिनद्वयंपुण्यमुत्कामकरकर्कटाविति॥अन्हियदासंक्रांतिर्भवतितदाकृत्तनस्याहःपुण्य
 त्वं॥रात्रौसंक्रमणेपूर्वोत्तरदिनार्द्धयोःपुण्यत्वंविदधतावचनेनार्थाद्रात्रौस्नानदानादिकंप्रतिषिध्यते॥एवंस
 त्युदयानंतरभाविनिदक्षिणायनेपूर्वभागेप्राशस्त्यंबाधित्वोत्तरभागेनुष्ठानंभवति॥अस्तमयप्राचीनक्षणभा
 विन्युत्तरायणेचोत्तरभागप्राशस्त्यंपरित्यज्यपूर्वभागेनुष्ठानव्यं॥उत्तरभागप्राशस्त्यंतुमध्याह्नादिसंक्रम
 णविषयं॥तत्राहन्येवहेयोपादेययोःपूर्वोत्तरभागयोःसंभवादनेनैवन्यायेनकर्कटेपिमध्याह्नभाविनिपू
 र्वभागप्राशस्त्यंभवतिअस्तमयप्राचीनभाविषुषडशीतिसुखेष्वप्युत्तरभागप्राशस्त्यंपरित्यज्यमकरन्याये
 नपूर्वभागप्राशस्त्यंविधातव्यं॥उदयानंतरभाविषुतेषुवचनांतराविरोधेनोत्तरभागएवानुष्ठानसंभवात्तद्वि
 रुद्धंपूर्वभागप्राशस्त्यंनविधीयते॥उभयभागप्राशस्त्योपेतेषुविषुबद्विष्णुपदेषुमध्याह्नभाविषुपूर्वोत्तर

का. मा.
१५१

त्रवास्वेच्छयानुष्ठातव्यं ॥ उदयानंतरभाविषुतेषु पूर्वभागप्राशस्त्यं बाध्यते ॥ अस्तमयप्राप्तेषु तेषु उत्तरप्राश-
स्त्यं बाध्यत इति विवेकः ॥ एतद्वचनानुसारेण यस्य संक्रमणस्य यस्मिन् भागे नुष्ठानंतस्मिन्नेव भागे व्यवहि-
तानाड्यः पुण्याः इषत्सन्निहिताः पुण्यतराः अत्यंतसन्निहिताः पुण्यतमा द्रष्टव्याः ॥ यदारात्रौ भानोः संक्र-
मणं भवति तदा तस्या रात्रेः पूर्वस्य चोत्तरस्य वा दिनस्यार्द्धप्रहरद्वयं स्नानदानयोः पुण्यं ॥ कुत्र पूर्वदिनं कुत्र प-
रदिनमिति विवक्षायां तदुभयमर्द्धरात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते ॥ रात्रेर्द्धमर्द्धरात्रः ॥ द्वितीयप्रहरस्य च र-
मघटिका तृतीयप्रहरस्य प्रथमघटिके त्येवं घटिका द्वयमुक्तं कालस्तस्मादर्थरात्रादधः संक्रमणे सति पूर्वदि-
नमध्याह्नस्योपरितने प्रहरद्वये क्रिया कार्या ॥ अर्द्धरात्रादूर्ध्वं संक्रमणे सति उत्तरकालीना दुदयादूर्ध्वं प्रहरद्व-
यं पुण्यं पूर्णेर्द्धरात्रे घटिका द्वये संक्रांतौ पूर्वोत्तरदिनद्वयं कृत्स्नं पुण्यं ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ संक्रमस्ते निशीथे
स्यात्षड्यामाः पूर्वपश्चिमाः ॥ संक्रांतिकालो विज्ञेयस्तत्र स्नानादिकं चरेदिति ॥ अत्रैवं व्यवस्था ॥ अर्द्धरात्रे य-
दा षडशीतिस्तदानीमेतद्वचनानुसारेण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्यत्वाद्यद्यप्येष्टिको विकल्पः प्राप्नोति ॥ त-

राम
१५१

थाप्युत्तरदिनेषष्टिघटिकाप्रतिपादक प्रातिस्विकवचनानुग्रहलाभान्नत्रैवानुज्ञातव्यं॥विष्णुवयोर्विष्णुपदे
 बुचप्रातिस्विकवचनंननियामकं।तस्यवचनस्यपूर्वोत्तरभागयोः साम्येनप्राशस्त्यप्रतिपादकत्वात्॥प्रकृत
 वचनंपूर्वोत्तरदिनेसाम्येनविधत्ते॥तस्मात्पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्वास्वेच्छ्यानुष्ठानमिति विकल्प्यते॥अयन
 योस्तुप्रकारांतरंवक्ष्यते॥॥अयनव्यतिरिक्तसुदशसुसंक्रांतिषु मध्यरात्रादूर्ध्वप्रवृत्तासुपरेद्युरनुष्ठान
 मित्यत्रापिनास्ति संदेहः॥षडशीत्यांनुप्रकृतवचने नपूर्वेद्युरनुष्ठानं प्राप्तां॥षष्टिघटिकाप्राशस्त्यप्रतिपाद
 कप्रातिस्विकवचनेनपरेद्युः प्राप्नोति॥अतः संदेहे सति पूर्वद्युरनुष्ठानमिति निर्णयो द्रष्टव्यः॥कुतः॥विष्णुप
 द्यांधनुर्माननृगुक्कन्यासुवैतदा॥पूर्वोत्तरगतं रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत्॥पूर्वाण्हे पंचनाड्यस्तु पुण्याः प्रो
 क्तमनीषिभिः॥अपराण्हे तु पंचैव श्रौतेस्मार्ते च कर्मणीति स्मृतेः॥यदारात्रौ पूर्वभागगतं विष्णुपदीषड
 शीति संक्रमणं भवेत्॥तदा पूर्वद्युरपराण्हे पंचनाड्यः पुण्याः उत्तरभागगते संक्रमणे परेद्युः पूर्वाण्हे पंचना
 ड्यः पुण्याः न चैवं सति --- प्रहरद्वयपुण्यत्वविरोध इति वाच्यं॥पंचनाडिकावचनेषु पुण्याधिक्यस्य वि

का. मा. १५२ वक्षितत्वात्॥ अतः प्रहरद्वयवाक्यं पुण्यमात्राभिप्रायं॥ एतस्मिन्नेव विषये देवीपुराणे पठ्यते॥ असंपूर्णैर्द्व
रात्रे तु उदयेस्तमयेऽपि च॥ मानार्द्धभास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले॥ अर्द्धरात्रे तु संपूर्णे दिवा पुण्यमनागतं॥
संपूर्णेऽभयोर्द्वयमतिरिक्ते परे हनीति॥ अत्र भास्करशब्देन सूर्ययुक्तं दिनमुपलक्ष्यते॥ यद्वा भास्करशब्दो
न सूर्यैः स्तूढः किंतु यौगिकः॥ भासं करोतीति व्युत्पत्तिः संभवात्॥ तथा च सूर्य इव भास्करशब्दो दिनेऽपि सु
ख्यः॥ तस्यापि भासं प्रत्यधिकरणकारकत्वात्॥ भास्करे दिवसे विद्यमानं प्रहरचतुष्टयं तस्यां द्वै प्रहरद्वयं
आदित्यास्तमयस्योपरितन आगामि सूर्यो दयात्मा चीनः कालो रात्रिः॥ उदयोपरि अस्तमयात्मा चीनः कालो
दिनं॥ उदयास्तमयकालौ संधिरूपतया प्रोक्ताभ्यां रात्रिदिवसाभ्यां पृथगित्येके॥ रेखा मात्र स्यापि सूर्य
मंडलांशस्य दृश्यमानतया दिवसांतः पातिनावित्यपरे॥ सर्वथापि न रात्रौ तयोरेतर्भावः॥ सा च रात्रि स्त्रेधा
भिद्यते मध्यवर्ति घटिका द्वायात्मक एको भागस्तस्मात्पूर्वोत्तरौ द्वौ भागौ॥ तत्र पूर्वभागे संपूर्णैर्द्वरात्र इत्यनेन
विवक्ष्यते॥ तस्मिन् न्यदा संक्रांतिस्तदानीं सूर्यास्तमये प्रत्यासन्नं यत्पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं तत्पुण्यं॥ अपूर्णेशर्व

राम
१५२

रीदल इत्यनेनार्द्धरात्रादनंतरभावीरात्रिभागोवि - वक्षितः॥ पूर्वोत्तरदलयोरेकैकस्यापि घटिकाया अर्द्धरा
 त्र कालार्द्धस्य पृथक् कृतत्वादसंपूर्तिरवगंतव्या॥ तस्मिन् घटिकान्यूनै परभागे यदा संक्रांतिस्तदानीं भावि स
 र्योदये प्रत्यासन्नं दिनार्द्धं पुण्यं॥ अयमेवार्थो द्वितीयश्लोके प्रपंच्यते॥ घटिकान्यूनत्वेनासंपूर्णार्द्धरात्रे पूर्व
 भागे यदा संक्रमणं भवति तदा यद्यपि दिवा संक्रमणमनागतं तथापि तस्य दिवसस्य उत्तरार्द्धं पुण्यं यदा संपू
 र्णं तर्द्धरात्रे घटिका ह्ययात्मकत्वे निशीथे संक्रमणं भवेत्तदानीं पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पुण्यं ज्ञेयं॥ अतिरिक्ते पर
 भागे संक्रांतौ परे हनि पूर्वार्द्धं पुण्यं॥ देवलोपि॥ आसन्नसंक्रमणं पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः॥ रात्रौ संक्रमणे
 भानोर्विषुवत्ययने दिनेति॥ अयमर्थः॥ रात्रौ भानोः संक्रमणे विषुवन्नामके - जाते सति संक्रमणप्रत्या
 सन्नदिनार्द्धं पुण्यं॥ पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यं॥ अपररात्रसंक्रमणे परदिनस्य पूर्वार्द्धमित्यव
 गंतव्यं॥ अयने अयननामके भानोः संक्रमणे दिवा जाते सति यथा योगंतदिनार्द्धं तु पुण्यं द्रष्टव्यं॥ कर्कटे पू
 र्वार्द्धं मकरे उत्तरार्द्धं॥ एतच्च मध्यं दिनं च न विषयं॥ उदयास्तमयप्रत्यासन्ने अयने पूर्वोत्तरभागप्राशस्त्य

का-मा
१५३

बाधयाकृत्स्नदिवसपुण्यत्वनिर्णयः पूर्वमेवोक्तः॥ अयनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमणेषु रात्रिगतेषु योनि
र्णयस्तं सर्वपर्युदासितुं तद्वचः शेषः मुक्तामकरकर्कटाविति वर्णितः॥ यायाः सन्निहितानाड्यस्तास्ताः पु
ण्यतमाद् व्युत्पन्नैः नसा मान्यवचनैः न रात्रि संक्रमणेषु रात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तं तदपोख्य दशसु संक्रांतिषु दि
वानुष्ठानं विधाय मकरकर्कटयोस्तत्पर्युदासे सति पूर्वप्रसक्तं रात्रावनुष्ठानमेव पर्यवस्यति॥ एवं सति रात्रौ स्ना
नमभ्युपगच्छतो याज्ञवल्क्यवचनं स्यापि कश्चिद्विषयः संपद्यते॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥ राहुदर्शनसंक्रांति
विवाहात्ययवृद्धिषु॥ स्नानदानादिकं कार्यं निशिकाम्यव्रतेषु चेति॥ सुमंतुरपि॥ रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चै
व विशेषतः॥ नैमित्तिकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु॥ यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने॥ दानान्येतानि श
स्तानि रात्रौ देवालयेतथा॥ ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रार्तिप्रसवेषु च॥ श्रवणे चेति हासस्य रात्रौ दानं प्रशस्य तद्व
ति॥ ननु यथोक्तपर्युदासानुगृहीतैः पुण्यतमत्ववादिदेवल्याज्ञवल्क्यसुमंतुवचनैर्मकरकर्कटयोर्निश्च
नुष्ठानप्रापणं शास्त्रांतरेण विरुद्धं॥ तथा च भविष्योत्तरे॥ मिथुनात्कर्कसंक्रांतिर्यद्विद्यादं शुभालिनः॥ प्रभा

राम
१५३

तेवानिशीथेवाकुर्यादहनिपूर्वतः॥ कार्मुकं तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः॥ प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्वानंदानं परे
 हनीति॥ वृद्धगार्ग्योपि॥ यदास्तमये लायां मकरं याति भास्करः॥ प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्वानंदानं परे हनीति॥ अ
 र्द्धरात्रे तदूर्ध्ववासंक्रांतौ दक्षिणायने॥ पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविरिति॥ मैवं॥ भविष्योत्तरचरुद्धगार्
 ग्यवचनेषु रात्र्यनुष्ठानप्रतिषेधस्या प्रातीते दिवसानुष्ठाने नैवानुष्ठानप्रतिषेधकल्पने पर्युदासानुगृहीतवच
 नानामानर्थक्यं प्राप्नोति॥ तस्माच्छास्त्रद्वयेन विकल्पप्राप्तौ तज्जद्वेशप्रसिद्धशिष्टाचारेण व्यवस्थादृष्टव्या॥ यथो
 क्तानां ह्यदशसंक्रांतीनां यथोक्तेषु पुण्यकालेषु मंदादिसंज्ञोपजीवनेन कश्चिद्विशेषो देवीपुराणे दर्शितः॥
 ह्यदशैव समाख्याताः समासंक्रांतिकल्पनाः॥ सप्तधा तु प्रबोद्धव्या एकैकैव यथाशृणु॥ मंदा मंदा किनी ध्वांसी
 घोरा चैव महोदरी॥ राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रांतिः सप्तधा ध्रुवं॥ मंदां ध्रुवेषु विज्ञेयामृदौ मंदा किनी तथा॥ क्षि
 प्रे ध्वांसी विजानीया दुग्धे घोरा प्रकीर्तिता॥ चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्ऋक्षैस्तराक्षसी॥ मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्र
 ऋक्षैस्तु संक्रमे॥ द्विचतुः पंचसप्ताष्टनवद्वादश एव च॥ क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकमिति॥

का. मा.
१५४

अत्र समाशब्दः संवत्सरवाची ॥ समासबंधिन्यः संक्रांतिकल्पनामेषादीनां द्वादशैव समाख्याताः ॥ तासु द्वाद-
शसंक्रांतिसैकैकामंदादिभिर्नामभिर्व्यवहार्याः ॥ तानि च नामानि नक्षत्रविशेषोपजीवनेन प्रवृत्तानि ॥ तद्यथा ॥
ध्रुवेषु नक्षत्रेषु प्रारब्धा संक्रांतिर्मंदा ॥ एवं मृदुक्षिप्रादि नक्षत्रेषु प्रारब्धा संक्रांतिः क्रमेण मंदा किनीध्वांस्यादिना
मभाग्भवति ॥ रोहिण्युत्तरात्रयंचेति च त्वाय्येतानि नक्षत्राणि ध्रुवाणि ॥ रेवती चित्रानुराधामृगशीर्षाणि च त्वारि-
मृदूनी ॥ हस्ताश्विनीपुष्याभिजिन्नक्षत्राणि च त्वारिक्षिप्राणि ॥ भरणीपूर्वात्रयं मघाचेत्येतानि पंचोग्राणि ॥ अ-
वणपुनर्वसुशतभिषकुधनिष्ठा स्वात्याख्या निपंचचराणि ॥ अश्लेषामूलाद्राज्येष्ठानि च त्वारिकूराणि ॥ कृत्तिका
विशारवाश्विन्याख्या निमिश्राणि ॥ सेयंसप्तधानक्षत्रव्यवस्था ज्योतिर्ग्रेथे मुहूर्तविधानसारे पठिष्या ॥ क्षिप्रं
चस्थिरमुग्रंच दारुणंचरमेव च ॥ मृदुसाधारणं क्रूरं सप्तभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ करोश्विनीवाक्मतिभंतथाभि-
जिल्लघूनिपुण्येगमनेविभूषणे ॥ हिरण्यगर्भाधिपमुत्तरात्रयंध्रुवारव्यमेतस्त्रिनवामुनामृतं ॥ सुतंभरण्यास-
हपूर्विकात्रयं मघातथोग्राख्यमिदं भपंचकं ॥ भुजंगमं नैर्ऋतमैन्द्रमार्द्रा भवन्ति तीक्ष्णानि हितानि सर्वदा ॥ च

राम

१५४

राणि पंचश्रवणं पुनर्वसूजलेश भंवासवमानिलंतथा ॥ मृदूनिषौष्णं सुरवर्द्धकीश्वरंतथा नुराधामृतशिमिदैवतं
 ॥ हुताशनर्हेण सहृदिदैवमुशेति साधारणसंज्ञमस्मिन्निति ॥ यथोक्तनक्षत्रविशेषोपजीवनेन प्रवृत्तमंदादिभिः
 सप्तनामभिर्युतमेषादिसंक्रांतौ क्रमेण द्विचतुरित्यादिसप्तविधसंख्यानाड्यः पुण्यादित्यदुक्तं तत्र नास्ति संदेह
 इत्यस्मिन्नर्थे पारमार्थिकः शब्दः प्रयुक्तः ॥ मंदायां प्रत्यासन्नघटिका द्वयं पुण्यं मंदाकिन्यां घटिका चतुष्टयं ॥
 ध्वांक्षायां पंचकं ॥ घोरायां सप्तकं ॥ महोदर्यामष्टकं ॥ राक्षस्यां नवकं ॥ मिश्रितायां द्वादशकं ॥ मेषसंक्रांता बुदाह
 तः सोयंप्रकारो वृषभादिष्वेकादशसु संक्रांतिष्वनुसंधेयः ॥ देवीपुराणोदाहरणात्प्राचीनग्रंथे तत्संक्रांतिष्वयः
 पुण्यः कालो निर्णीतस्तस्मिन्काले देवीपुराणोक्तो द्विचतुरित्यादिकः पुण्यातिशयप्रतिपादको विशेषो द्रष्टव्यः ॥
 निर्णीतेषु संक्रांत्यादीनां पुण्यकालेषु यत्कर्त्तव्यं स्नानदानादिकं तत्सर्वमेव शांतातपवचनहृयेनोदाहृतं ब्रह्मपु
 राणेऽपि नित्यं ह्योरयनयोस्तथाविषुवतोर्द्वयोः ॥ चंद्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पूर्वसु ॥ अहोरात्रोषितः स्नानमर्घ्य
 दानंतथा जपः ॥ यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयंचतत् ॥ अयने विषुवे वैवचंद्रसूर्यग्रहे तथा ॥ कृतोपवासः सु

का.मा.
१५५

स्नानः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ व सिद्धोपि ॥ उपोष्यैव तु संक्रांतौ स्नातो यो भ्यर्चयेद्दरिं ॥ प्रातः पंचोपचारेण सकाम्यं
फलमश्नुते ॥ अयने विषुवे चैव चंद्रसूर्यग्रहे तथा ॥ त्रिरात्रोपोषित नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्नात्वायः पूजयेद्दीशं स
र्वान् कामान्समश्नुते ॥ सप्तोपोष्य रवेर्वारानादौ स्नात्वा तु संक्रमे ॥ अर्कमभ्यर्चयेद्यस्तु स दुःखी सुखमश्नु
त इति ॥ शातातपः ॥ अयनादौ सदा देयं द्रव्यं नित्यं गृहे च यत् ॥ षडशीतिमुखे चैव मोक्षे चैव चंद्रसूर्ययोरिति ॥ उ
क्तस्नानदानादिकर्तव्यस्य संक्रांतिविशेषमुपजीव्यकालविशेषमाह शातातपः ॥ कुर्यात्सदायने मध्ये वि
ष्णुपद्यां विषुवति ॥ षडशीत्यामंतभागे स्नानादिविधिमाह त इति ॥ गालवोपि ॥ मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे
दक्षिणायने चादौ ॥ षडशीतिमुखे तीते तथा दगयने च भूरिफलमिति ॥ अयनादिषु यत्र यावान्युष्यः कालः
पूर्वे निर्णीतस्तत्र तावन्तं कालं त्रेधा विभज्य मध्ये विषुवतीत्याद्यवगंतव्यं ॥ तस्मिन्नपि मध्यादिभागे सन्निहिता
नानाङ्गीनां पूर्वोदाहृतवचनेन पुण्यतमत्वं द्रष्टव्यं ॥ संक्रांतिषु फलमाह भरद्वाजः ॥ षडशीत्यां तु यद्दानं यद्दानं विषु
वद्वये ॥ दृश्यते सागरस्यांतस्तस्यांतो नैव दृश्यत इति ॥ रद्भवसिद्धः ॥ अयने कोटिपुण्यं च सहस्रं विषुवे फलम् ॥

राम
१५५

षडशीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदेषु चेति ॥ मेषादिसंक्रांतयो यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात्पूर्वभ्यः एकादश
 दिनेभ्यः प्राचीने दिने मेषायनं वृषायनमित्येवं तत्तन्नामांकितमयनं भवति ॥ तस्मिन् नयने स्नानादिषु च पुण्य
 कालमाह जाबालिः ॥ संक्रांतिसु यथा कालस्तदीयेष्वयने तथा ॥ अयने विंशतिः पूर्वामकरे विंशतिः परेति ॥ म
 करव्यतिरिक्तैकादशसंक्रांतिसंबन्धिनित्वयने संक्रांतिवैलक्षण्यं ॥ तद्यथा ॥ मकरायने प्राचीना विंशति घटि
 काः पुण्याः मकरसंक्रांतौ तु यश्चात्या विंशति घटिकाः पुण्याः न केवलमादित्यस्यैव संक्रमायने पुण्य कालः
 किंतु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमेषु पुण्यकालो भवति तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ॥ नक्षत्रराशोरविसंक्रमे
 स्युर्वाक्यरस्ता द्रसचंद्रनाड्यः ॥ पुण्यास्तथेदोस्त्रिधरापलैर्युगे कैवनाडीमुनिभिः शुभोक्ता ॥ नाड्यश्चतस्रः
 सपलाः कुजस्य बुधस्य तिस्रः पलविंशयुक्ताः ॥ सार्द्धाश्चतस्रो घटिकाः पलानि गुरोस्तस्यैव भृगोश्चतस्रः ॥
 नाड्यः पलैकं घटिकाद्यशीतिः पलानि सप्तैव शनैश्चरस्य ॥ आद्यंतमध्ये जपहोमदानं कुर्वन्वाप्नोति सुरेंद्रधा
 मेति ॥ अयमर्थः ॥ आदित्यस्य राशिनक्षत्रगमने अर्वाक्षपरतश्च षोडशघटिकाः पुण्यकालः ॥ तथा चंद्रस्य

का. मा. पिघटिकैकापलानि त्रयोदशार्वाकूपरतश्च पुण्यकालः ॥ एवं संगलस्य घटिकाश्च तस्यः पलमेकं च पुण्य-
 १५६ कालः ॥ तथा बुधस्य तिस्त्रो घटिका त्रयोदशपलानि च पुण्यकालः ॥ बृहस्पतेरपि सार्द्धं च तस्त्रो घटिकाः सप्त
 पलानि पुण्यकालः ॥ शुक्रस्य च तस्त्रो घटिकाः पलमेकं च पुण्यकालः ॥ शनैश्चरस्य च शीतिघटिकाः पलानि
 सप्त पुण्यकालः ॥ स्कांदेनागरखंडे ॥ एकांते ते मया प्रोक्ताः कालाः संक्रांतिपूर्वकाः ॥ नैतेषु विद्यते विघ्नो यत-
 श्चाक्षयसंज्ञिताः ॥ अश्रद्धयापि यदृत्तं कुपात्रेभ्योपि मानवैः ॥ अकालेपि हि तत्सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजेदि-
 ति ॥ ॥ इति संक्रांतिनिर्णयः ॥ अथ ग्रहणं निर्णीयते ॥ ॥ तत्र बृह्मगार्ग्यः ॥ पूर्णिमा प्रतिपत्संधौ राहुः सं-
 पूर्णमंडलं ॥ ग्रसते चंद्रमर्कं च दर्शप्रतिपदंतरेति ॥ तत्र पर्वणोत्तभागः स्पर्शकालः प्रतिपद आद्यो भागो-
 मोक्षकालः ॥ तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ॥ यावान्कालः पर्वणोत्ते तावान्प्रतिपदादिमः ॥ रवीन्दुग्रहणानेहा सप्त-
 ण्यो मिश्रणाद्भवेत् ॥ ग्रहणानेहाराहुग्रहणकालः तत्र कर्तव्यमाह बृहद्वसिष्ठः ॥ गंगातोये तु संप्राप्ते इंदोः
 कोटीरवेर्दृश ॥ गवां कोटिप्रदानेन सम्यक् दत्तेन यत्फलम् ॥ गंगास्नानेन तत्फलं स्याद्राहुग्रस्ते निशाकरे ॥

राम.

१५६

दिवाकरे पुनस्तत्र दश संख्या मुदा हतमिति ॥ अस्य श्लोकद्वयस्य प्रथमार्द्धमपेक्षितपदाध्याहारेण योजनी
 यं ॥ तद्यथा ॥ इंदोर्ग्रहणे संप्राप्ते सति गंगातोयेः वगाहनं कोटिगोदान समं भवति ॥ रवेर्ग्रहणे ततो दशगुणं
 फलं ॥ अयमेवार्थ उपरितने नार्द्धत्रयेण स्पष्टीकृतः ॥ व्यासोपि ॥ इंदोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥ गं
 गातोये तु संप्राप्ते इंदोः कोटी वरेर्दश ॥ गवां कोटि सहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ॥ न त्फलं जान्हवी स्नाने राहुग्र
 स्ते निशाकरे ॥ दिवाकरे तु स्नानस्य दशसंख्यमुदाहृतं ॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव यौवगाहे तजान्हवी ॥ स स्नानः सर्व
 तीर्थेषु किमर्थं मृतते महीमिति ॥ गंगा व्यतिरिक्तमहानदी तोयैः लक्षगुणदशलक्षगुणत्वं ॥ गंगातोये तु कोटि
 गुणदशकोटिगुणत्वं ॥ ब्रह्मपुराणेऽपि ॥ तिस्रो नद्यो महापुण्या वेणी गोदा च जान्हवी ॥ गंगहरी शांघिका स्नाता
 गंगा इतीह कीर्तिताः ॥ हरिश्चेशश्च हरीशौ ॥ अंघ्रिः पादः कंशिरः ॥ अंघ्रिश्च कंच अंघ्रिकं ॥ हरेः पादा दीश्वर
 स्य शिरसो गंगभूमिं प्राप्ता गंगा ॥ यद्यपि जान्हव्येव तादृशी ॥ न तु वेणी गोदे ॥ तथापि छत्रिणो गच्छन्तीति न्याये
 न जान्हव्या सह निर्दिष्टयोस्तयोरपि गंगात्वमविरुद्धं यद्वा जान्हवी जलमेव केनचिन्निमित्तेन ब्रह्मगिरिवायु

का.मा.

१५७

गिर्यो रुद्रुतमिति कृत्वा तयोरपि मुख्यं मेव गंगात्वं ॥ तासं गंगासु स्नानं मुख्यं । तदसंभवेन च तरेषु स्नायात् ॥
तदुक्तं महाभारते ॥ गंगास्नानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ महानदी पुवान्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधीति ॥ म
हानद्यो ब्रह्मपुराणे दर्शिताः ॥ गोदावरी भीमरथी तुंगभद्रा च वेणिका ॥ तापी योष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्ति
ताः ॥ भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ॥ विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतस्तथेति ॥ महानद्यसंभवे ज
लांतराण्या ह शंखः ॥ वापी कूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च ॥ नद्यां न देदेव खाते सरसी पूरुतां बुनि ॥ उष्णोदके न
वा स्नायाद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति ॥ एतत्सर्वमभिप्रेत्याह व्यासः ॥ सर्वैर्गंगासमतो यंसर्वे व्यास समादिजाः ॥ स
र्वभूमिसमदानं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति ॥ ॥ उष्णोदकस्यातुरविषयत्वं व्याघ्र आह । आदित्यकिरणैः पूतं पुनः
पूतं च वह्निना ॥ अतो व्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणे प्युष्णवारिणेति ॥ गंगानोयमारभ्योष्णोदकांतेषु उत्तरोत्तरस्था
नुकल्पत्वमुक्तं ॥ एतदेवाभिप्रेत्योष्णोदकादिषु समुद्रजलांते उत्तरोत्तरस्थप्राशस्त्यमाह मार्कंडेयः ॥ शीत सु
ष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् ॥ भूमिष्ठमुद्गतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं ॥ ततोपिसारसं पुण्यं ततः पुण्यं

राम

१५७

नदीजलं ॥ तीर्थतोयंततः पुण्यं महानद्यंबुपावनं ॥ ततस्ततोपि गंगां बु पुण्यं पुण्यस्ततो बुधिरिति ॥ मासविशे
 षेण नदी विशेषो देवीपुराणेभिहितः ॥ कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गंगाय मुनसंगमे ॥ मार्गंतु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां
 महामुने ॥ पौषेतु नर्मदा पुण्यामाघे सन्निहिता शुभा ॥ फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥ वैशाखेतु म
 हापुण्या चंद्रभागा सरिद्धरा ॥ ज्येष्ठेतु कौशिकी पुण्या आषाढेतापिकानदी ॥ श्रावणे सिंधुनामा तु तथा भाद्रे तु गं
 डकी ॥ आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदेति ॥ ग्रहणविशेषेतु नदी विशेषस्तत्रैवाभिहितः ॥ गोदावरी
 महापुण्या चंद्रराहुसमन्विते ॥ सूर्ये च राहुणाग्रस्ततमो भूते महामुने ॥ नर्मदा तोयसंस्पर्शे कृतकृत्या भवन्ति
 ते ॥ स्नानवत्स्मरणादिष्वपि पुण्यमाह ॥ स्मृत्वा शतकृतुफलं दृष्ट्वा सर्वा धनाशनं ॥ स्मृत्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा
 सौत्रामणोर्लभेत् ॥ स्नात्वा वाजिमरवं पुण्यं प्राप्नुयाद्विचारतः ॥ रविचंद्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथेति ॥ क्षेत्र
 विशेषमाह ॥ गंगा — कनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करंतथा ॥ कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकर इति ॥ ग्रहणे
 श्राद्धं विहितं लिंगपुराणे ॥ व्यतीपातक्षयोयावान् चंद्रसूर्यग्रहक्षणः गजछापा तु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥ महा

का-मा भारतेषु॥ सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने॥ अकुर्वाणस्तु नास्ति क्यात्संकेतैरिव सीदति॥ ऋष्यशृंगेऽपि॥ चंद्रसूर्य
 १५८ ग्रहेयस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत्॥ तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै कर इति॥ विष्णुरपि॥ राहुदर्शनं दत्तं हि श्राद्धमाचंद्रतारकं
 । गुणवत्सर्वकामी यं पितृणां मुपतिष्ठति इति॥ ग्रहणं रात्रौ अपि स्नानादेर्न निषेधः॥ तथा च शातातपः॥ स्नानं दानं ततः श्राद्धमनंतं
 राहुदर्शने॥ आसुरारात्रिरन्यत्र तस्मात्तत्परिवर्जयेदिति॥ देवलः॥ यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा॥ सोमस्यापि तथा रा
 त्री स्नानं दानं विधीयत इति॥ श्राद्धं प्रकृत्य कर्मपुराणे॥ नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ बांधवानां च मरणे नारकी स्याद
 तो न्यथा॥ काम्यानि चैव श्राद्धानि शास्यं ते ग्रहणादिष्विति॥ वारविशेषयोगे फलातिशयमाह व्यासः॥ रविग्रहः
 सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा॥ चूडामणिरितिरव्यातस्तदानंतफलं भवेदिति॥ वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चंद्र
 सूर्ययोः॥ तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतमिति॥ अतिथिप्राप्त्या दिवद्ग्रहणस्यापि श्राद्धकालमाह
 मार्कंडेयः॥ विशिष्टब्राह्मणे प्राप्ते सूर्ये दुग्रहणे दिने॥ जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्यान्न श्रेयसेति॥ अत्र श्राद्धं
 नान्तेन किंतु हेमादिना॥ तदाह बौधायनः॥ अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि॥ हेमश्राद्धं स ग्रहे च कु

राम-
 १५८

र्याच्छूद्रः सदैव हीति ॥ शातातपोपि ॥ आपद्यन ग्नौ तीर्थे च चंद्र सूर्य ग्रहे तथा ॥ आमश्राद्धं द्विजोदद्याच्छूद्रोदद्यात्
 त्सदैव हीति ॥ आशौचिनोपि ग्रहणे स्नानादिन निषिद्धं ॥ तथा च रुद्धवसिष्ठः ॥ सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्श
 ने ॥ तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यत इति ॥ इयं च शुद्धिः सर्वस्मार्त्तकर्मविषया ॥ अविशेषोक्तेः ॥ एतदे
 वाभिप्रेत्य व्याघ्रः ॥ स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ॥ श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धि मवाप्नुयादिति
 ॥ यत्तु ग्रहणनिमित्तमाशौचं तत्स्नानेन निवर्त्य ॥ तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे ॥ आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चंद्रसूर्ययो
 ॥ राहुस्य शैतयोः स्नात्वा स्नानादौ कल्पते नर इति ॥ षड्विंशत्यंतेऽपि सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ॥ स्नात्वा कर्मो
 णिकुर्वीत श्रुतमन्त्रं विवर्जयेदिति ॥ ग्रहणस्याद्यंतयोः स्नानं विहितं स्मृत्यंतरे ॥ ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो
 विधीयते ॥ मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयत इति ॥ होमदानबद्धे वार्चनमपि स्नानद्वयमध्ये कार्यं ॥ तदुक्तं
 ब्रह्मवैवर्ते ॥ स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति ॥ तत्काले स्वापादिकं न कुर्यात् ॥ तदुक्तं शिवरहस्ये
 ॥ सूर्येदुग्रहणे यावता वत्कुर्याज्जपादिकं ॥ नैस्वपेन्न च भुंजीत स्नात्वा भुंजीत मुक्तयोरिति ॥ मोक्षानंतरं भावि य

का. मा. त्वानंतस्य शुद्ध्यर्थं तथा तत्सर्वं लं विधेयं ॥ तदा हृद्वद्वसिष्ठः ॥ सर्वेषामेव वर्णानां सूतके राहुदर्शने ॥ स चै
 १५९ लंतु भवेत्त्वानं सूतकान् च वर्जयेदिति ॥ ग्रहणकाले ततः पूर्ववायावत्पक्वं नत्सूतकान् पश्चादपि न भुंजीत
 ॥ आदिमध्यावसानेषु यद्यद्विहितं तस्य फलातिशय उक्तो ब्रह्मपुराणे ॥ उपमर्दे लक्ष्मणं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः
 ॥ पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनंतकमिति ॥ अत्र ग्रहणे यद्दानं तत्सपात्रे कर्त्तव्यं ॥ तदुक्तं महाभारते ॥
 अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ पात्रभूताय विप्राय भूमिं दद्यात्सदक्षिणामिति ॥ पात्रलक्षणमाह या-
 ज्ञवल्क्यः ॥ न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ॥ यत्र वृत्तमिमे चोभेत द्विपात्रं प्रकीर्तितमिति ॥ पात्रे मुख्या
 नुकल्पं चाह बौधायनः ॥ श्रोत्रियो श्रोत्रियो वापि पात्रं वा पात्रमेव वा ॥ विप्रब्रुवोपि वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति
 ॥ अत्र भूमिवद्गवादीन्यपि देयानि ॥ तदुक्तं महाभारते ॥ भूमिर्गवः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदीक्षितं ॥ तत्सर्वं ग्रह-
 णे देयमात्मनः श्रेय इच्छतेति ॥ प्रतिगृहीतभेदेन फलतारतम्यं दक्षेणोक्तं ॥ सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्म-
 णब्रुवे ॥ श्रोत्रियेशतसाहस्रं पात्रे त्वानंत्यमश्रुत इति ॥ अन्हिसूर्यग्रहणं रात्रौ चंद्रग्रहमिति हि प्रसिद्धिः सा

राम

१५९

र्वजनीनाताहशेग्रहणेयद्वक्तव्यंतदुक्तं॥ यत्तुकालविपर्यासेनप्राप्यमाणंज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धंग्रहणंतत्रस्नाना
 दिकेनकर्तव्यं॥ तदुक्तेनिगमे॥ सूर्यग्रहोयदारात्रौदिवाचंद्रग्रहस्तथा॥ तत्रस्नानंनकुर्वीतदद्याद्दानंचनक्वचि
 दिति॥ ग्रस्तास्तमथेजाबालिराह॥ संक्रांतौपुण्यकालस्तषोडशोभयतःकलाः॥ चंद्रसूर्योपरागेचयावदर्श
 नगोचरइति॥ ग्रस्तस्यास्तमानपर्यंतदर्शनगोचरत्वात्तावान्पुण्यकालोभवति॥ ग्रहणेभोजनव्यवस्थामाहम
 नुः॥ चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यादद्यात्त्वात्वाविमुक्तयोः॥ अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वास्नानंपरेहनीति॥ ग्रहेग्रहणकाले
 ॥ स्पर्शमारभ्यमोक्षपर्यंतोग्रहणकालः॥ तस्मिन्कालेनभुंजीतकिंतुराहुणाचंद्रसूर्ययोर्मुक्तयोःसतोःपश्चात्तत्रा
 त्वाभुंजीत॥ यदाग्रस्तास्तमयस्तदापरेद्युर्विमुक्तौतौदृष्ट्वाभुंजीत॥ नकेवलंग्रहणकालेभोजनाभावःकिंतुग्र
 हणात्मागपि॥ तदाहव्यासः॥ नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमह्निमायंशशिग्रहात्॥ ग्रहकालेचनाश्रीयात्त्वात्वा
 श्रीयाद्विमुक्तयोः॥ मुक्तेशशिनिभुंजीतयदिनस्यान्महानिशा॥ अमुक्तयोरस्तगयोरद्यादृष्ट्वापरेहनीति॥ पूर्वका
 लभोजननिषेधेविशेषमाहवृद्धवसिष्ठः॥ ग्रहणंतुभवेदिंदोःप्रथमादधियामतः॥ भुंजीतावर्तनात्पूर्वपश्चिमेप्र

कामा. शमादहः॥ रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वं अर्वागेव निशीथतः॥ चतुर्थे प्रहरे चेत्स्याच्चतुर्थप्रहरादधत्ति॥ रात्रौ प्रथमया
 १६० मादूर्ध्वं चंद्रग्रहणं चेत्॥ आवर्तनान्मध्याह्नात्पूर्वं भुंजीतरात्रिपश्चिमयामे च रात्रिप्रथमयामादूर्ध्वं भुंजीत
 ॥ अहस्तृतीये प्रहरे चेद्विग्रहस्तदात्पूर्वदिनस्यार्द्धरात्रात्प्राग्भुंजीत॥ अहश्चतुर्थप्रहरे विग्रहणं चेद्वात्रे
 श्चतुर्थप्रहरादधो भुंजीतेत्यर्थः॥ निशीथो मध्यरात्रः॥ शशिग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानमपेक्षितं। सूर्यग्रहणे
 यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः। तथा च वृद्धगौतमः। सूर्यग्रहे तु नाश्रियात्पूर्वयामचतुष्टयं। चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्बालरुद्धातुरैर्विनेति।
 बालरुद्धातुरविषये मत्स्यः॥ अपराणहेन मध्याह्ने मध्याह्ने न तु संगवे॥ भुंजीत संगवे चेत्स्यान्मपूर्वं भुजिमाचरे
 दिति॥ समर्थस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन॥ चंद्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति॥ तस्मिन्नेव दिने
 भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यतीति॥ शशिग्रहे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः॥ ग्रस्तोदये विधौः पूर्वनाहर्भोजन
 माचरेदिति॥ ग्रस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः॥ ग्रस्तावेवास्तमानंतुरविं दूपापुतो यदि॥ परेद्युरुदये स्नात्वा शुद्धो
 भ्यवहरेन्नरदिति॥ वृद्धगार्ग्योपि॥ संध्याकाले यदाराहुर्ग्रसते शशिभास्करो॥ तदहर्नैव भुंजीतरात्रावपिकदाच

राम
 १६०

नेति॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि॥ अहोरात्रं न भोक्तव्यं चंद्रसूर्यग्रहो यदा॥ मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति
 ॥ ननु मेघाद्यंतर्द्धाने चासुषं दर्शनं न संभवतीति चेत्॥ दर्शनशब्देन शास्त्रीयज्ञानस्य विवक्षितत्वात्॥ तदा ह वृद्ध
 गौतमः॥ चंद्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तरिग्रहनिर्घातः॥ राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति॥ एवं तर्हि परे
 द्युर्गदया त्यागपि शास्त्रविज्ञानसंभवात्॥ तदेव भोजनं प्रसज्येत॥ तन्न॥ परे द्युर्गदये भ्यवहरेत्॥ अहोरात्रं न-
 भोक्तव्यमिति वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः॥ यत्तु स्कंदपुराणे॥ यदा चंद्रग्रहस्ता तनिशीयात्परतो भवेत्॥ भोक्तव्यं
 तातपूर्वाण्हेना पराण्हे कथंचनेति॥ यत्तु पूर्वनिशीयाद्ग्रहणं यदा चंद्रस्य वै भवेत्॥ तदा दिवानकर्त्तव्यं भो-
 जनं शिखिवाहनेति॥ तदिदं यामत्रयाभिप्रायं॥ चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीनिति विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात्॥
 पापक्षयकामो ग्रहणं दिनमुपवसेत्॥ तदा ह दक्षः॥ अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ अहोरात्रोषितः स्ना-
 तः सर्वपापैः प्रमुच्यत इति॥ पुत्री तु नोपवसेत्॥ तदा ह नारदः॥ संक्रांत्या मुपवासं च कृष्योकादशिवासरे॥ चंद्र-
 सूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीति॥ तस्य प्रतिषिद्धे उपवासे भोजनकालः॥ स्मृत्यंतरे दर्शितः॥ सायान्हे संग

इतिकालमाधवःसमाप्तः